CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 110.

Title ALANKARACANDRIKA.
Com. on KUVALAYANDA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 110. Subject: Rhetorics

Title: Alankāra-çandrikā

Author: Vaidyanāth Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11.2" by 5" Extent: 140 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks:

॥श्रीगणेशायनमः॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

श्रीगणेशाय ॥ अनुविंस्यमल्लालक्ष्मीहरिलोचनचंद्रिकां ऊर्वेऊपलयानंदसद
लंकारचंद्रिकां ॥ चिकीर्षितार्थविघ्नासिद्धयेइष्टदेवतां स्तौति अमरीति ॥ चरणमंक
जमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात् रूपकालंकारः ॥ चरणे आरोप्यमाणस्य
पंकजस्यारोपविषयचरणात्मना परिणतिं विना दुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात्
परिणामः ॥ क्रियार्थश्च द्विविधो विषयात्मनेति नद्यक्षणात् नच पंकजमिव चरणमि
ति पूर्वपदार्थप्रधानउपमितसमास एवाउपमानात्मकत्वेतिशंक्यं अमरीणां कबरी
भारस्य केशपाशस्य संबंधिनी सौगंध्यलोभात् संसृष्टाया भ्रमरीति यामवरी उत्तमि
ए तिविशेषणस्यानुगुण्याभावात् तस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावग
तेन च पादपद्मेनाभिव्यज्यमाना गौरी विषयासुरंगनागतारतिः कविगता तां पुष्णा १
तीति प्रेयोलंकारोपि बोध्यः ॥ १ ॥ परस्परेति प्राञ्चौ पुरातनौ जाम्पती अर्थात् नमहेश्वरौ

त्कमः किंभूतौ प्रपंचस्य जगीवर्गस्य मातापितृरूपौ निरूपाधिरूपाश्रयत्वात् द्वितीय
द्विद्धत्वाच्च तथा परस्परसंबंधिन्यास्तपःसंपत्तेः फलवदाचरितं परस्परस्वरूपं यमोत्तो
अत्र परस्मैपदस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वेवाच्ये इति वा
र्त्तिकेन द्विर्भावे असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्य इत्यनेन सुपः स्वादेशे
च परस्य रताशब्दस्य त्वेन च पूर्वपदस्थस्य सुपः उत्तरपदस्याया षष्ठ्याश्च संबंधोर्थः तथा
च पार्वती तपः समृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपःसंपत्फलायिता च पार्वतीत्य
र्थो लभ्यते तपःसंपत्तेश्च फलं निरतिशयानंद इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्व
लक्षणः शृंगारो व्यज्यमानः सौभाग्यातिशयव्यंजनमुखेन शिवमोभावप्रकर्षं वर्णयतस्य
तीति सहृदयैराकलनीयं मातापितराविति रूपकाभ्यामुपमयोः संसृष्टिः परस्प
रं चोपमयोः फलायितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर इति दिक् ॥ संप्रति प्रतिपिपा

२

दर्शयिषितानामलंकाराणांव्युत्पत्तेः स्वतोपूर्षार्थतयाफलत्वायोगात्तस्यारसास्वादोपयि
कत्वेनफलत्वंप्रेक्षावतांप्रवृत्तंतमथप्रवृत्तयेसूचयितुंशृंगाररसाधिदैवतेश्रीलक्ष्मणप्रति
रसास्वादानंदंप्रार्थयंते उपायेनिसमूकंदोपिमथ्यंशास्त्वलवंलाभ्यतिकंभग्नावरणत
यासदाप्रकाशमानेश्रयोविगलितवेद्यांतरमानंदंरसोवैसइतिश्रुतेः रसः कः योधन्यै
२ मेक्षामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगकलयायोगकौशलेनहृदयाब्जस्यउद्ध
रसोर्मध्यवर्त्तिनोहृदयपुंडरीकस्यकोशंमुकुलं अधोमुखंनपाविद्यमानंउद्घाटेच
कप्राणायामैः नोर्ध्वमूर्ध्वंकृत्वाचिरात्वहुकालंयथारुचिमथ्येछंगृह्यमाणोपिरामत्व
हमाघमिमत्तमूर्त्तिर्ध्यानगोचरीक्रियमाणोपिपरितःपूर्णरूपमस्यनयोन्तोऽपरिच्छि
न्नवहत्स्वरूपः अविरतंनिरंतरंमुक्तिदशायांस्फुरतिप्रकाशतइतिविरोधालंकारः औ २
पासनिकरूपस्यकल्पितत्वेनचतत्परिहारः अर्थयामोपिनिरप्यचिंत्यस्वरूपइति

माहात्म्यातिशयवर्णनं अत्रयोगिगतभगवद्विषयकरतिभावस्यकविगतत्वेनप्रत्यंगत
याप्रेयोलंकारः मुकुंदपदश्लेषमुलक्ष्यनिधिविशेषोपमाध्वनिः चिकीर्षितस्यग्रंथस्य
४ प्रयोजनाभिधेयेप्रदर्शयति अलंकारोविति एतन्नामयान्वयि अलंकारेषु अर्थालं
कारेषूपमादिषुविषये बालानामव्युत्पन्नानांतेष्ववगाहनस्यव्युत्पत्तेःसिद्धयइत्यर्थः ते
षांयेलक्षणलक्षितयोःसंग्रहइतिनित्यसापेक्षत्वा समासः लक्ष्यमुदाहरणं अ
लंकारत्वंच रसादिभिन्नव्यंग्याभिन्नत्वेसतिशब्दार्थान्यतरनिष्ठयाविषयितासंबंधाव
च्छिन्नाचमत्कृतिजनकतावच्छेदकतातदवच्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादु
पमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्चचमत्कारोदयात्तेषुलक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठच
मत्कृतिजनकतायांविषयितयावच्छेदकत्वेनतद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठा
वच्छेदकतावच्छेदकत्वात् रसवद्यलंकारसंग्रहायव्यंग्योपमादिवारणायचभेदद्वयग

नो र्नसत्त्वेऽपादाने परकीयग्रन्थापह्नुरश्लंकानिरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां चं
द्रालोके चंद्रालोकाख्यग्रंथे तदीयत्वानंतरं लिख्यंते इति शेषः तत्रास्थितानामपि केषां
चिदलक्षणानामायदुल्लक्ष्यं यथानंतरं श्लोकस्योत्तरार्द्धे तत्रैव वक्ष्यते हृद्यैर्नवीनैर्न्नाल
चैस्तत्वाग्निल्लनयोरिवेति स्वयंत्वन्यदेव विरचितमिति एवं च तदीयत्वेन कथनाद
शंकानिरासः सप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहूनालंकारघटकतया प्रसिद्धत
यात्प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति अयं च लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणं साद
श्यस्य लक्ष्मीश्चमत्कृतिविशेषजनकता तद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत् धर्मधर्मिणो
रभेदोपचारात् लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः तच्च शक्तिलक्ष
णान्यतरसहकारिण स्वबोधकत्वसंबंधेन उपमानमधिकगुणं चंद्रादि उपमेयं न्यून ३
गुणं वर्णमानकामिनीवदनादि सहृदयः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः व्यंग्यस्य मर्य्या

दायातिनिर्णियमहत्त्वाययासाव्यंजनमित्यर्थः अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वरूपक
थनेन तु लक्षणांतर्गतं व्यावर्तनीयाभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमे
यत्वयोरुपमाघटितत्वात् एतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति इत्थं चालंकारत्वे सति सादृश्यत्व
मुपमालंकारलक्षणं बोध्यं एवमग्रेऽप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं बोध्यं हंसी
त्यादि अत्र तावदिवार्थे सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः सादृश्यस्य
च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गंगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे तस्य च स्वरूपसंबंधेन
कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थं प्रति साक्षाद्भेदसंबंधेन विशेष्यत्वे विशेष
णत्वाच्च बाधकाभावात् तथा हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गंगाकर्मकावगाहना
श्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः न चैवं स्वर्गंगावगाहनमिव राजश्चैत्यादिप्रिमग्रंथे धा
त्वर्थस्य समानधर्मोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वेन तस्य तथा

त्वोचित्यापातत्वेन विरोधाभावात् तथा सति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वय इति चेत् न
धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थि
तेर्हेतुत्वात् नच निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं घटो न पश्य
तीत्यादौ घटाद्यन्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शनेऽन्वयापत्तेः यदि तु धात्वर्थेऽपि ता
त्पर्यवशात् सादृश्यान्वयोऽनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
संबंधेनान्वयबुद्धिं प्रति नञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकतामात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यती
त्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधो निराकरणीय इति दिक् एवमरविंदमिव सुंदरं वदनमित्या
दावरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेऽपि सुंद
रत्वे त्वनुभवबलादन्वयस्तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादौ इत्थं चारविंदनिरूपितसादृ ४
श्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः अरविंदसुंदरमिति समासे त्वर

विंदपदेनारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते तस्याभेदेन पदार्थैकदेशे सौंदर्ये
त्वेति एवं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकमभिन्नसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्व
यबोधः एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तु ता
त्पर्यग्राहकमित्यपरे अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमि
ति बोधः सादृश्यस्य निपातार्थतयाभेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् अरविं
दमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थकत्वेऽरविंदपदस्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकार
कज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदेन मुखादावन्वयः शेषं तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तदिशा
वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयः अत्रैव सौंदर्येणेति धर्मोपादाने तृ
तीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येऽन्वयात् सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्य
प्रकारकज्ञानविषय इति बोधः अधिकस्य तु अरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमितरत्ता

त्पर्यग्राहकमिति ध्येयं इयं च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमते शाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता
तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः अ
त्रैवाह्लादकमिति समानधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्व
यः तदसहिष्णुनायां तु चंद्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदस्य लक्षणा चंद्रादि
पदं तात्पर्यग्राहकम् चंद्रसादृशमित्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चंद्रान्वयः ससंबंधि
कत्वात् सदृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टे लाक्षणिकं अत्रैवाह्लादकत्वेनेत्यक्ल
धर्मेदत्तेतियार्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयस्तथा चाह्लादकत्वाभिन्न
चंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नं मुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमित्ता
त्पर्यग्राहकमित्येवंविधान्वयसरणिश्रेणयस्तु च तत्र शाब्दव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया ५
कृत्स्नसंप्रशक्तानुप्रशक्तपरिचिंतेन पूर्णोपमेतीत्यनन्तरमालंकारिकैरिति शंकनीयं न
अ र

त्वं च विशेषणत उपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शाब्दोपा
च त्तसमानधर्मकत्वे सति विशेषतः स्वानिरूढशब्दगम्यत्वं स्वपदमुपमापरं उपमानलु
प्तायामपि लक्षणयोपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शक्तिति उपमेयलुप्तायां स्मरवधू
यंतीत्यादावात्मन उपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमिति शब्देन बोधनादुपात्तेति शाब्दविशेष
स्य णं एवमपि तत्त्वीनेनात्रोपमेयस्य काव्यस्य सदृशं न दृश्यत इत्येवंविधामां लुप्तोपमायां
मुपमानस्य च सदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषणद्वयमिति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः
धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषणमिति उपमाप्रयो न
जकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावग
मात्तद्वारणाय विशेषतः स्वानिरूढेति उपमायां चानिरूढा इववद्वाययथाशब्दा इत्यादिनि
युक्तोक्तिसंग्रहीता इवादयः अत्र निपातरूपस्येवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव कथ

मन्यथा शरैरुस्रैरिवोदिच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादावुस्रादिपदोत्तरं तृतीयादिसंगतेः उ
स्रादिरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणे शरा विशेषण
त्वाभावाच्च द्योतकत्वे तु उस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैः शरैरिति शरा विशेषण
त्वेन तृतीयादिसंगतिरिति वैयाकरणमतेनुनादरणीयं उपसीत्य ते गुरुरित्यादौ धात्व
र्थसेवनक्रियाया अकर्मकतया कर्मत्वकारकानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकताया नि
विवादिवाचकतायामभावेन दृष्टान्तवैषम्यस्य स्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समा
नविभक्तिकतायां विशेष्येण सहैकार्थं भवेत्तत्र विशेषणं तत्र लिंगादयः प्रायो
विशेषस्य विशेषणे इत्यनुशासनस्य वोपमानोपमेययोरपि तस्या लिंगसंख्याविभेदे
पि उपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्य सत्वेनोप
मानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थमयोपयत्ते श्चेतस्याद्वाचकत्वमेव वादिनां युक्तं चैत

त् अन्यथा सकलालंकारिकसंमतस्यैव प्रकृष्टप्रयोगे श्रौतीत्वस्य दत्तांजलित्वापत्तेः रुचि
प्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेनैव चंद्रादिपदेन चंद्रसादृश्यलक्षणायां निषिद्धत्वाल्लक्षणि
कत्वकल्पने यार्थत्वदोषापत्तेश्च अपि च इवादेर्द्योतकत्वनये चंद्रादेरुपमानस्य पदार्थैक
देशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तेः तस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारे च लिंगवचन
भेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति दिक् ३ उपमानेत्यादि उपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन वि
वक्षितत्वं तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्य स्वारसिकमौप
चारिकं बिंबप्रतिबिंबभावरूपं श्लेषरूपं वस्तुप्रतिवस्तुभावेन समानभेदाश्रयणेन
चेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपंचितं तत्र स्वर्गंगावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कौ
त्वैतस्य स्वारसिकस्याभावात् उपादानादिति वाचकस्योपादानं निर्देशः इतरेषां तु श
ब्देन प्रतिपादनं तदिति चिंतनीयं साधारण्यप्रकार विशेषोपदर्शनाय उदाहरणान्तरमा

हु यथैवेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थात्यरस्य गृह्णन् जानन् बुधः १६ इतः पूर्वंपूर्वं निर्दि-
ष्टं गुणं सिरशास्त्याघ्यते आदौ लितेन शिरसा अभिनंदयति परं परतो निर्दिष्टं दोषं कंठे नि-
यछति रूण । द्वि वाचाकं गतवर्द्धिनो घ्रारयतीत्यर्थः कइयइदुह्यैयौ चंद्रगरलौ ट्रूनपा-
द्दानइत्थ्व राद्धरइवसोपि पूर्वं चंद्रं शिरसा श्लाघते तद्ध्वंकं धारयति परं च गरलं कंठे निय-
छतिस्थापयतिति द्वेइक्ष्णगरलं विषमित्यमरः शंकते अत्र यद्यपीति साधारणस्त्र-
त्वेनाभिमतो धर्मगृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमित्यादिनोक्तो यद्यपि नैकोन साधारण इति
योजना गृह्णन्नित्यादिनोक्तएकोपि धर्मः साधारणेन निवगयथाश्रुते साधारणस्यैं साध-
रणत्वाभावोक्तेर संगतत्वापत्तेः साधारण्याभावे हेतुः उपमान इत्यारभ्य इति भेदादित्यं-
तेनोक्तः समाधत्ते तथापीति वस्तुगत्या साधारण्याभावेपीन्वयी चंद्रगरयोरित्यादि
यथाक्रमं चंद्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतिनियमान् सादृश्ययो-

रुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण अभेदात् । अभेदाध्यवसायात् । एतच्च
साधारणधर्मतेत्यग्रतनेनान्वितं । ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वहनाभिनंदनयोः कंठस्था-
पनतद्ध्वृद्धिरनुद्गमयोश्च संगृहः । गृह्णन्नित्यादित्यादिना च शिरसा श्लाघ्यते कंठे नि-
यछतीत्यनयोः संगृहः । अभेदाध्यवसायादिति । अभेदस्याध्यवसायादाहार्य्यनि-
श्चयादित्यर्थः साधारणधर्मतेति साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेनीत्यर्थः । पूर्वस्मा-
त्पूर्वोदाहरणात् । इति विशेष इत्यन्वयः । नन्वेवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुत-
स्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसा-
धारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणं त्वमित्यभिप्रायादिति । लोके बिं-
बप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगतचंद्रादिविषयतया प्रसिद्धेः कथमत्र
उक्तेन व्यपदेश इत्याशंकायामाह । वस्तुत इत्यादि । अभिन्नयोस्तयाध्यवसितयोः पृ

धर्मेति॥ भिन्नशब्दैरित्यर्थः॥ बिंबमिति॥ बिंबभावइति॥ बिंबमिति॥ बिंबपदव्याख्यामित्यर्थः॥
समयइतिसंकेतइत्यर्थः॥ पूर्णायामुपमानादिसमर्पकानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां
लुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशंकानिरासाय लक्षणपूर्वकतां विभक्ते वर्ण्यैत्यादिना
॥ चकारोवाशब्दार्थः॥ इतिनंतरं च लोपइत्यध्याहार्यं॥ एवं चेतरेतरयोगा॥ विवक्षया वर्ण्य
स्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य वा लोपे अन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा॥ सा च ए
हिन्यनुपादानेरष्टधा भिन्नेति पूर्वापाराणामुक्तं भवति॥ नाडि दित्यादिन्युदाहरणानि
॥ अर्थतोव्याचष्टे उपमेयादीनामिति॥ वक्तलाघवात्पूर्णामिन्त्वलंलक्षणं बोध्यं॥ ल
क्षणवाक्यगतं क्रमं परित्यज्य उदाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति॥ यथेत्यादि॥ वाचक
लुप्तेति॥ वाचकत्वं चात्रानुपूर्व्यां विशेषवत्तया बोध्यत्वे नियतत्वं॥ तच्च शत्त्या निरूढलक्ष
णया॥ तत्र धर्मिवादेर्द्वेति॥ येन सुकृत्यरोदरितिनद्धावाक्रोडौ त्र्यादौ वाचक ८

लोपः॥ समासानुशासनेन निरूढलक्षणया वा गमेपि आनुपूर्व्यां विशेषवत्तया शाब्दविशेष
स्य तदबोधनात्॥ शास्त्रकृतइति॥ शास्त्रप्रयुक्तइत्यर्थः॥ कर्पूरंतीत्यत्रेति॥ अत्र सर्वप्रा
तिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यइत्यनेन विहितः क्विपलुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्मप्रस्तरूप
आचरं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृश्यं॥ तस्य चारोपितं लक्षणपूर्वपदस्ययोग
नकतासंसर्गेणाचारेन्वयो धर्मरूपत्वेन भेदेन॥ वास्तवतस्तु किंबलोपायमनितिसाधनेपि
तया बोधानकर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरादिशब्दस्य प्रयोगकाभीष्टं तत्सादृश्यमित्यवाच
रलक्षयति॥ तियुक्तौ ननु वाचकस्यैवादेरनुपादानाल्लोपो युक्तः॥ साधारणधर्मस्यां
त्वाचाररूपस्य किंबपालुप्ततया कथं लोपस्तत्राह॥ कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्येति
पूर्ववति॥ कर्पूरस्यैव तिवार्थवृत्तिः॥ आनंदात्मकः जनकतासंबंधेन वस्तुगत्या आनंदस्व
रूपोयआचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः॥ ननु क्विपलोपाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपद

नामेवतद्बोधकत्वपक्षेकथंधर्मलोपःसंगमनीयाइतिचेत्।अत्रब्रूमः।एवमपितद्बोधक
तयाविवक्षितस्यक्विपोलोपात्तल्लोपस्यपदेशः।अतएवाचारसामान्यार्थकः।क्यचनोपात्तः
तस्यानुपपत्त्यादित्याहुः।तथाप्यत्र।धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपिअनर्थत्वा
दिना।विशेषरूपेणानुपादानात्।धर्मलोपमुक्तएव।अन्यथाइंदुवस्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तो
दाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः।नचैवंक्यजादावपिधर्मलुप्तास्यादितिवाच्यं।इष्टापत्ते
त्याहुः।स्मरवधूयंतीत्यत्रेतिननुपमानाद्याचाइतिकर्मभूतादुपमानाच्चारेक्यचो
विधानात्स्मरवधूंरात्रिमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानंमन्यांवेतिकथंनिर्णयस्तत्राहु
।विशेषणेति।रत्यनुरूपाचरणस्यकोतिकरणकरवरूपविशेषणसामर्थ्यादित्य
र्थः।कांतेस्वरसतःस्त्रीयत्वावगमादितिभावः।नचात्मनउपमेयस्यतत्त्वोपदेनोपा ६
दानात्कथंलोपइतिवाच्यं।तस्यादितीयांततकर्मन्नुतोपमेयासमर्पकत्वात्।आ

त्मानमित्यध्याहृतेनैवतद्बोधनात्।अत्रस्मरवधूपदेनस्मरवधूसादृश्यंलक्ष्यते।तस्य
चप्रयोजकत्वसंसर्गेणभेदेनवाचाचेन्वयः।तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआ
त्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयस्त्वीतिबोधः।काकतालीयेति।इत्रिविषयेसमा
सविषये।ज्ञापकादिति।इवार्थसमासाभावेनद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासा
नुवादोनुपपन्नस्तज्ज्ञापकइत्यर्थः।तुनयत्रकाकागमनतालपतनयोःउपमेयमि
त्यनंतरंक्रमेणेतिशेषः।तेनेति।काकतालसमवेतिक्रियापरयोःकाकतालपदयो
र्विवार्थसमासेनेत्यर्थः।कालतालसमेगेति।अयंभावः।कागमनतालपतनयोरु
पमानत्वेतदुपमेययोस्त्वियगमनतत्त्वावस्यानयोःपृथगनुपात्तत्वेनोपमेयनया
ग न्ययायोगात्काकत्वेनसमासमरूपनुपमेतेऽन्वयइतिवंचकोकतालसमागमसदृ
शकाकतालपदार्थस्तस्याधानेदेनस्त्रीयतन्वीसमागमरूपेउपमेयेऽन्वयइतित

तद्धि। तादृश्यसमासोऽन्तरमित्यर्थः। इति तदर्थ इति। काकतालपदलक्षितस्य का
कतालफलोपभोगेनान्वयस्य तत्प्रत्ययार्थस्य तत्सादृश्यैकदेशे सादृश्ये निरूपितत्व
संबंधेन तथा सदृशस्यान्वेदिनत त्वीरतिजानरूपणोपमेयेनान्वयादिति भावः
अत्रपतनदर्शितमिति। रहोदर्शनस्तुतिलक्षणयेति च बिंबप्रतिबिंबभावापन्नध
र्मस्वरूपकथनं न त्वेवमन्वयाकार इति बोध्यं। न च तत्र रूढत्वाद्रीतिभ्यां काकताल
पदाभ्यां कथमुपमानत्वावगम इति वाच्यं। अनुभवानुसारेणानुशासनेन व्युत्पत्ति
वैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतिपन्नेरिति। एवं दुरूहत्वात्तत्पंथ्याख्याय तत्रोपमानलुप्ता।
दृष्टश्चतुरोऽपि नेत्रनुप्रदर्शयितुमाह। तत्रश्चेति काकागमनतालपतनरूपो यः समाग
मस्तद्रूपस्येत्यर्थः इदं च काकागमनमिव तालपतनमिवेति मध्यमाख्यगतविग्रह १०
वाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं। समागमस्य नादृशाक्लियाद्वयामिश्रत्वेनोक्तया

तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात्। विशिष्टोपमायां विशेषणोपमागतिवत्समासोपमाया
मपि तद्वयवक्रिययोर्यथायोगं गम्यमानाऽभ्युपमानमित्यत्र महाभाष्य उक्तानादृश
विग्रहवाक्यमरणेनमित्याशयः। धर्मस्यानुपादानइति। तत्रस्यानेऽभवत्कौ वृद्धौ मि
ति इति पाठ इति भावः॥ ॥इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मजवैद्यनाथवि
रचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णं॥ ॥
यद्यप्युपमानिरूपणानंतरमुक्तालंकारेषु संभवत्सादृश्यादुपमेयोपमैव प्रथमं नि
रूपयितुमुचितानन्त्वारोपितसादृश्यनिबंधनेनान्वयस्तथापि तद्धितीयसदृशव्यवच्छेद
फलकतयानन्तीयसदृशव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमापमेत्स्यशीघ्रोपस्थितिकम
भिन्नेत्यप्रथमं निरूपयति। उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः। दृष्टां
तिशुश्रूयमाणत्वात्। वैवक्ष्यने इति विशेषः। एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं

विवक्ष्यते तदनन्वय इत्यन्वयः। असंभवशंकानिरासाय मध्ये उदाहरणे। क्लिः। तत्र कैव
लक्षणस्य भणितेति। विमतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादि रसनोपमायामतिव्याप्तिः। तत्र मत्यादे
कस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात्। अथैकस्य वस्तुनोपदेकनिरू
तमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितं। एकस्या द्विकल्पनात्। इत्थं च रसनोपमा
यां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणित्यादिनिरूपितं तूपमेयत्वं। येन तु तन्नि
रूपितोपमानोपमेयत्वाविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते। तदा खमिव जलं जलमिवं
खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः। तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनिरू
पितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेत्। मैवं। एकस्यैवेति विरो
धद्योतकैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लाभो न तत्रा
तिप्रसंगाभावात्। आलिङ्गि इंदुरिंदुरिवेत्यत्र तत्त्वेनोपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वा॥ ११

श्रयेंदुनिरूपितं नतु रसनोपमायामुपमेयोपमायां चेति संक्षेपः। अनन्वयपदप्रवृत्ति
निमित्तमाह। वर्ण्यमानमर्थातीति। नान्वेतीति न संबध्यत इत्यर्थः। साधर्म्यस्य भेदघटित
त्वादिति भावः। नन्वेवं सत्यवद्दुल्लालंकारत्वापत्तिरित्यत आह। अनन्वयितोपात्तेति। बाधि
तस्यापीत्यर्थः। अर्थस्य। साधर्म्यस्य। अभिधानं। आक्षाप्यारोपरूपतयाप्रतिपादने।
सदृशांतरव्यवच्छेदेन सदृशांतरव्यावृत्तिबोधद्वारेण एतदेव विशदयति। इंदुरित्यादि
ना। इत्थं च सदृशांतरव्यावृत्तिसचनद्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादायातनतोस
द्रोद्धार्थवादवन्नद्वारमात्रं तया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासंबंधप्रलापतायतिरि
रिति भावः। उदाहरणांतरमाह। यथा वेति। गगनाकारं। गगनसदृशं। इवेत्यतः प्राक्पु
घमित्यध्याहार्यं। उदाहरणांतरप्रदर्शनबीजमाह। पूर्वोदाहरणेति। वैपुल्यादेरित्या
दिपदात् गांभीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः। इत्यनन्वयप्रकरणं। अथोपमेयोपमालक्ष

यति। पर्य्यायेणेति। अयोगपद्येनेत्यर्थः। वाक्यभेदेनेति यावत्। ननूपमानोपमेयत्वं
विवक्षितं न इति शेषाः। अपि बोध्यः। उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः। उपमेयो नोपमेति व्यु
त्पत्तेः। धर्मोर्थ इवेत्युदाहरणे। अर्थो धनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः। अत्र च धर्मार्थयोर्द्व
योर्वाक्यभेदेनोपमानमुपमेयत्वं च वर्णितं। तत्राद्यवाक्ये अर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योप
मेयत्वं। द्वितीये तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्व
यः। नुपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तिरत द्वयोरित्युक्तं। एवमपि समन्वं शरदि
आपुरक्षो कुमुतारकाइत्यत्र नयविश्रान्तसादृश्यायामनुपमायामतिव्याप्तिः। तत्र योः कु
मुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्यैव तत्त्वात्तियोगित्वरूपयोपमानत्वस्या
प्यर्थतः प्रतीतेः इतः पर्यायेणेत्युक्तं। ननु नणतिविमतिर्मातिरियचेष्टा चेष्टयकोन्निरि १२
तिविमले निरस्तनोपमामतिव्याप्तिः। तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्वं

र्णमा द्विति चेन्न। न द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात्। अन्य
थापर्यायपदेनैवानन्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति संक्षेपः। ननुपमाप्रतियोगत्वरूपायाउ
पमाद्वयरूपायावानुपमोपमेयोपमाया अलंकारान्तरत्वे किं बीजमित्यत आह द्वयोरिति।
तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कारविशेषस्यैव तत्र बीजमिति भावः। कथंचनि
यमदृशाव्यवच्छेदत्वाभस्तनाद। धर्मार्थयोविति। धर्मार्थयोर्मध्य इत्यर्थः। मुखतः शब्दे
ने। तथा च माप्तस्य पुनर्वचनं नेदितरपारिसंख्यार्थमिति न्यायादिह्वापि द्रष्टेति यत्तदेव
व्याख्यातेत्याम इति भावः। खमिवेति। शरदेरणमिदं। खमाकाशमिव जलं। कालुष्यापग
मेन निर्मलत्वात्। निशयात्। शेषं स्पष्टं। निर्मलत्वादित्यादिपदेन श्लेषातिशयप्रतिप
न्नः। गिररिरिवेति। अत्रगतः प्रस्तुतः अयमिति प्रस्तुतपरामर्शिसर्वनाम। निर्दिष्टत्वा
त्। अनत एवोपक्रमादन्यस्य महधारित्यन्वयीत्यर्थः। अत्रपूर्वार्द्धे अकेविभाति।

मं३

निसमानधर्मा॥ उपमेयस्य वनीति लक्षणं इति॥ कं उत्तेत्कोपमेयोपमाप्रकारं
प्रतीपमिति। लक्ष्यनिर्देशः॥ ननूपमानोपमेयभावस्य वैवक्षिकतया मुखमिवेंदुरुप
मानत्वसंभवाचंद्र इव मुखमित्युपमायामिति व्याप्तिरित्यत आह॥ प्रसिद्धेति॥ प्रसि
द्धोपमानस्य उपमेयभावः उपमेयत्वं प्रतीपं॥ प्रतीपपदवाच्यं॥ उक्तं प्रातिलोम्यात्॥
प्रसिद्धोपमाननिकृष्टत्वात् उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्य। विसर्गपाठे पि प्रसिद्धोपमा
का५ नस्य यदुपमेयभावस्य प्रातिलोम्यात् उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमानस्योपमेयत्वकल्प
नेप्रातिपमित्युच्यते इति व्याख्येयं॥ ननु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्य वैपरीत्यरधि
तिया। यथाश्रुतरीत्या॥ एवं च धर्मप्रातिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीप[illegible]द्याव्याप्तिलेन प्राप्ति
पमद्रुमहृत्तिनिमित्तत्वाद्यायादिति॥ एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्य प्रति १३
[illegible]मवृत्तिनिमित्तकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलः धर्मः प्रतीपमिति प्रतीप[illegible]

पंचेच कसाधारणं समान्यलक्षणमिति सूचितं॥ अत एव पंचप्रतीपानि व्याख्यानाव
सरेवक्ष्यति॥ उपमानप्रातिलोम्यादिति॥ प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वं॥ एत
स्यचमकलप्रतीपभेदसाधारण्यं तच्च तत्र स्फुटीकरिष्यते॥ यथावेति॥ मोपितस्य
प्रियायामनेन वियोगवेदना। निवेदनमिदं॥ अयि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोदनं विनो
दो विरहस्य तापस्तन्मात्रमपि मम दैवेन न क्षम्यते॥ एतदेव दर्शयति॥ यदित्यादिना॥ त
न्नेत्रयोः सामानासाधारणीकातिः शोभा यस्य तया॥ विधं मदिंदीवरं तत्सलिले मग्नं
वर्षर्तुना जलकलुषैः॥ तवमुखस्य छायया कांत्या अनुकारी। सहृदयः शशी मेघैरंत
रितस्तिरोहितः॥ वेपी॥ त्वत्पिच्छसंक्रमः त्वद्गमनसादृश्यगतयो ये राजहंसास्तेपि गता इ
ति॥ अत्र कांत्यादिधर्मोपादानात् पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यं॥ ननूपमानादुपमेय
स्याधिक्ये। वर्णनारूपात्व्यतिरेकालंकारादस्य को भेदः॥ उच्यते तत्र वैधर्म्यप्रयु

क्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितं मित्यनुपमानमात्रप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्र
तीयात्तमाह। अन्योपममेयेति। अन्यस्य वर्ण्यस्योपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य तेनैव
र्णनीयस्य मुखादेः नाह्यौ गर्वपरिहारो पि तत्प्रतिपमित्यर्थः। तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्व
कत्वेनोपमेयतायोपि पूर्वमप्राधान्यादुपमानतिरस्कृते विशेषप्रकोपक्यादिति भावः
। अत एव त्वानेनेत्युक्तं तनुसत्वेनेति। अप्राप्तमप्तेर्नो न साक्षार्थत्वात्। विच्छित्तिवि
शेषेति चमत्कारोत्कर्षेत्यर्थः। उक्तरित्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतिनेरितिभा
वः। पूर्वमिति। असमवाये। संवाहता योग्यअपांक्तिमिति। मितियावत्। भद्रेशोभनेऽति
संबोधनं। तान्विति द्वित्वर्थो। अव्ययानामनेकार्थत्वात्सर्वोदाहरणेकोल्येतिस
मानधर्मोपादानमिडुनेनिभेदः। वर्ण्योपमेयेति। अन्यस्यावर्ण्यस्य। अनादरोपि २८
तथाप्रतिपं मित्यर्थः। अतुमिवेनित्युदाहरणानाअनितीप्राणां। गुरुश्रेष्ठः। नातेति

मानुकंपसंबोधने। मा स्मदर्पं ह्निरर्पमाव्याइत्यर्थः। वर्ण्यानान्यस्येति। निरूपित
त्वं चूतीयार्थः। वर्ण्येनिरूपितायान्यस्या वर्ण्यस्योपमानस्याइत्यर्थः। अनिष्पतेवच
व्यमाना अनिष्पतिः। छदसिद्धितइति न्यायात्। नतप्रतिपं। मुग्धेति। कितेनिवार्त्ता
या। त्वन्मुखानयंबुजमिति वार्त्ता मुधानिष्प्रयोजनो ऽपवादः। अलीकार्थकत्वेनापवा
दस्य। निष्प्रयोजनत्वं उत्कर्षेति। उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः। मुग्धा
पवादस्योक्तेति। उक्तार्थमेतत्। अकर्णेयेति। वचनीये। अलीकतमा। निर्देतमु। अत
एव मुग्धेत्युक्तं। लोकोत्तरमुखासन्निधानेनाविशेषादर्शनादलीकत्वप्रकल्पायोगात्। सं
निधानेपि विशेषाग्रहणात्सामरेरित्युक्तं। अत्र च नियेपामरे रित्येतान्यामुपमेते
रनिष्पत्तिः। प्रकाशयते। प्रतिपमिति। कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थमिति या
वत्तस्य भावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतिपं मन्यते आलंकारिका इति शेषः। ननूपमानस्याप

यच्छब्दादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजनत्वात्कथमनर्थकत्वमत आह। नुपमेयस्यैवेति
।उपमानधर्मवैकल्येनानुपमानकार्यकारित्वेन। अयं चोपमानकैमर्थ्यहेतुः। अतश्चोप
मानकैमर्थ्यमित्यस्यार्थः। आह्लादविशेषादेरन्यजन्यत्वेन प्रयोजनत्वासम्भवात्कै
मर्थ्यमिति भावः। उपमानेऽप्रयोजकधर्मवैकल्यत्वेनेति पाठे उपमानप्रयोजकं यस्यादीनि
वक्तुमिष्टानि। न चोपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेपस्याक्षेप इति वामनसूत्रेण आक्षेपालंका
रत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमत आह। उपमानप्रतिलोम्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वा
दित्यर्थः। प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमित्यर्थः। तथा च प्रतीपसामान्यलक्ष
णाक्रान्तत्वात्प्रतीपान्तर्भाव एवोचित इति भावः। तदीयं मत इति। नैषधीये नैषधवर्णनमि
दं। विधिर्बलात्तस्य नलस्यौजसः प्रतापस्य तपस्य मध्यपि तौ सत्याविमौ सूर्यचंद्रम १५
याप्रतापन्यौ तस्मादिःकार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति। चिन्त्ये यथा तदा कुलवे

तदा भानोर्विधोश्च परिवेषस्य परिधेः कैतवाच्छलात् कुण्डलनां वैयर्थ्यसूचिकां रे
खां चेह नां करोतीत्यन्वयः। अत्र च नायं परिवेषः किं तु कुण्डलनेत्यपह्नुतौ कैमर्थ्य
रूपप्रतीपस्याङ्गत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः। यद्यप्युपमित्यादिवचनात्
त्वदेवीप्राया प्रकरणेन दोष इति बोध्यं। किंचेदं डीमत्तयः अनन्वयोपमेयो
पमाप्रतीयानामिति। प्रतीपपदेन चाशब्दमेदत्रयमेव गृह्यते। तत्त्वं त्वमेदद्वयमपि
। तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमान्तर्भावस्यासंभवात्। वस्तुतस्त्वाद्यमे
दत्रयस्यापि नोपमान्तर्गतिर्युक्ता। चमत्कारं प्रतिसाधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयो
जकत्वात्। साधर्म्यनिबंधन उपमानतिरस्कार एवेति तत्र चमत्कृतिप्रयोजकत
या विवक्षितो न तु साधर्म्यमेव मुख्यतश्चमत्कारितया विवक्षितमिदं सहृदयसाक्षि
कं। एवमनन्वयोपमेयोपमेययोरपि सादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा। किं तु धि

तीयत्व इति यत्सदृशव्यवच्छेदोपानयेति न तयोरप्युपमानगतिर्युज्यते। अन्यथा सादृ
श्यवर्णनमात्रेणोपमानत्वाविशेष्ये जावण्यगा। निरर्थ्यप्रमुखेत्वमुदन्वतः। गुणैस्त
जन्मोस्ति भेदस्तत्वपुषैवहृशोनेनेइ। तिव्युत्तिरेकालंकारस्याप्युपमानगतिः स्यात्। तथा
साधर्म्यसामानाधिकरण्यावैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत् तन्तुल्यं
मिदं प्रतिपादितमपि नियद्भृदयैराकलनीयं। एतदेवावस्वरसबीजमिति संध्याप्यो
के। चेदिति। अमेध्या मनाहृदयः। अत्र चास्वरसबीजं भागेवावदितं। इति प्रतीप
प्रकरणं। रूपकं लक्षयति। विषयभेदेति। यत्कास्त्वान्विविषयीकाउपमानस्य
रूप्यतेरतरव्यावृत्ततया ज्ञायते धर्मः। अनेनेति रूपं तत्तद्रूपयस्यास्योक्तद्रूपस्यभा रू
वस्ताद्रूप्यं चंद्रकार्यकारित्वादि विषयिवृत्त्युपमामानस्य अभेदेनाद्रूप्योभ्यो वि
षयस्योपमेयस्य यन्नरंजनं। मिवरंजनंस्योपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत्। तत्र १८

यौ

रूपकमित्यर्थः। रूपकं तदित्येपाठः। रूपकोत्विति पाठेन्तु तदित्यध्याहार्यं तुपानवं
बा। विशिष्टविषयधर्मिकाऽहारोपनिश्चय। विषायिनुपामानाभेदातद्रूप्यान्यतरत्वरू
पक। मितिनु। निष्कर्षः। मुखंचंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदाचव्युत्पत्तिवशाद्धार्यचं
द्राभेद। निश्चयाद्य लक्षणसमन्वयः। मुखमपरश्चंद्र इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः। अप
र इति भेदस्याविवक्षितत्वात्। अपितु चंद्रकार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यं। मितितत्रापि लक्ष
णं संगतिः। न च तत्स्य मुखेसत्वात्कथमारोपइतिवाच्यं। चंद्रकार्यसजातीयकारित्व
स्यैव मुखेसत्वादिति। यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादिहापि चंद्रपदलक्षित
स्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽन्वयाद्भेदरूपकमेव। तथाप्युपमानतावच्छे
दकरूपेणाभेदभानेऽयं भेदरूपकत्वमेव तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्य
रूपकत्वमिति तात्पर्यम्। अत्र कमलवदनं नासिकमले चकुवलये नानिकनकलतिका

या॥मित्याद्यतिशयोक्ती।वारणायोपात्तविषयविशेषणं।आरोपश्चानिषेधानन्तकल्पे
नविशेषणे।बंधेनापह्नुतौ नातिव्याप्तिः ग्रा।तिवारणाय माद्यध्येति न्वत्यादनव
रत्नानांवदलंकक्रमखंडनं।इदंश्च।स्वंडुलेपेनपौडरिकरणं।विधारेति।निदर्शनावार
णायबिंबाविशिष्टेति।संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासयोर्निरासाय।निश्चयेस्फुटेमि।तेषां
क्षेपः।अधिक्योत्यादि।आधिक्यमुपमानस्य स्याभावि कीमवस्थामपेक्ष्योपमेयता
दात्म्यावस्थायांबोध्यं।एवंन्यूनतांमिपि।अनुभवं आधिक्यंन्यूनत्वोभयराहित्यं
निष्टताद्रूप्यान्यतरत्स्वांशं।अयंहीत्यादि।अयंवर्ण्यमानोसमा।येनहेतुनापुरुष
गर्यः॥शिवस्यापि त्रिपुरदग्धत्वात्स एवायमिति भावः।तात्त्विकंमिति।तृतीयमव
तास्मीयिकं।तीयादीकं कस्वार्थेवाच्य इतिवाक्यिकानुसारात्।विलोचनं।विनेत्रच १७
यःशंभुरिति।अचाप्य ।मित्यनुषंजनीयं।अन्यथातिशयत्वाप्रत्यारूपकेदाह

रणत्वासंगतिः।अद्याराजाचस्थायां।समदृष्टितो।समसंख्यलोचनतां।एकरूपालोच
नवत्त्वांचामुखेनेंदुःति।अत्रेंदुपदंमिंदुकार्यकारिपरंकिमंदुनेतिप्र।निद्धचंद्राद्वैदविव
क्षणात्।अतश्चंद्रताद्रूप्यरूपकमिदं।नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणं
मुख्याभेदभानात्मुख्याभेदरूपकस्यात्।ननुचंद्रताद्रूप्यरूपकमितिवाच्यं।व्युत्पत्तिवैर
चौच्यंप्रमुखस्यैव।निष्टाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात्।विशेषणानुयो
गिकस्यापि विशेषणसंबंधतायाःस्या।मित्यस्यषष्ठ्यर्थत्ववादिभिःप्राचिनैश्चैत्रस्य
धनमित्यादावंगीकारात्।एवंचमुखनिष्टभेदप्रतियोगीचंद्रस्तत्कार्यकारिवेति।बो
धन्नमुख्याभेदरूपकापत्तिः मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभानादिति।एवमन्यत्राप्युह्यं
।अस्तुधेति।सुधासागरादुद्धितारत्नस्यचाप्रसिद्धा लक्ष्मीरयंतु नतथेति न्यूनत्वो।क्तिः।अति
रिच्यतेइति।निष्कलंकतया अधिकोभव।तीत्यर्थः।लक्षणश्लोकंव्या।चष्टे।विषयु

मानेत्यादि। विषयिणोऽभेदेन रूपेण चेति पाठः रूपेण ... साक्षादकत्वादिना तादृूप्येण
चित्तादृूपेण चेत्येव पाठः। परमार्थतस्तु सामानाधिकरण्यं केषु। विषयिणो रूपेण विष
यस्यरंजनमिति युक्ततः पाठः। तेन तत्रैवेत्यादिन पौनरुक्त्यमिति ध्येयं। हरिद्रा नेना
पर दिंजनेप्रयुक्तस्य रंजनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह ... न्यरूपेणेति। रूपं रक्तपीतादि
कं। अभेदेन तद्रूपं चान्यथा चान्यदीय धर्मेणान्यस्य तद्रूपसंपादनत्वसाम्यादिगुणे
णापारंजनशब्दप्रयोग इति भावः। तच्चेति रंजनं चेत्यर्थः ... सिद्धेति। कविसंप्रदायप्रसिद्धो
पमानाभेदेन लब्धात्मकमित्यर्थः॥ रूपपदस्याभेदबोधानुपपत्त्याह असाधारणत्वादि
ति भावः। अभेदेन स्वरूपेण चेति पाठे तु। तथैवेत्यत्र चशब्दो हेत्वर्थकः। तेन दुर्वोक्तस्ये
वसमर्थनमिति न पौनरुक्त्यं। तावत्॥ विधान तरोक्तेः प्राकृतदेशक्रमप्राप्तिजोऽस्येति। १८
निर्देशक्रम ... त्येनेत्यर्थः। एतदेव। विमृद्य। तियेनेत्यादि विशेषणेनेति हेतोः

तीया। पुरद्ग्धत्वविशेषहेतुकामेवाभेदानुरंजना। इत्यर्थः। ननु न्यूनत्ववर्णने भेदाप
कर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्कारितेत्यत आह। अभेदराहुपादा ... कल्पादेति॥ विशेषनिषे
धस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकतया निशिधव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेक
देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः॥ विभाव
नात्मका शंकनात्। चंद्रश्चोतनसतीगजाननं माते कस्याश्चिदुक्तिः हे भगवन्न चंद्रश्चोन्मा
वत्। विशदश्वेतं पुलिनं यस्य तथाभूते अस्मिन् शरदाः शरयुतामकनयाः सैकते सि
कतामयप्रदेशे कयो ... निहृतं रुणयोः। चिरंतरं प्राति चिरकालं वादरूपं घते
मप्रत। कीहक तत्राह। एकः। सिद्ध्व पुराकेदनं ... विशेषं प्रथमं निहृतं यः क्लिव द
ति। अन्यः कं गं प्रथमानिहृतिवा क्लि। सः कः। भवेरनयोर्निहुतौ त्वतत्त्वतयोर्मध्ये प्
र्वकोहतइति तत्वं कथयेत्यन्वयः। यद्यपि मुनिभन्तावेव भगवन्नित्यामंत्रणमु।

चितंनराजादौनथापिराज्ञोभगवन्नारान्मवर्णनादनौचित्यंपरिहरिणीयं।कः।चेन्तुन
गवतेतिपाठः।अत्रान्योन्यापदेनेवचंद्रकालानेपिचंद्रपदेशरादिचंद्रवर्णेचंद्रपरत
यानापुष्टार्थं।पुष्पमालेन्यत्रपुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेतिबोध्यं।वाहयोग्या
त्म तास्तूचनापशुनोरिक्तं।अयंदित्यकटारणेभेदारोपहेतुस्त्वंपुरदाहकत्वरूपंसाध
र्म्यमुपात्तं।इडहनुजगद्धन्तकत्वादिकंतरगम्यमानमितिभेदः।येषाइतिहेराको
नाधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविहाद्वययुक्तं।भ्रमाबन्धवटनिष्ठानन्नुबंधिस्तु
त्वसाधनत्वम्भ्रमं।सर्वेषामपिभ्रमणावेधसानिर्माणेपिप्रधान्यविवक्षयेत्यभ
निधानं।अयमान्तइत्यकशाहरणेशनुमादृश्यंगम्यमानमिहत्यनाशाक्तिरूपंतदु
पात्तमितिभेदः।त्वय्यागतेशतेराजानमतिकवेहक्तिःसुनिश्चमथश्चेतिदंहृर्म १८
थनंमंथः।अमृतमंथनं।द्वीपांतरेपीत्यपिनासुतरामेनतद्दीपेनास्तितिमुच्यते।अथ

राजभावावस्थायां।शंभ्रार्वैश्वमित्यत्रविश्वसंरक्षकत्वंसादृश्यमुपात्तं।इडडनेतिभे
दः।किंपरमस्येति।इदमितांमतिनायको।क्तिः।नववकुरूपेइंदुकार्यकारित्वमिति।अ
यमपरःप्रतिहृद्धीतांशुश्चंद्रःयत्रउज्ज्वलनेतरेतिभवति।तस्मान्नवचंद्रःपरमस्यक
चिंकांतेकिंनहंति।प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्त्ततइतिन्यायात्।प्रयोजनंनस्या
न्यतःसंभवेतदुज्जंभणस्यासंगतेतिरितिः।किनहंति।तिकाका।अपिनुहंत्येवेतिप
र्यवसानेतदुज्जंभणंवृथेतिमतितीपर्यवसानं।एवमग्रिमवाक्ययोरपि।जषोमकरः
केतनंचिह्नमस्यतथाभूतस्यसमुद्रस्यकामस्यच।आलोकनमालोकःप्रकाशश्च
तन्मात्रेण।अमृतेनदर्पोभिमानः।उज्जंभणहेतुःस्याचेत्।अमुक्तमेतनयतःइद
यक्तेंदोर्विंबाधरेतदपस्येवेतिसमुचितपदाध्याहरणयोजनीयं।यच्छब्दस्योत्तरवा
क्यगत्वेनतच्छब्दाक्षेपःक्रमत्वान्नतदनुपादानेपिन्युनपदत्वदोषः।कार्यकारित्वमात्रे

त्यनेनाभेदव्याप्तिः। अस्यामुखेंदुनेत्यत्र किमिंदुनेति पुनरुपादानमात्रं भेदविवक्षा
क्षापकं दृढत्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति विशेषः। अत्र चतुर्वदन इति। बादरायणो व्यासः
। नालेलोचनं यस्येति व्याधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः। ननु द एव पर इति वि
शेषणात्तद्देशीताद्रूप्यं रूपकं स्यात्। इत तांशोत्वमदरूपकमेवेत्याशंक्याह। अत्रेति यपि
ति। एकत्रानेकारोपरूपायां रूपकमालायामवैरूप्यायतात्पर्यग्राहकस्यैकत्रास्थितु
स्यापि साधारण्यामेवोचितमिति भावः। अयमेव च साध्वीत्यादि पूर्वोदाहरणा द्विषे
षः। न्यूनरूपकस्य चमत्कारित्वं पूर्वमुक्तं दृढसंमत्याद्दर्शयति। इदमिति। यदादेत्यनेन त
रंस इति शेषः। एकगुणहानौ अभिहितायामिति शेषः। गुणसाम्यदार्ढ्ये शेषगुणप्रयु
क्तसाम्या योगव्यवच्छेदः। चतुर्वदनत्वाधिकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणंतरातिहस्य पु २०
नर्वचनं शेषगुणाभावपरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीति भावः। अत्र च रूपकभेदे त्वेनैक्य

मत्कारोपपन्नो नालंकारतरत्वं न्यूनत्ववर्णनस्य युक्तं। सामग्रिकालीनकार्याभावस्याल
लंकारांतरासंभिन्नस्य तद्व्यमाणे युक्तमित्यस्वरसो मतमित्यनेन सूचितः। किमस्त्वि
रिति। जडेति। मूर्खजनस्य साधारणं चंद्रसंबोधनं। जा पितै नष्टैरसुभिर्निमिन्नं तु तैर्भी
मसुतायाः दमयंत्या मनः मायि निमग्ना नु निलीयतामिति सोपहासा काकुः। तेनमैवं मंस्थाइ २४
त्यर्थः। अत्र हेतुमाह। किंस निश्चितं मम। विबुधः पंडितः स्मरः तदर्थित समए निर्गमका
लीनमनःप्रवेशः अर्थो विस्पष्टालोकतिनिजमुखेंदुपरो। मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन न जु
मुखचंद्रता तात्पर्यदशीमाह। अयंकालिन इत्यकदाहृत्यो दोषशून्य प्रयुक्ते शाहमाधि २६
क्योः इदं हि गुण विशेषप्रयुक्तं गम्यमानं न द्विति विशेषः। सावयवत्व निरवयत्वादि नि
। आदिना समस्तवस्तुविषयत्वादि रूपैर्मेदानां परंपरितत्वरूपभेदांतरस्य च प
रिग्रहः। तथा हि। सावयवं निरवयवं। परंपरितं चेति त्रिविधं रूपकं मत्येकं क्रमेण द्वि

विधं। समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्त्ति च। केवलं मालाच। श्लिष्टवाचकं। अश्लिष्टवा
चकं चेति। श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यां मिलित्वा चतुर्विधमित्यष्टौ भेदाः। तत्र
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालि
कीयं। द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छ
लेन। इति पद्ये रात्रौ कपालिकीत्वारोपस्य प्रधानतयावयविनोऽवयविरूपाणि ज्योत्स्ना
भस्मेत्यादिरूपकाणीति सावयवत्वं। समस्तस्य वस्तुन आरोप्यमाणस्य शब्ददिश्य
त्वं च द्रष्टव्यं। प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचां बिंदवः कुटजपुष्पबंधवः। विद्युतां नभसि नाट्य
मंडले कुर्वते स्म कुसुमांजलिश्रियमित्यत्र प्रधानस्य नभसि नाट्यमंडलत्वारोपस्या
वयवभूतं विद्युतां नर्त्तकीत्वरूपणमार्थं न शाब्दमित्येकदेशे विशेषेण शाब्दतयावि
र्त्तनादेकदेशविवर्त्तित्वं। कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीं कांतोदंतं ३१

शुनमपुनः श्वयति यत्। तत्। आनिद्रं यच्चांतः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेक्तुं
ध्रुवमिममनसिजः प्रेमलतिकामित्यत्र प्रेमलतिकामिति अमालारूपं निरवयवं। मोहतम
स्यतरंगिणि तरुणिमोत्कर्षस्य दर्पो मनःकोतेः कार्मणकमणमरकूलापुञ्जा सता
वासभूः। विद्यावक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पंचशिलीमुख
स्य ललनाचूडामणिः सा प्रियेत्यत्र च मालारूपं निरवयवं बोध्यं। एवं। अलौकिक
महालोकप्रकाशितजगत्त्रयं। स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवानित्यत्र वेणुकुल
योः श्लिष्टवंशपदेन कुले वेणुत्वारोपपूर्वकं एव राज्ञि मुक्तारत्नत्वारोप इति श्लिष्टवाच
कं केवलं परंपरितरूपकं। द्विद्वन्मानसंख्यादावेतदेव मालारूपं। चतुर्दशलोकव
ल्लीकंदः इत्यत्र श्लिष्टवाचकं मालापरंपरितं पर्यंकोराजलक्ष्म्याः इत्यादावानयकुंत्ये
त्यादौ च अश्लिष्टवाचकं मालापरंपरितं द्रष्टव्यं। विस्तरभयान्नेह प्रपंच्यते। इत्यलंकारच

द्रिकायां रूपकप्रकरणे। परिणामं लक्षयति। परिणाम इति॥ विषयि इति। विषयिणः प्रकृतका
र्योपयोगितायाम्। अवच्छेदिका। विषयात्मता परिणतिः परिणामः। सा च विषयितादात्म्या
ध्यवसायविषयता। एवं च विषयाभेदस्यैव विवक्षणे विवक्षणात् तद्गमित्वेनाङ्गत्वेने
निस्तारासिक एव बोधः अनुरूपकत्ववदान्निष्टभेदमात्रियोगिना अनेत्यनुयोगित्वमुख
इति रूपकाद्द्विविधो ध्वः। असमासेप्युदाहरणानि। तिल्वेति। मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यम्
ति। आत्मनिवृत्तीर्थः सीता लक्ष्मणसहित इति यावत्। असौ मरुत्तोत रामः। भूतांस्यसं श्री
नामौ स्निमालारूपामम्बरनन्दं गंगान्ती। त्वाँन सम्मना विकायगुरुसंज्ञाय। निषादमतये
सौमित्रे लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमान्तरं तरणमुख्यमुपकृतवान् अनुपकारकरूपमेवपादं नया
मः। अथोनेतरं चित्रकुटं प्रति मम स्थेयमस्थितवान्। कोदृशः श्यामेनानेर्थक प्रसारित २२
नूनद्यांतरालेन ग्रासो तावत्यरिणादौ स्तस्तो यासां तथा भूतानिः शरवरणां व्याध

नां पुष्पातिभिः कौतुकेनोदंचनि विकसंत्यक्षीणि यत्र क्रियायां तया लब्धा तत्क्लेशेन अत
एव लक्षणं मन्वयमानो ऽनुगम्यमान इत्यर्थः॥ इति परिणामप्रकरणम्। अथोल्लेखालंकार
लक्षयति। बहुभिरिति। एकस्य बहुधोल्लेखादित्यन्वयः। उल्लेखनं विषयिकरणमु
ल्लेखः। हेतौ पंचमी। तथा च बहुविधोल्लेखहेतोरुल्लेखो दृश्यत इत्युल्लेखः इति व्यवहारो प
त इत्यर्थः। व्यवहारं प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात्। त्रिभिरिति। त्व दुःस्वर्गसंबंधी
द्रुमः कल्पतरुः कल्पोपमः समस्तनरीराणां। श्लोकं व्याजहे। यत्रेति। नानाविधेति। सौंद
र्यशान्तत्वशूरत्वादिरूपेत्यर्थः। तत्रहर्मेति। रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः। एतच्च रूप
कथनं तु लक्षणान्तर्गतम्। ननु द्वाभ्यां त्रिभिर्वा निमित्तद्वयवशात् कारद्वयेनोल्ले
खे ऽव्याप्तिरत आह। अनेकेनेत्यादि। तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः। ए
वं च गृहीतृविषयाद्यन्यतमाकलनमयुक्तमेकस्यो। ल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेख

इति जलहरणं वोढुं। सौंदर्यस्य तरंगिणीत्वादिमाआरूपकवारणायाघं। विशेषणं। न
च गुहिन् भेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणोल्लेखसाधारण्या
यान्यतमत्वप्रवेशः। नहि द्विर्वचनं तत्व्याख्यानावसरे करिष्यामः। अन्यतमानेकत्वप्र
युक्तं एकस्योल्लिख्यमानत्वमित्येतावदुक्तौ। विद्याविक्रमसौंदर्यतपसां। विधिमाग
तं पश्यंति विबुधाः सुराः। स्त्रियो दृष्टा च कौतुका। दित्यत्रातिव्याप्तिरतो नेकप्रका
त्वमित्युक्तं। न चोल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्यो वास्तु। उक्तोदाहरणे प्रकारस्यका
स्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसंगादिति वाच्यं। एवमपि त्वत्वहा। जेता। जेप्रखरखुर
पुटप्रोचतेर्धूलिजालैरलोकालोकभूमिधरमनुजनितालोकमावं प्रयाते। विश्वं
तैकामयं तरजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः काकाः कर्दं निशोकानजविकलत २३
या किंचनं दंदशूका इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनो नैकैर्लोककाकोलूकैः

र्बहुधा निरेकेनैव रजनीत्वेन प्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तिवारणाय प्रकारे नेकत्वो
पादानेस्यावश्यकत्वात्। सिंनानेप्रंजरीति सनकजरायुगं चुचितं चचरीकैः स्तत्रासो
ल्लासलीलाः किशलयमतापाणयः किरदृशः। न द्योपायालपत्यः पिकानितुद
धियाता डितः काकलोकैरित्यबोलेंद्र सिंहबद्धरिष्टे शांनाप्यरत्यं शरण्यमित्येक घृग४
गतत्वाभिनिर्वचनत्याम। तिप्रसंगवारणार्थमेकस्येत्युक्तं। पितसंक्षेपयथार्ह। मिति। हि
मीः कामत्वोल्लेखेनास्तं। रुचिरनुरागः प्रयोजकः। स्पर्थिभिः कल्पतरुत्वोल्लेखे तेषां
लिप्साप्रयोजिका। शत्रुभिर्यमत्वोल्लेखे तेषां भयं प्रयोजकमित्येवं यथायोग्यमित
त्यर्थः। उदाहरणांतरमाह। यथा वेति। श्रीकंठस्य मयुतप्रवेशवर्णनं। गौरीः श्रीकंठः
मुहागजवात। निर्देशनाथन्वयः। स कौतुकं। सोन्कंठमिति दर्शनक्रियाविशेषणं सवत्र सं
बध्यते श्लोकं व्याचष्टे। प्रद्भिति तथा। महानामाङ्गदर्शनेन। युवतीसमुहैः तरुणीसमुहैः पूर्व

मितिव्दाक्कनदूषः। उल्लेषइत्यनुषज्यते। आरूपरूपकसंकीर्णइतिपाठे आक्षेपरूपं
यद्रूपकंतत्संकीर्णइत्यर्थः। आरोपरूपरूपकेतिपाठस्तुस्पष्टएव। उल्लेखप्रभेदांतर
माह। एकेनेति। व्याचष्टे। गृहीतेति। विषयाभेदादित्यनंतरमेकस्येतिशेषः। विषयपद
माश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणे। अतएवलक्ष्यतावच्छेदकीर। विषयादित्यादिपदेनतत्स
मुद्भूतः। तत्रविषयसप्तमी। निर्दिष्टा। विषयइत्यकथ्यते। अधिकरणसप्तमी। निर्दि
ष्टस्त्वाश्रयः। षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः संबंधीतिविवेकः। गुरुरित्यस्यार्थकथनंमहानि
तिगुरुर्महानितिवाच्यवदिति। विश्वकोशात्। परारितिनुतत्यर्थवसितार्थकथने। परु
र्द्दक्षः इत्यादित्यादिनाकीर्त्तिविषये। अर्जुनोधवलइतिवात्यार्थइत्यर्थांतरस्यधनु
विषयेभ। भीष्मोभीषणेइतिवत्तुगांगेयइत्यर्थांतरस्यचसंग्रहः। भीष्मस्तुभीषणेरुद्र
गांगेयेचनिशाचरेइतिविश्वः। क्रीडिकरणात्। एवंचेतत्गतफलहृदयन्यायेनसंग्र

णात्। अक्षशमिति। कपालिनोहरस्यभागधेयंभाग्यंतत्वेनाध्यवसितंपार्वतीस्वरूपं
चित्ते। आवेरक्तमकरीमवलीनांसंबंधः। किंभूते। कुचयोःकूचाविषये। अक्षशंस्थूले।
एवमग्रेपिविलग्नोमध्यः। विलग्नोमध्यलग्नयोरितिविश्वः। विपुलं। आयतं। अधरे। अध
रोष्टे। अरुणंमारक्तं। अरुणाधरमितिपाठस्तुमक्रमभंगादयुक्तः। चित्तेइतिकरुणाशा
लीत्यत्रापिमध्यमणिन्यायेनसंबध्यते। एवंतुषारास्नापसञ्जातेतामसः। शुचताचापिनः।
हृतंतास्ताडकाशत्रोर्नयासुर्ममनुतयेइत्यादावधिकरणानेकत्वमयुक्तः। यमःप्रति
मर्द्दीस्वतांकृतवद्धोसितान्निवृत्तोसतारवत्नुयुधिष्ठिरोधनपतिधनाकोद्विणां। दर्द्दंशर
णमिच्छंतांकुलिशकोटिनिर्मितस्त्वमकइदभृतलेबकुविधोविधात्रात्रतइत्यादौ
संबंधिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखोद्रष्टव्यइतिदिक्। इत्यलंकारचंद्रिकायामुल्लेखप्रकर
णं। अथप्रत्यानप्राधान्यसाम्यात्तत्स्मृतिदिनलंकारात् लक्षणयतिस्यादितिस्मृति

ग्लानिसंदेहैर्व्यवहर्तव्यतयाहेतुभूतैस्तदंकः तेषामेकस्तदंकः तदंको विघटते अस्मिन्नतथा
भूतं।मत्वर्थीयाचमत्वयात्।अंकः चिह्नं संकेतियावत्।तेन नत्वसंज्ञासंज्ञितमित्यर्थः
अजंकस्तितयं व्यवहारविषयः स्यादितियोजना।एवं च स्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वा
नितिरिक्तं।लक्षणानि तत्र स्मृतित्वं तावत् स्मरामीत्यनुभावसाक्षिकोजातिविशेषः।भ्रां
तित्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं।संदेहत्वं तु निश्चयभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्न
ज्ञानत्वं पारिभाषिकं।स्मृतिभ्रांत्यादिवारणाय सत्यंतं।उत्प्रेक्षावारणाय संभावना
भिन्नेति।चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणलक्षणत्रयेपि निवेशनीयं।तेन
सघटइतिस्मृता।विदेरजनतामितिभ्रांतावयं स्थाणुः पुरुषोवेति संशयेच नातिप्रसंगइ
तिध्येयम्।गाहते।आकलयति स्मरतीत्यावत्।सादृश्यान्निबध्यमानेरितिचमत्कारि
त्वोपलक्षकं।न त्वेतस्यापिस्यातेस्यलक्षणेप्रवेशः।सादृश्यामूलकानामपिस्मृ

ति२

२५

त्यादीनां चमत्कारित्वे अलंकारतया अनिवार्यत्वात्।चमत्कारितैकजीवातुत्वान्नस्यात्
चमत्कारित्वेनैव तेनैव वारणमितिव्यर्थं सादृश्यहेतुकत्वविशेषणं।नचैव तद्दोषापादीयत्वं
ननु चमत्कारित्वविशेषणमीतिवाच्यं।उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादिष्वतिप्रसंगा
वारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः।दिव्यानामिति।माघे नलक्रीडावर्णनप्रस्ता
वेपद्यमिदं।शौ।रि।श्रु।श्लो।स्नुः अमस्तः जलात् उत्तरंतीं निर्गच्छंतीं।श्रियमिव श्रीसदृशीं
कांचित् परस्मादनेकद्वीप्यजनजनिधिमंथनस्य अस्मार्षीत् स्मृतवान्।अधिगच्छेति
कर्मणिषष्ठी।किंभूतां।दिविभवा दिव्यास्तेषां देवानामपिसौदर्यातिशयेन लताश्चर्यां
तथास्फुतां अरविंदेनकमलेन चारुः रमणीयः हस्तोयस्यास्तथाभूतां।तथाचैवं विधि
नायिकाशदृश्यलक्ष्मीस्मरणात्र संबंधिजलनिधिमंथनस्मरणमितिभावः।अत्रधि
यमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगित्वलक्षणसंकरः।पलाशोतिवाक्रिमलोहि

त्यरूपसादृश्यात्भ्रांतिः। प्रसिद्धिः भ्रमेऽस्मे सोपि। शुक्तोपि। भ्रांतेर्निबंधनइति। भ्रांतिमयुक्तस्य
र्थः। जीवनेति। जीवनं जलं। मरणसंयोगश्च। अथवा। जीव्यतेऽनेनेति जीवनं धनं तच्च। अ
ध्योमुख्या। उन्नता ऊर्ध्वमुख्याः। नुन्नताश्च घटीयंत्रं एकरज्जुसंबंधघटमालारूपं भाषायां र
हट इति प्रसिद्धं। अप्रसिद्धेति। घटीयंत्रसंबंधिनी नेष्टके नेष्टयोः कोयोरप्रसिद्धेरिति भा
वः। इत्यलंकारचंद्रिकायां स्मृतिभ्रांतिसंदेहप्रकरणं। अथापह्नुतिः। तत्र तावद्भेदस्य
निपत्तिनिरूपितांगांगित्वान्यतरया। निषेधोऽपह्नुतिरित्यपह्नुतिसामान्यलक्षणं। निषेध
श्चतत्रादिसत्वेवाच्यः। क्वचिन्नुनरूमावात्केतवादिपदैः परमतेत्वोपन्यासादिभिश्चव्यंग्य
तथा क्वचिद्भेदस्य निपत्तिसमानाधिकरणः। क्वचिन्नु नसमानाधिकरणइति विवेकः। एवमप
ह्नवः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचिद्स्वाभाविकएवं तेन तत्प्रतिपत्तिरपि। क्वचिद्भंगनया प्र २८
काशत्वकवाच्यस्त्वेति बोध्यं। निषेधोपह्नुतिरेतावद्भक्तेनघ्नमेनतत्केतव। क्विरुनं।

निशितैः शरैरिति प्रसिद्धनिषेधानुवादरूपप्रतिषेधालंकारेऽतिव्याप्तिरतोऽभेदस्य निपत्ति
निरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तं। तत्र हि युद्धप्रवृत्तं कितवं प्रति युद्धे द्यूतत्वाभावो निर
स्तं तेपि कितवानां द्यूतएव तव भागल्भ्यं न तु युद्धे इत्युपहासार्थे। न तु युद्धाभेदनिपत्यं
गं। तस्यानद्युपन्यासेनापि सिद्धत्वान्नाप्यंगांगित्वेन निषिद्धत्वेन तदुपायानपेक्षणा
दिति तद्धारणं। अभेदस्य निपत्ति निरूपितांगित्वमात्रोक्तौ। शुद्धापह्नुतिर्हेत्वपह्नुतिपर्य
स्तापह्नुतिकैतवापह्नुतिष्वव्याप्तिः। तत्र सर्वत्र नायं सुधांशुरित्यादिनिषेधस्याभेदांगं
गासंभवात्घभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदंगत्वाभावात्। अभेदप्रतिपत्ति निरूपि
तांगत्वमात्रोक्तौ च भ्रांतापह्नुतिछेकापह्नुत्योरव्याप्तिः। तयोः भ्रांतिशंकानिवारण
रूपनिषेधस्य प्रधान्येनाभेदप्रतिपत्त्यंगत्वाभावात्तत्पदद्वयतरत्वनिवेशः। हुडाक्तुः।
साम्याघपह्नवोयत्र सा। विज्ञेयात्वपह्नुतिः। अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषापह्नुतिरि

सर्वं चैतन्न लक्षणे व्याप्तिमात्रे पर्याप्तमिति न प्रपंचितं। एवं सामान्य लक्षणं मनसि निधा
य शुद्धापह्नुत्यादिलक्ष्यद्वारा लक्ष्मुपक्रमते। शुद्धापह्नुतिरिति। लक्षणं व्याचष्टे। वर्ण्यताप
ह्नुति। कविमतेर्विकासः स्फुतिशालिना तथा चोपमेये उपमानारोपलक्षक उपमेयध
र्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापह्नुतिरिति लक्षणमिति भावः। अत्र चानुक्तेनिमित्तत्वेकै
तवादिपदैरन्यघत्वं च निषेधविशेषणं बोध्यं। तेन हेत्वपह्नुतौ कैतवापह्नुतौ च नातिव्या
प्तिः। कांतः किं नहि नूपुर इति छेकापह्नुतावुधये यधर्मत्व कांतत्वनिषेधसत्वादति
प्रसंगवारणायाद्यं विशेषणं। तत्रादिनकांतनिशेधानुपरोपार्थो पितु नूपुरारोप एव वशं
किता कांतत्वनिशेधार्थ इति न [illegible] प्तिः। पर्यस्तापह्नुतिवारणायोपमेयधर्मत्वकं
तत्रोपमानधर्मस्यैव सुधांशुत्वादेर्निषेध इति नातिव्याप्तिरिति सर्वं स्थं सु। पुंडरीके 27
ति। पुंडरीकं सितांभोऽन्यमित्यमरः। एवं च सरोरुहपदं विशेषपरमिति भावः। अंकमिति।

दंडीव। सितस्य स्फुटितस्यैंदुमीनमणेः शकलवत् शिष्यामलं यवदरिद्व्यपते तत्ववके
पिकवयः। अंकेके लकृशशांकिरेशा। कितवं तः। परेऽन्ये जलानिधेः पर्के मे निरे। काति
चित् पुनः सारंगं जगदिरे अब्रुवत। परे इतरे त्वेवः। नुपेक्ष्यार्थं एतेऽछत। विनाषासेनासुराधा न्यूनाधर्यं ३
येत्यादिना क्लीबत्वं। वयं तु सांद्रं घनं निशि रात्रौ पीनं अस्त एव कुक्षिस्थमंछ तमसंगा
दधांतं प्राच रमहे बूमहे इत्यन्वयः। सौले शिका। उत्ले लामान्त। विषयाः कलंकाद
यः। अपिनास्वाभाविकस्यान्यछायत्वस्य समुच्चयः। अर्थसिद्ध इति। नापंसुधांशुरि
त्यत्र नेति शाब्दोपात्तत्वाछाब्दः इत्युपरमन्त त्यो लक्षणेनेनत्वात्। भेमन्तत्वसु चनादर्थ
गम्य इत्यर्थः। एकत्रानेकापह्नुवहृपात यान्यत्रवै चिच्यं बोध्यं। हेत्वपह्नुति। स एवेति
शुद्धापह्नुव एवेत्यर्थः। ~~[illegible]~~। युक्तिपूर्वइति। योन्यते साध्यमनेनेति
युक्तिर्हेतुः। तत्पूर्वं सहितं इत्यर्थः। तथा च शुद्धापह्नुवालक्षण एवानुक्तानिमित्तत्व

स्यस्यानेऽनक्तं निमित्तमित्युक्तौ द्वित्वपह्नुतिलक्षणं संपद्यत इति भावः। नेंदुरित्यादिर्वि
रहाकुलोक्तिः। निशि शशिरूणीयतः अनलो नेंदुः। नेशि शिरांशो सत्वान्नार्कः। औव सनुवडवा
इत्यमरः। नेत्थं नत्वेति। निशि भावो नैशस्तत्त्वमित्यर्थः। अत्रापि चंद्रत्वं स्वाभाविकोध
र्मः सूर्यत्वं त्वालोकिकं। मिति बोध्यं। मंथानेति। मंथानो मंथनदंडः स चासौ नग। मिधरः।
पर्वतो मंदरस्तस्य मूलभागे यन्नु शिलासहस्रं तेन सघट्टनाघोद्रुणस्तस्य। किंएं श्चि
ह्नुमिंदुमध्ये स्फुरति प्रकाशते। छाया भूमेः। मृगो हरिणः। शशक शशादित्येषा। आनि
पामराणां मूर्खतमामुक्तिः। हि यस्मात्तेषां छायादीनां तत्रेंदुमध्यागम्ये कथं। चिदपि
केनापि प्रकारेण प्रशक्तिर्नास्तीत्यन्वयः। वेशाखमंथमंथानमंथनो मंथदंडके इत्य
मरः। नास्तीति। शक्तिहेतोरित्यर्थः। पर्य्यापह्नुतिमाह। अन्यत्रेति। सः अपह्नवः। तथा २८
चतदारोपार्थस्तस्यापह्नवइति लक्षणं। निषेधस्य च तस्याधिकरणे प्रतियोग्यारोप

र्थत्वसंभवो न वाऽन्याधिकरणे त्वारोप इत्यर्थः। सिद्धमेवारोपस्यान्याधिकरणत्वमन्यत्रे
त्यनेनोक्तं। अत एव पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते। पर्यस्ता आरोपविपरिता आरोपस्याधि
करणे। तेन तदर्थात्। न च चंद्रे चंद्रत्वनिषेधस्य कथमुक्तेतदारोपार्थत्वमिति वाच्यं।
आरोपस्वार्थसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थकताया अनुभवसिद्धत्वात्। अत एव इदं
रोपरूपकमेवेदं नापह्नुतिरिति प्राचां। सिद्धांतस्तदनुसारेणैव। चित्रमीमांसायां मस्तेतर
स्या। निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपह्नुतिलक्षणमुक्तं। इदं तु अलंकाररत्नाकराद्य
नुकरेणायां भेदरूपदर्शितसामान्यलक्षणं। निप्रावेणापह्नुतित्वेनोक्त इति निरव
द्यं। मंगलाद्वदति। इत्याद्यं। विषयेनेव भवति।। किंतु रमालक्ष्मी विशिं। जना परं केव अ
मत्रास्मिन् विषयेव्यत्ययं वैपरित्यं मन्वते। अभ्युपगच्छंति। कुतस्तत्राह। यस्मात्। सिव
त्संहालाहलं नापीवपत्वेन जागर्ति। इह रिस्तु इमौ रमौ स्मृशतनु सनू। नेदुमानुषाति। स्मर

न्ते। निपाठेस्मन्नपि मुग्धेति। किमु स्पृशसीत्यर्थः। तथा चरमायां। विषरूपत्वे मोहजनकत्व
हेतुः। हालाहलस्य तत्वापह्नवे च नागरमुखप्रयोजकत्वमिति बोध्यं। हालाहलो विष
येइति विश्वः। अत्र स्पृशन्न मुग्धेती। कार्यकारणयोर्यौगपद्यं पर्यायरूपा। तिशयोक्तिर विपर्य
लंकारः। साहेतुक्तिः। ततश्चेति। हेत्वाक्तित्तदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः। पूर्वापह्नुतिव
त्। शुद्धापह्नुतिवत्। द्वैविध्यं। शुद्धपर्यस्तापह्नुतिः हेतुपर्यस्तापह्नुतिरित्येवं द्विप्रकार
त्वं। भ्रान्तापह्नुतेरिति। अन्यस्य अमकृतस्य भ्रान्तिवारणे। वास्तवेनऽनेनिवारणे। तथा
च भ्रान्तिवारके तत्वाख्याने सतीत्यर्थः। भ्रांतिर्भ्रमः। नाये रूः भ्रान्त्यपह्नुतिरित्यर्थः। एवं
च तत्वकथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधो भ्रांतापह्नुतिरिति लक्षणं बोध्यं। तस्य तापका
रित्वरूपस्य [illegible] भूतां तस्यं नागरिकेति। नगरे भवो नागरिकस्तं भतिम्रा। भिणस्य प्रश्नः। सप २६
धिकापश्वंतरस्य। उत्तरं। निकृष्टतायत्येवं भूततउभयतः मुखपृष्ठभागयोः पुच्छं यस्येवं

भूतश्चकोयं मदीप इति। न हि न हीत्यस्यत्रं मद्विषइत्यनुषज्यते। अयंक किलभः। करि
शावकः कलभः करिशावकइति कोशात् कलभइत्येतावतैवासिद्धे करियदमुक्तं ष्टक। वि
धार्यं। अयमस्य शुण्डादण्डो न तु पुच्छमिति। पुच्छ इति पाठे पूर्वर्धादित्वात् साधुरेव। अमपु
कुत्वनु तस्यरं [illegible] विचार्यमिति पूर्वदीदाहरणे संदेहरूपभ्रांति विषयत्वरत्वापह्नवः। त्वरः।
किमिति प्रश्नेन तद्विषयसंदेहावगमात् इतः हेतुमद्विपत्त। निश्चयरूपभ्रांतिविषयस्य मद्वि
षस्यस्ये। तितत्नोभेदः। नटेति। विरहिण्या इयमुक्तिः। हे कुसुमसरपुरातनैर्दरस्व भ्रांत्या मां
किं कुतः प्रहरसि पीडयसि। यतोनयं नरः। किंतु वेणी इतः अवेणीं वेणी संपद्यते तथानु
तः कचानां कलापः तथा गलेगरलं नैतत्। अपितु श्यंकस्तूरी। एवं। शिरसि नैषा शशि
लेखा। किंतु कुसुमं। इयमंगे भूर्तिर्भस्म न भवति। परंतु प्रियविरहाज्जन्मपरस्यैवं भूतोध
वलिमाहिमेति। अवर्य्योर्बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनसूत्रात् धिक

रणोबहुघ्नीकिंनुदुष्टः।कश्चिदितिकुसुमशरेणचोक्तेत्यर्थः॥निषिधमात्रोन्वयेति।
निषेधस्यप्रशंसापूर्वकत्वादितिभावः।मेनेइत्यस्वरसोद्भावनं।नह्यनेनतपमाठोधक
स्यैवाहेसरत्वेपितदुपगमेरूपकस्याप्युपमात्वंस्यादितिस्पष्टमेव।छेकापह्नुतिरिति।
छेकावदग्धस्तस्तेनापह्नुतिःछेकापह्नुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः।वाक्यान्यतरथायोग
नंदेहुकःशं।कितता।त्त्विकवस्तुनिषेधइतिलक्षणं।अन्यस्यशंकातइत्यन्यशंका
पानिवर्त्तनं।यत्वनहेतुतयाव्यपदेशः।संतापात्तस्मातीपत।अत्रचशुद्धापह्नुतिवा
रणायाघंविशेषणे किलक्ष्कंनिमादृततदर्थीकामित्य।धिकतादुष्परूपरूपकवा
रणायशंकितेति।नचानेनैवशुद्धापह्नुतिवारणाद्वाक्यत्वा।दित्यर्थमितिवाच्यं।क
स्यचानभवेद्दोषाप्रियायाःसव्रणधरः।सखंड माख्यासिधरिति।पिमयानेतिव्यानो
क्वावतीप्रसंगवारणात्वेनतसार्थक्यात्।यहंस्य।तिछेकापह्नुतेनस्याश्चायंविशे ३०

१
षायतस्यांवचनस्यान्यथाभयनेनापह्नवः।अस्यामाकारस्यहेत्वंतेवर्णनेनगोपन
मिति।तथ्यतिद्भवइति।नात्त्विकनिषेधइत्यर्थः।नूपुरोमंजिरःमंजीरोनूपुरोस्त्रियामि
त्यमरः।नर्मसखी।क्रीडासखी।अत्रकांतपरायाःप्रलम्पनमत्यंदेलमशतक्रनंकेन
पूतात्यर्थकत्ववर्णनेनकांतत्वापह्नवोमुख्यःनूपुरभेदइतिपात्रिस्तुतदृगमितिवा
ध्यं।सीत्कारमिति।सीत्कारंतदनुकारिमुखध्वनिंशिक्षयति।अधरंअधरोष्ठंव्रणय
व्यं१ तिव्रणोस्या।क्तितिव्रणितंकरोतीत्यर्थेनत्करोतीति।णिच्।तथारोमांचंतनो
तिविस्तारयती।तिवाक्यत्रयंनागरिकाभिप्रायेणप्रियतारविप्रतिकयोक्तं।त
दाकर्ण्यनागरिकः।किमुमि।लितइतिशं।कितवतीमन्यांप्रतितच्छंकांनिरस्तयेन
हीत्यादिनाद्वेपंतिकपवनपरत्ववर्णनेनतात्त्विकस्यनागरिकस्यापह्नवःसीत्का
रशीलोकर्तृस्यनागरिकइवपवापिसत्वात्।तदाह।अर्थमयोजनयेति।चेवाङ्कि
त्य१

ना। विवक्षितसाधारणस्यार्थस्य। विवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः। इदमित्युदाहरण
मिति च नात्र निग्रायेणैकवचनं। केमंतशब्दात्तत्र नवइत्यर्थे सर्वत्राणात्लोपश्चेत्यणि
तल्लोपवदेमनइ इति रूपसिद्धिः। प्रत्यज्ञा चेत्युदाहरणे एकस्य। वाक्यस्यान्यथायोज
नामिदत्वनैकेषामिति भेदः। शाब्दयाजनयति। अर्थभेदेपि शब्दश्लेषमाणेत्यर्थः। पद्ये चे
ति। क्रीडायांनोक्ता विरोकुत्तोवायुष्मानूपानुरक्तान्विते संबंधः। कीदृशः। इति तु स्वचसव
चः। स्वप्नेतु अतमुत्स्वप्नं वचनमर्थादिदंस्य अनुभाव्य अनुघराधया। निभासितः तन्
तत्ववचनं तत्यरमेवदाधापरमेवव्यपदिशनकथयनु। इति। किं। ह्रेपप्रेरमेत्यत्रपनेस
तत्स्मरामि। निजेभवत्याः कुंतले केशपाशे मम नायोतः करणेष्टात्रिरूपः मुह्यतिमो
हंप्राप्नोति। ननु चिंता संगो निर्वस्त्यतां तत्राह। किं करोमि। अकिंचित्करोस्मि यतः त्वम
कितैपुण्यैः विस्मये विजासैः क्रीतोस्मि मूल्येनगृहीतोस्मीति। किंकरोस्मीति पाठेयु ३१

क्तः। तत्र चास्मीत्यहमर्थकमव्ययं। अहं किंकरो दासः क्रीतोस्मीत्यर्थः। राधापरत्वे
तु हे राधे इत्यर्थात् संबोधनं पञ्चरूपेत्वत्रयनेस्मरामिति। विशेषः। शेषं पूर्ववत्। अत्रस्म
संबोध्यकस्तत्रयनस्मरणरूपेनवाक्यार्थोपि तुल्य संबोध्यकः पञ्चरूपत्वत्रयनस्म
रणरूपइत्यपह्नवस्तत्परमेवतत्त्वव्यपदिशनित्यत्यनेनप्रकाश्यते। न च वार्थस्याप्र
स्माराधासाधारणत्वमपि तु प्रपञ्च इति। जंगिवचनश्लिष्टयोनन्नैरंतिविषयांतरेति। विवक्षि
तविषयाभिन्नेत्यर्थः। अवस्थानामग्रहणस्मादिरूपा। वदंतीति। पत्योभर्त्रा। तिसाविधियासखी
त्रमेणनारदत्वांतं स्वकामुकवार्त्तांवदंति धृष्टाका। चिनुपनिबुध्वासखित्यादिवाक्यशेषम
प्रयन्पुरीवति। सखी। निपुनः संबोधनमप्रतार्यतांसूचनायाः। नतः। उक्तसूर्नोरतानंतरं।
प्रबुधाजागरणवति। अत्रानासूजाग्रदवस्थावृत्तांतः। किंतुस्वाभिकः रत्यवस्थाभेदयोज
नयापह्नवः। सखीत्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते। कैतवापह्नुतिरितिजद्रुनिर्देशः व्याजाद्यैः

पदैर्निह्नुतेत्यन्यो मन्यां कैतवापह्नुतिरितिव्यवहर्तव्यं इत्यर्थः। कैतवेनापह्नुतिरिति युक्तमेः
व्याजादिरित्यनेन मिषकपटछद्मकैतवादयो गृह्यंते॥ एवं च कैतवादिपदव्यंग्यापह्नुते
त्वं च लक्षणं बोध्यं। न चोः राणाः हृदयात् करादेः अपह्नवः निषेधः प्रतीयत इति। व्यस
त्यत्वस्य विषयबाधाधीनत्वादिति भावः॥ रिक्तेष्विति॥ विषमवर्णनं। तरवो वृक्षाः वारिणि
जलस्य कणपावार्त्तयापरिक्तेषु शून्येषु विपिनस्यारण्यस्योदरेषु मध्यप्रदेशेषु संजं
र्थयंते प्रार्थयंते। कीदृशाः मध्याह्नेन? भितःप्रवृद्धोयोमहाँतः आतपः उष्णं तस्य तापस्तेनप
तिनतप्ताः संतप्ताः किं कृत्वा। स्कंधांतरान् प्रकांडाभ्यंतरानि उत्थितो यो दवाग्निर्दावानल
स्तस्य या शिखा ज्वाला तस्याः छलेन जिह्वां प्रसार्येति॥ अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूला
च्छाखावधिस्तरोरित्यमरः। अत्र नेयं दवाग्निशिखा अपि जिह्वेति छलपदात्प्रतीयते। अ
त्र वान। जिह्वैतवाच्यता दोषनिरासाय कथयापि वनोदरेष्विति पठनीयं। इत्यपह्नुतिप्रकरणं। ३२

उत्प्रेक्षां लक्षयति। संभावनेति॥ अथोत्प्रेक्षेत्यनंतरं साचत्रिविधेत्यध्याहार्यं। तथा च संभा
वनानुत्प्रेक्षाप्रत्याख्यास्यात्सा च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिविधेत्यर्थः। वस्तुहेतुफलानां
च संभावनाधर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबंधेन। तेन वस्तुहेतुफलविधेयकत्वेन त्रिपर्यवसि
तार्थः। वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं यत्तद्भिन्नत्वं। नातो वस्तुत्वस्य केवलान्व
यितया विभागासंगतिः। उक्तेत्यादि। अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या वस्तूत्प्रेक्षा। उ
क्तं चानुक्तं चोक्तानुक्तं आस्पदं यस्याः इति विग्रहः। आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मिरूपो विष
यः। सिद्धासिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत्। धर्मेति। तमः कोकी। विरहशुष्माणां धूमस्तोमशंके
इत्यन्वयः। कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्याः विरहरूपाणां शुष्माणां अग्नीनां सं
बंधिनं धूमसमूहमित्यर्थः। लिंपतीवेति। अत्र तमः इति न भः इति च कर्तृपदं। रक्ताविस्त्यादि
दर्शयितां प्रति नायकस्योक्तिः। तव मृदुलौ सुकुमारावंघ्री चरणौ ध्रुवं विक्षेपणाद्धेतोः रक्ते

वर्णो। वेति। त्वन्मुखेति। पन्नगनायास्त्वन्मुखकांतेरिछयाहेतुनेत्यर्थः। वेगायत इति। कोरं
करोतीत्यर्थे शब्दवैरकलहा त्ववत्वमथेभ्यः करणइतिकाउं। मध्यइतिमध्यभागः कुच
योर्धृत्यैधरणार्थं कनकस्यदामभिः रज्जुभिरिति। निर्गिर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्या
वलिभिः। बद्धः किमित्यर्थः मयइति। त्वत्सौकर्यप्रायः बद्धधात्वचरणे नमदैकांताप्तुता
येनमेतपस्यतीति। तपश्चरतीत्यर्थः। कर्मणोरोमंथतपोभ्यांवर्तिचरोरितिक्यङ्। तपसः
परस्मैपदं च। नेपरस्मैपदं। लक्षणं परिष्कुरुते। अन्यधर्मेति। अन्यस्य विषयिणो धर्म
स्संबंधरूपेण। निमित्तेन अन्यस्य अन्यविषयकं अन्यस्य विषयिणः तादात्म्येन संभवन
मित्यर्थः। अन्यस्येति षष्ठ्यार्थो विषयताधर्मितारूपा। विषयिण इति षष्ठ्यार्थस्तु विशे
षणतारूपा। विशेषयिता। अन्यत्वेनोत्कीर्तनं च संभावनाया आहुर्यतास्तु चनायां तथा च ३३
। विषयिनिष्ठ धर्मसंबंधप्रयुक्तविषयधर्मिकतादात्म्यसंसर्गेण विषयिविधेयकमाहा

र्यसंभवानमुखेन्दोतिपर्यवसितम्। तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमहार्यतत्संभावनामिति। नि
ष्कर्षः। इतरांशस्याव्यावर्तकतयास्वरूपकथनमात्रपरत्वात्। मुखेचंद्रमन्ये इत्यत्र मेहार्याचं
द्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तं। मुखेचंद्रसंभावनमहार्यमस्तीति। लक्षणेन
मन्वयः। बाधाघमावदशायांतुजायमानामुखाहोचंद्रादिसंभानानोत्प्रेक्षेतितद्वारणा
याहार्येति। एतेन विरक्तसंध्यापरुषपुरुस्ताघयारजः पार्थिवमुन्नीतं। शंकेंद्रनुमतकृपि
३४ तमहत्विः मन्मुद्रन्नोमामरतः समेंद्रत्यत्ररजोमरोहमनरूपं सत्सैन्यप्रत्यक्षं न्वधर्मसंबंध
प्रयुक्तायां भरतनृस्संभावनायामपिनातिव्याप्तिः। तस्याः अन्याहार्यत्वात्। संभावनं
यदित्थंस्यादित्यूहोन्यस्य। सिद्धये इति वक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषयेयदिशब्दोन
वहृक्ताकथितास्त्युनुणास्तवेत्यादावतिव्याप्तिवारणायप्रयुक्तांत। सर्वातिशायिसौंद
र्यं शंकेसत्यवतोमुखो। येनसाम्यगतावागीताभि। मितरजीलतामासीवातिप्रसंगवारणा

यतनिष्टेतिसंभाव्यमानत्वान्नित्वंधर्मविशेषणं।तत्रतादित्रितरत्नीकरकल्परूपोधर्मीमुखच
न्द्रनिसंभाव्यमानत्वान्नितितिना।तिप्रसंगइतिदिक।वस्तुहेतुफलात्मानावस्तुहेतुफलता
दात्म्यं।ननुसंबंधांतरेणोपेक्षाया।असंभवइतिचेन्नासर्वथाभेदेनैवोपेक्षणमितिप्रा
चीनमतानुसारेणैत्यंमभिधानात्।एतत्सूचनायैवलक्षणेऽत्रचतादात्म्योपादानमि
ति।नन्वेवंलंकारसर्वस्वकारादिभिस्वरूपोत्प्रेक्षेतिव्यवहृतायास्तुरीयायाःअपिसत्वा
त्त्रिविधेत्यिंयुक्तमित्याशंक्याह।अत्रेति।आसांमध्येयाप्रथमावस्तूत्प्रेक्षासैवस्वरू
पोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः।विस्तारस्येति।प्रशरणशीलस्येत्यर्थः।तमसःइतिसंभा
वनेत्यनेनान्वेतिषष्ठ्यर्थोविषयता।तमोविषयेत्यर्थः।प्रतिरोधकत्वादित्यादिपद
तमप्रशरणशीलत्वस्यसंग्रहः।प्रियैपतिभिःविघट्टितावियुक्ताः।व्यापनस्येतिषष्ठ्यं
तस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः।एवमग्रेतनस्यतमसइत्यस्यापि।अनुपादानादिति। ३४

विषयिवाचकाभ्यां।लिंपतिवर्षतीतिभ्यामन्येनानुपादानादित्यर्थः।यथाश्रुतेता
भ्यांमेवसाध्यवसानलक्षणोपादानात्प्रसंगतेः।उक्तविषयमेवेति।तल्लुचरिताभ्यां
३७ लिंपतिवर्षतिभ्यांशब्दाभ्यांलेपनवर्षणयोःसाध्यवसानलक्षणयाचसाधारणधर्मपुरस्का
रेणव्यापनस्यचोपस्थापनस्ययुगपद्घृतिद्वयविरोधेनासंभवादित्याशयः।स्मृतेः
उत्प्रेक्षणीयतया।उत्प्रेक्षविषयतया।उपन्यस्तात्प्रेक्षायां।अन्यथासंभवादिति
निराकांक्षत्वादितिभावः।अतएवं।आख्यातस्यास्यकर्तुः।क्रियोपसर्जनत्वेनान्वया
न्वयासंभवादेव।क्वचिदतएवेत्यत्तरमयमेवव्याख्यानग्रंथःप्रमादाल्लिखितोदृश्य
तेन्यभूतइति।गुणभूतइत्यर्थः।स्वक्रियेति।क्रियाप्रतिसाधनत्वेनान्वितइत्यर्थः।व्य
पेक्षितःसाकांक्षहेतुनान्नमनमर्थः।तथाचनिराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयोन
संभवतीतिभावः।एतेनप्रमासिद्ध[illegible]पनकर्तृत्वमुक्तं।व्य[illegible]मित्यलंकारसर्वस्वकारम
त

तमपात्तं। तस्यापि कर्तृविशेषणत्वात्॥ विवक्षितविवेकेन लेपनस्यैवोल्लेख्यत्वाच्चाए
वच प्रधानभूतलेपनक्रियागोचरसंभावनैवेति निर्गीर्णव्यापनविषयेति सिद्धः। न च पु
नरपह्नुतेर्हृदयविरोधः शंक्यः। तदनभ्युपगमात्। केचित्तु इति मतं इति चाल्वरस्योद्भावने।
तद्धीनं तमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च वारद्वयमन्वयः क्लेशः। तथा धर्म्युल्लेखा
साधर्म्यप्रयुक्तधर्मोल्लेखानुत्पत्तेश्च रतिधर्मसंबंधप्रयुक्ते तल्लक्षणाननुगमः। न च
तान्निष्ठं तत्सामानाधिकरण्यान्यतरत्वेन धर्मनिवेशोऽस्त्वननुगम इति वाच्यं। सर्वत्र साध
र्म्यनिमित्तायाम् एवोल्लेखायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वा
दिति। हेतुत्वेनेति। हेतुरूपतयेत्यर्थः। हेतुत्वसंभावना। हेतुरूपता संभावना। फलत्वेन फ
लरूपतया। एवमग्रेऽपि बोध्यं। तथोदाहृतास्वुल्लेखासु बोधप्रकारः प्रदर्श्यते। तत्र धर्मस्तो
ममित्यादौ कोकांगनाविरहाग्निसंबंधि धूमस्तोमाभिन्नतमो विषया संभावनेति बोध्यं ३५

नामार्थयोरभेदान्वयात्। एवं मुखं चन्द्रं मन्ये इत्यादावपि। नूनं मुखं चन्द्र इत्यादौ तु चन्द्रप्रका
रकसंभावनाविषयो मुखमिति बोधः। मुखविषया चन्द्रप्रकारिका च संभावना तादात्म्य
संसर्गिकैव। तथानुभवात्। चमत्कारप्रयोजकस्य संसर्गान्तरस्याभावात्। न चेयं चन्द्रत्व
प्रकारिका। तस्य चन्द्रोपसर्जनत्वात्। एवं धूमवेर्दादिशङ्कामभ्रान्त्याद्युदाहरणेऽपि बोध्यं। लिं
पतीवेत्युक्तविषयोल्लेखोदाहरणे तु। लिंपतीति नामसाध्यवसानलक्षणया लेपनव्या
पनोभयसाधारणेन यादृग्मलिनीकारकत्वादिना रूपेणोपस्थापिते तमोव्यापने ले
पनसंभावनान्वयः। यादृग्मलिनीकारकं तमः कर्तृकांगकर्मकलेपनप्रकारकसंभा
वना विषय इति बोधः। व्यंजनयापि स्थिते व्यापने तादृशसंभावनान्वयः। तत्प्रतीयते हे
तुः। एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यं॥ विक्षेपणा तथ्यवमित्यादि हेतूत्प्रेक्षोदाहरणे हेतुपंच
म्यर्थः। तत्र चाभेदेन प्रपन्न्यर्थान्वयः। हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन रक्तत्वविशि

छेतस्यप्रकारितासंबंधेनसंभावनायांतस्याश्चविषयतयाचरयोरन्वयः।तथाचप्र
त्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरूपप्रकारकसंभावना।विषयावंध्य इति बोधः।
नचतादात्म्यसंबंधेनहेतुविधेयकत्वाभावंन्नेयंहेतूत्प्रेक्षास्यात्।किंतुतादात्म्येनतया
विधरूपस्वरूपोत्प्रेक्षैवेतिवाच्यं।।विवक्षितविवेकेनविक्षेपणेत्यभेदस्यासंसर्ग।
यतयाविक्षेपणंप्रतिविशेष्यभूतस्यापिहेतोर्विधेयत्वोपगमात्।मुखंचंद्र इत्यादि
रूपकइवानुयोगित्वमुखस्याभेदस्यविक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेनचविक्षेपणहेतु
भेदज्ञानसंभवात्।हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायामुखतःप्रतीतावपिविवक्षावशेनहे
तूत्प्रेक्षात्वेनैवव्यपदेशः।यथादध्नाजुहोतीत्यत्रमुखतोदधिविशिष्टहोमविधिप्र
तीतावपिविवक्षितविवेकेनहोमदध्नविधित्वव्यपदेशइतिबोध्यं।नचस्वप्रयो
जकत्वसंबंधेनस्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेनवाहेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षेवरक्षोदेत्वाक्रिय ३५

तोक्तसंभाशकल्पनाक्लेशेनेतिवाच्यं।धर्मोत्प्रेक्षांगीकारेदूषणस्यभागेवाविदि
तत्वात्।अतएववक्ष्यमाणछंदसामन्येजालिनतनुतेपादयोःपद्मलक्ष्मीरितिहेतूत्प्रे
दुर्ष३ क्षामुदाहृतवःप्रकाशकृतोपितत्रहेतुकजननतादात्म्यसंभावनमेवस्वाभाविके जगने४
नियतःसम्युक्तरित्यानुत्पन्नस्वरूपविषयेयथोक्तहर्षहेतुकजननतादात्म्यसंभा
वनमुचितंजननस्यधर्म्युपसर्जनत्वेनसंभावनायामन्वयायोगादितिध्येयं।एवं
त्वमुखामेप्सयोत्य।सिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपिबोध्यं।विषयासिद्धत्वा।सिद्धत्वा
भ्यांबोधेविशेषाभावात्।मध्यः।केमित्यादिफलोत्प्रेक्षास्थलेफलंचतुर्थ्यर्थः।
तत्रचानेनप्रकृत्ययान्वियः।पूर्ववत्।फलस्यचप्रयोजनकत्वसंसर्गेणबद्धत्वेनप्र
रकेणतेनैवबद्धवाचपस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामधी।विषयतया।एवं
बकुचधारणाभिन्नफलककनकदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभावना।विषयोप

ध्वरइति बोधः। एवंमायोक्तमित्यादावपि फलेन तु मनोरथ इति पूर्वदेवबोधः। फलोल्लेखाल
चोपदर्शितरीत्योपपादनीयमिति बहु वक्तव्येऽपि विस्तरभयादुपरम्यते। बालेंदुवक्राणि
ति। न विघते विमो येषां तान्यविकासानि तेषां भावान् विकासरजीतत्वादिति। बालेंदुव
त् द्वितीयाचंद्रवत् वक्राणि तथातिशयेन लोहितानि स्पारक्तानि पलाशानि पलाशकु
सुमानि वसंतेन नायकेन समागमं प्राप्तानीव नस्थलीनामंगनानां सघस्तत्क्षतसंभू
तानि नखक्षतानि वृक्षत्वे बुद्धिरित्यन्वयः। दृष्टानि। अस्मास्तोमपीत्यत्रेत्यर्थः। ननु लोके
संभावनायामिवशब्दो न दृष्ट इत्यत आह। भांतिचेति। पिनष्टीवेति। समुद्रस्तरंगाणामग्रभा
गैः फेनरूपं चंदनं पिनष्टि वा इंदुस्तत्फेनचंदनमादाय करैः किरणैर्दिक्रूपा अंगना लिं
पतिवानुलिंपतीवेत्यर्थः। समुद्रोपात्तेति। समुद्रोस्याः पातेतरंगैस्तत्फेनचंदनं तत्स्तं त २१
थत्रासां दिशां लेपनं तत्त्वेनेत्यर्थः। उभयत्र उन्नयो। रुत्प्रेक्षयोः। येषां। अलंकारस्तर्व

स्वकादीनां। राधाविति। संप्रत्यतः प्रभृति भुमौ रात्रौ रवेरभावादिंदोरिव दिवाचं
द्रोरभावादिंदोरिव संततं निरंतरमुदितेयनापयशसा दृष्टवान्। निमिन्ना। निमित्यर्थः
रक्ताविद्युमुद्गरणे भावरूपोहेतुः आरक्तत्वभावरूप इति भेदः। विवस्वतेति। विवस्वतासु
र्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्राः। मिश्रितानाजनानां नेत्रापरंधियागा नाम
वोपिस्सनायिपतेवनीता इव। संभावनायां खलु यथा गोपापालेन परकीयाभिर्गोभिः
मिश्राः स्वीया गावो नीयंते तथा गोपदवाच्यत्वसामान्येन मिश्रिता विवस्वतापिनि
ताइत्येत्यर्थः। तेन नयनेन हेतुना इदमांध्यं तत्त्वंधकारैरित्यन्वयः। गौः स्वर्गवज्रविवर्द्धि
रश्मौ च क्लिशे पुमान्। स्त्री सौरभेयी दृग्बाणभूवाग्भूम्यप्सु भूम्नि च। इति मेदिनी। अ
चचाना। पिपतेवेति। विषयोक्तेह्नणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः।
एवं पूर्वत्रइष्टं येनिगरणरूपो हेतुरहेतुक्रियारूपइत्यपि द्रष्टव्यं। उपचचोत्प्रेक्षा इत्य

सत्वेपि देहद्वये छायायाः प्राधान्यात् तत्त्वेनैव व्यपदेशो। न तु चरूपोल्लेखित्वेन। तस्याप्यंगत्वात्
।एवमन्यत्रापि बोध्यं। पूर्वमिति। अयं विधुश्चंद्रः पयोधेः पूर्वं वर्धयिष्णु एणांकमणिं चंद्र
कांतं कियंति लोको स्याऽपरिमितानि पयांसि दोग्धि। निशंके। तथा प्रियैः पतिभि
र्विप्रयोगे वियोगे सति शशोकानां कोकांगनानां नयने कर्मभूते कियंति पयांसि दोग्धि
निशंके इत्यन्वयः। दुहेर्द्विकर्मकत्वात् एणांकमणिमिति द्वितीया। एवं नयने त्वपि
मध्यः। किमित्यत्रैकस्य बहुत्वस्पृफलत्वेन कुचयतेरूपेद्धणं। मिदु दुद्रावएणवस्त्राव
णयोर्द्वयोः फलत्वेन पूर्ववर्द्धनस्य। न हि निमेदः रूढुणंच धनं। तदा वर्द्धनं कारणे तेन।
चंद्रेण। स्यास्थितानामपि। रविरश्मयस्थितानां नितृकानां पुलतुना नावाहनानामप्यु
नां परिवर्तनाय चक्रुरणो नमालामुत्पत्तौ। भूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थे इत्यन्वयः। मायो
त्वं मित्रे करं ... गुणस्य फलत्वेनोल्लेखणं मिदं तु परिवर्तना। क्रियायाः इति भेदः। नन्व ३९

लंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येत्यषामपि जात्यभेदानामुक्तत्वात् कुतस्तेन मद्दर्शिता
इत्याशंक्याह। एतावतेति। उक्तभेदा एवेत्यर्थः। उल्लेखा इत्यनंतरं चमत्कारविशेषप्र
योजका इति शेषः। तु प्यासा जात्यादिभेदानां चमत्कारविशेषनाधायकत्वात् प्रद
र्शनमिति भावः। इत्युल्लेखः। इत्यकने नोल्लेखावोधकत्वेनेत्यर्थः। त्यल्लीति रीति। उप
मानुपात्तस्वर्गगमनादिशया स्वर्गागामवेशतादात्म्योल्लेखा विशेषणी भूतप्रमणश्रां
तत्वहेतुल्लेखावामती यतेइति बोध्यं। इति श्री...ल्लेखः कारणं। अतिशयोक्तिं
लक्षयति। रूपकातिशयोक्तिरिति॥ रूढणं। उपस्थापनं। विषयिरूपतयेति। विष
यिणोरूपमस्य तस्य भावस्तत्तान येत्यर्थः। रूपं चाभेदस्ताद्रूप्यान्यतरत्। तस्मिन् स
ति। तिसप्तमी समर्था त्वामिरित्यनिमायेण। एवं चानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनि
श्चयविषयि प्रतं विषय्यभेदताद्रूप्यान्यतरतूरूपकातिशयोक्तिलक्षणं बोध्यं। उप

३९ न रूपकवारणायानुपात्तेति। उपमेयमेव च रूपकाद्दस्यां विशेषः। अतिशय इत्युच्यते। व्या
तिवारणायाह्यर्येति। तुल्यत्वावारणाय निश्चये इति। नीलोत्पलेति। अत्र नीलोत्पल
पदात् साध्यवसानलक्षणया शक्यलक्ष्योभयानुगतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थि
ते कामिनीनयने शक्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः। शक्त्यु
पस्थितयोः इष्टसाधनयोर्विशक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोः
स्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारे बाधकाभावात्। एवं च नीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेष
वत् इत्यादिबोधाद् यमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते। न चैवं सति रूपकाद्वैलक्षण्य
मिति वाच्यं रूपके विषयिभेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य भानेन वैलक्षण्यस्य स्फुट
त्वात्। यद्वा अभेदभानेन तात्पर्यं किंतु भेदभाने तदाकांतिविशेषादिरूपनाद्युपस्थि ३९
तयोर्धात्वादुपातिशयोक्तिर्वाच्यते इति बोध्यं। व्यापिनि। मध्यभागमारभ्य मुखपर्यं

तं नायिकांगवर्णनमिदं। गगने सूक्ष्मतया तद्वत् दुर्लक्ष्ये मध्ये कापि अनिर्वचनी
याशोभावा यैद्ध भीराना निःस्फुरति शोभते। तत्पश्चात् तदूर्ध्वभागे रोउनी लघ्वी नाम
स्मावघासरणिः तत् श्यामारोमावली स्फुरति अनुभूयते। किंभूता कांचन नि
मिन्नो सोपानपा क्तिर्न सदृशी। त्रिवलिमधिगतवती प्राप्तवती। तथा च एतदुद्देशे
शौलौ तदुत्तुंगविशालौ कुचौ स्फुरत इति विभक्तिपरिणामेन संबध्यते। कीदृशौ
सुदृढौ। तिनां पुण्यवतां सुगमौ सुलभगमनौ। सुलभौ चा पुनः कीदृशौ चंदनतरुभि
श्चंदनपंकेन चाछन्नौ व्याप्तौ देशौ मयौ स्तथा भूतौ। तत्रत्यानां तदा। सिद्धानां चक्षु
र्धेशो स्तदन्यकद् कस्य मुखस्य सन्निधानात् हमतं तद् दास्वाद्यमधरं मधुर्यं सुल
भमित्यन्वयः। विद्यानां भेदानां। इति त्यस्य प्रशंसार्थमित्वेनानान्वीयः। अतिदेशे
नेति सादृश्येनेत्यर्थः। मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्तत्वाभावादुपकेपदं रूपकस

दृशपरं सत्ता समपि दोषं नगुरुक्तीत्यत्रापि दोषपदवदुर्मातिदेशकमित्याशयः। अ
धिकं तु न तेन्यत्रानुभवोक्तेरुक्तोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनुपादानं बोध्यं। य
त्वत्र केचिदुक्तं। विषयिवाचकपदस्य विषयेसाध्यवसानं लक्षणया शक्यता
वच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं। एवं च निगरणेन
वत्र विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थि
तेऽभेदातिशयोक्तिसाद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति। नन्नौ। टिवि
त्वसंनि। शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वमप्रतीत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणाया अ
संभवात्। यद्धर्मविशिष्टे शक्यसंबंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समा
नप्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वात्। लक्षणापरिहार्यायानुपपत्तेस्तदवस्थत्वा ४०
च्च। एवमपि तात्पर्यवशात्तादृशबोधांगीकारे तद्दशादेव शक्यां भेदप्रकारकबो

धेपि बाधकाभावान्मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैवाकारवर्णनादिति दिक्। सा नायवद्वेति
।विरुधाऽलंभेन। काख्यायां नाटियांस्य। टिकप्राकारशिरवूगतां मृगांकावलीमालो
कयतो राज्ञो विदुषकं प्रत्युक्तं। रियं प्राकाराग्रसमीपेनेयनूप्रत्युक्तिपुरेरयामनाक
श्पत्रर्कयत्रनाकाशेपनेन हि क्लेकोयंशी। किरणाश्चंद्र। नेद्दः। मुखे चंद्रगताद्रुदका
रित्वरूपताद्रूप्याध्यवसानं। कीदृशः। गलितश्रुतोद्धरिणोपस्मान्त्रयास्ततः। तेन नि
कलंकतयोत्कर्षो भिव्यक्तिः। पुनः कीदृशः। सुधायांवध्वःस्नानसदनिलाघ्रोघैस्ते
रुपवनसंबंधिश्चकोदेरनुसृतो लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनी। स दृशोश्चो
स्वच्छांग्याम्नां तत्वेनाध्ययोगितोक्तो। नेमनीं किरनूप्रमारयेत्त्यर्थः। लवली ल
ता विशेषो हरफारेवड्डीति भाषाप्रसिद्धः। प्रकारो वरणाशालइमरः। समा वदुग्राघे
रिति क्वाचित्पाठस्तत्राप्युक्त एवार्थः। नव लवलिपाठे न वध्वासौ लवलीयाकश्चैर

त्वन्वयो बोध्यः। नन्वित्वमेव विवक्षितं किं न स्यादत्र आह। अत्रेति। कोयमित्यनेनानि
४१ र्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्य च निर्ज्ञातत्वात् न दैवं च रूपेणावगतिरिति भावः। गुणितः।
ते३ गर्जित्यादि विशेषणव्यंजत्वेनाभिमतः। अन्यचापीति। अनुच्छिष्टैर्दैवैरपि हिवितो
त्राकूदशनैः कलंकेन। श्लिष्टोनत्वनुपरिमृतो दिनकृता करनिनोत्तप्तो न च पुनर्विवके
ण विजितः कथानाथः। को यं कनककलितकयां विजयते इत्यादावित्यर्थः। अयं च वाच्य
चापि न्यूनतायामपीत्यर्थः। कोयं प्रमिगतश्चंद्र इत्यादावादिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाश
नप्रकृतौ नायमिति भावः। ननूक्तोदाहरणेद्वयमिति विषयस्यापादानात्कथमतिशयो
क्तिरिति चेन्न। अत्राहुः। दृढत्वस्य विषयिविशेषणत्वेन विवक्षायामतिशयोक्तिरेव। पे३
यदा तु विषयविशेषणत्वविवक्षा तदा रूपकमिति व्यवस्था। अत एव प्रकाशकृता दृश ४१
मेव रूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरे नयनानंददायि शोविवमेतत्र्यासि दतीत्युदाहृ

तमिति। एनां विभजते। यद्यपह्नुतीति। अपह्नुतिगर्भत्वं पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वं सैव रूप
कातिशयोक्तिरेव। तथा च सापह्नवत्वनिरपेक्षत्वभेदेन द्विविधातिशयोक्तिरिति भा
वः। मुक्तामिति। तानि। अनुनयैकवेद्यानि इमानि वस्तूनि तरुणीजनाः किं कल्पयंति सदृशा
हृतिविकल्पविषयाणि कुर्वंति। येषां जनानां सा प्रक्रांता सुंदरी दृक्पथे लोचनमा
र्गेनाप्तेत्यन्वयः। तादृशसुंदरीदर्शनशालिनस्तु न विकल्पयंतीति भावः। तानि कानि
वस्तूनि तत्राह। मुक्तामौक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चांतरा अनयोर्मध्ये मधुरसः अंतरांतरे
ण मुक्ते हि इति [illegible] पृष्ठं परकैव लघुर्वहं भारयद्वं नतु मधुरसयुक्ते तयोर्मुक्ताविद्रु
मयोः रवस्तूनि श्वितं मालेयद्यपि तिमंडले चंद्रमंडले एकातिकात् एकस्मिन्नालिकाश्र
वस्थितः एकाधिकरण्यमित्यर्थः। न त्वर्पणं वेसमंडातत्वाच्चप्रमंडलं च नाना सुमुर्ध्नि
भालके उदंचतीत्युदयं माप्नोति। न पुनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरंतरे उदंचतीति।

अथ मुक्ताविद्रुममधुररसनालैर्यथा तिमंडज शंखशष्टैः क्रमेण दंता धारतन्माधुर्यमुख
कत्तानिर्माणोः। पूर्वोक्तो दाडिमीबीजत्वोक्त्या स्पृष्टो पद्धसः। इदं तु परं धूर्वहं मित्युक्ता
गुडइति भेदः। ध्वालेयं। मिद्धीकाचेत्यमरः। गतान्यिति। परे भावाः पौर्यस्तासु विज्ञासि
नीषु तिमि नाम स्यानां संघट्टनेन संलग्नमेव नपंनीरं प्रतिगतासु सतीषु यत्र निगर्य्या
नै०प्र शिप्रानदीं उच्छसंती। नौ फेन्नातेषांत्वेन न्यक्कृतः कृतः अदंदृ। सोतद्दंतलक्ष्यस्थ यथा तथा स
तेव विभातीत्यन्वयः। इतिती। इत्यत्रेत्यर्थः। इंदुमंडलादर्श। वेत्या। दिपद्धात्कम्मरसादिप
दग्रहः। सक्तया दिवि ति। स्वक्कि माधुर्य्यादिविहित्यर्थः। आदिना अधरमाधुर्यादिपरिग्र
हः। निपेमानात्। अमेद्याध्यवसानात्। नानेडति। दमयंतीं वर्णयतो नलस्योक्तिः। अ
तिशयिताझणाद्यो। क्रित्यादिदमेव मधुररस्वरूपमेव बिंबमिति नानेन तु बिंबफलमि ४२
त्येवकारार्थः। बिंबस्य बिंबफलस्य अतो अस्मादोष्ठाद्धरत्वे निकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुटं। क

थंतर्हि। विपरितालोके मसिद्धिस्तत्राह। द्वयोरनयोः विशेषस्य तारतम्यस्य बोधे अक्ष
माणामसमर्थानां जनानां नाम्निभ्रमो विपर्यासः। अन्यद्रितीं सूर्यकर्कलेभेनापरपर्या अन्यत्रेति २
यणेन यतेइत्यर्थः। निवेशितं उल्लेखितं। रविना। रवियाःसुतुपोगिनः तस्य रवेर्गधा
नुपस्नानबंधु निनियावत्। ध्रुवं प्रायो वा। धिक्तुं सतः प्रविशती नंदु संतानुं स्नानार्थं दि
यस्मान् गजस्य स्नानं निःफलं नियोजनमित्यन्वयः प्रशंसानुमनत्ये ति। अ
तिशयोक्तेः। सा पद्धवत्तकथनमसंगादलंकारसर्वस्वकृता स्वरूपोत्प्रेक्षायां तु
द्वापद्वृतिगर्भत्वं दर्शितं। तदनुमशक्यच त्रिविधा पर्यस्तापद्धुति
गर्भत्वमित्यर्थः। भेदकेति। तस्यैव तज्जातीयस्यैव। अन्यत्व वर्णनं। तज्जातीय
भिन्नत्वेन वर्णनं। तत्वाद्यर्थ्यं बोध्यं। एवमन्यत्रापि। तेन चांतो नातिव्याप्तिः इदं च।
लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थं। अन्यदेवेति। अस्य महीपतेर्गांभीर्य्यं अन्यदेव प्रसिद्ध

गां गीर्व्वी भिन्नत्वेमेवेर्थः॥ अन्येयमिति। रूपं सौंदर्य्यं। वैदग्ध्यं। चातुर्य्यं। धोरणि। प
री पट्टि। एषा नलिनपत्राक्षी बिधेः साधारणी सृष्टिर्नेत्यन्वयः। अत्रो न गङ्गेन गङ्गया
ऽन्यत्ववर्णनं विशेषः। संबंधेति। अयोगे असंबंधयोगकल्पनं। संबंधकल्पनं। संबं
धश्चानेदं भिन्नत्वे सत्यत्यल्पाधानिकृतो ग्राह्यः। तेन रूपकातिशयोक्त्यादिष्वभेदेषु
नातिव्याप्तिः। सौधेषु। सौधेऽस्त्री राजसदनमित्यमरः। नक्षत्रे वस्तु [illegible] बिंदु मंडल
मिती व पदस्य योगे ऽत्ये [illegible]मतं। तस्य दस्य योगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं। दृश्यादि सत्वे
याचाच्योत्प्रेक्षा सैव वाध्य भाचे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात् [illegible] यात्वत्को निर्म
मण श्रांतत्यादिपूर्वोदाहृतपद्येपि गम्योत्प्रेक्षानस्या [illegible] भावादिति चेत्।
सैवं। उपदर्शित नियमस्यालंकारांतराविषय एवाभ्युपगमात्। अन्यथा नून
मुखं चंद्र इत्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षापत्तेः। एवं च प्रकृते ऽसंबंधे संबं ४३

धवर्णनरूपातिशयोक्त्यलंकारविषयेन गम्योत्प्रेक्षावसरः। त्वत्कीर्त्तिरित्युदाहर
णे तु भ्रमणश्रांतत्वरूपहेत्वंशे गम्योत्प्रेक्षा। निमेनानं तु स्वर्गगंगा प्रवेशांश इति सर्वम
वदातं। असंदिग्धमुदाहरणांतरमाह। यथा वेति। कतिपये ति। विरूढ देवारव्य
न्यै विवरणशा[illegible]। निद्रावशात्। निसति चक्रवाका इति मुद्रं सनेषमुपयातिमाग्री
ति। इति किं। [illegible]तया मरस्यावसानं नासो येन सः कनक[illegible] कुसुमेरुः कतिपयैरप्यै
द्विवसैः उपयास्यामीति। संभावनायां लिङ्। स्योगापिती॥ योगसत्यप्ययोगवर्णन
मित्यर्थः। स्वर्गस्याः द्रुमाः कल्पवृक्षादयः। स्वद्रुमेष्विति विषयसप्तमी॥ स्वर्द्रुमवि
षये सादरत्वस्य संबंधेपि अर्थादर्थिषु। यद्वार्थिषु स्वर्द्रुमविषयादरसंबंधाभाव र३
मतं। तेन समानवि[illegible] विवेचनया स्वर्द्रुमेषु [illegible]दरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुत
मेव साधु। अनयोरिति। अनवधानि [illegible]निर्दुष्टान्यगणनियतस्या[illegible]त्याभुत इति संबोधनम्।

न्तेऽम्यमाणयोर्वर्धमानयोरनयोस्तनयोस्तथबाहुलतयोरंतरेम्य विपरिष्यामः। अवका
शो नास्तीत्यर्थः। अत्र बाहुलतयोरंतरे स्तनपर्य्याप्तावकाशसंबंधेपि तदसंबंधरूप
अत्युक्तमिति। क्रमः पौवापर्यं तदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः। सकृत्वे
समकालत्वे। आलिंगनेति॥ समं युगपत्॥ ज्यां मौर्वीं पृथिवीं च पराशचक्रभवनीति। रू
स्मा रसं ड्रकेस्यर्थ। रस्य खड्गे कोशेपि धाममुंचतीसति। अरीणां वर्गाः समुहोपि को
शं नेऽडारं मुंचति। तथा खड्गेन कंपमुद्धासनं ननतिमति। सम्पत्लष्टं कंपं भजतीति। ए
वं खड्गेऽदमां क्षौं तिल्यनतिसतिसोपि क्ष्मां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः। कोशोस्त्री कुड्म
ले खड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः। अत्र शरप्रत्यय संग्यायोगपद्यवर्णनं वि
शेषः। धनगृहेति। धनसंबंधिगृहेत्यर्थः। चपलेति। हितमशक्तिज्ञानं तज्जन्येका
र्यसतीत्यर्थः। यास्यामीति। उदितेउक्ते। प्रियेणेति शेषः। तथा उर्मिका अंगुलीय ४८

क॰ २

कं चलयः कंकणमभवदित्यर्थः। उर्मिका त्वंगुलीयेस्यादित्यमरः भंगतरंगयोरितिविश्वः। कार्य
मुखेनेति। अंगुलीयस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः। आसीदिति। स
ह्रेन सोकुमार्यवत्या विरहदशायां तदतिशयवर्णनमिदं। हृतेतिखेदे। आसंतुं दृढ्
तुं सक्ष्ये एकवारमपि कुसुमेऽक्षितेसति। अधरसहचेशः हस्तापमा सोढितंभवती। तिशे
षः अपि नाकेमुग्धक्षीमे इतिगम्यते। जान्हुयाय तरंगनंगंतट्टान्तेपिसहत्या अकस्मात्यादि
योस्तनेरकभवति। कि मुरंननेनेतिपूर्ववत्। एवमंगानां चंदनादिनायदनुलेपनं तस्मारण
मपि अत्यंतखेदकारकमभूत्। नानुलेपनं किमन्यत्तया च्याम्यामित्यर्थः। अलंकानामगरुधूपा
धामोदोपि मारायते भारई चरतीत्यर्थः। कर्तारिकाद्रु अत्राद्दानादिरूपहेतुसमसाम
ग्रेण हस्तापमा सोढित्यादिरूपकार्योक्तेः साक्षात् देववर्णनेन तु कार्यमुखेनेति पूर्वस्मा
द्भेदः। हेतुकार्ययोर्विधेयता न शक्तिः कार्ययोरपि समसमकालत्वं संभवतीति सुचयितुम्

उदाहरणांतरमाह। यामीति। ध्रुवेदयिनेया। मिनयामीवदनिम। नितलक्षणेन तत्कालमेव
तन्व्या ग्याः परावलया निःअग्निमकंकणं निपुणःप्रथमंगलिताभि। अपरा एव पितथैवत
त्कालमेववृद्धिलिता नि भूषाना। त्यन्वयः पुरोऽग्रे प्रथमे चस्यादिति विशेषः। अत्र वदति नृपि
नानितीशब्दप्रत्ययेनैसमकालतीवगतिः। अत्यंतेति। अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्त्तते।
तयोर्वापर्व्यातिक्रमेत्याहः साधुरेवा। व्यतिक्रमोऽत्र वैपरीत्यं। अग्रेप्रथमं अनुनीतास
मोहिताः। कर्वुडाणामिति। कविश्वेराना मंगनसंबंधिन्यो भुमयः प्रथमतरमेति प्रथ
ममेव। चलतां च पललानां भृंगाणां नृमराणामासंगेनाकुलानां करिणां मदजलस्यामोदे
नपरिमलेनमधुरामणी। या पाशान अनन्तरं पश्चाद्दनंतरं तेषां कवीनामुपरि कटक
लककस्य नृपतेः अमाहृश्यमानाः कथयंत्री पतिताः कीदृशाः श्री रवदकं यस्य तथा भूत
स्य श्री रार्णवस्य प्रसरंतो नामुकवीचिनां दृढतरंगाणां सकुचरास्तत्रदृश्याऽत्ययाः तुद ४५

कस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। अत्र यथोक्तकया रूपकार्यमुखेन नृपातिप्रसाद
रूपहेतु कथनं पुर्वस्याद्विशेषः। एतौः अव्ययवाहितोक्ताः। अयोक्तोषु प्रभेदेष्वनुगत प्रवृत्ति
निमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेत्। अत्राहुः। तीयत्प्रभेदान्यतमत्व
मेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामान्यलक्षणमिति। तव्या
स्तु। नगीर्य्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमे
हि मानचान्यत्वांर्यभेदेषु अन्यत्वादिभिरभेदादीनां निगिरणं संभवतीति वाच्यं। अन्यत्वा
दिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतौ विचमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयाऽन्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यं
गीकारेनुभवासंगतेः। अन्यतमत्वं तु नालंकारविभाजकोपाधितां भजते। चमत्कारा
प्रयोजकत्वादिति वदंति। वस्तुतस्तु। अनुपात्तविषयचमत्कृतिजनकाध्यवसायोपनि
बद्धविषयत्वमेवातिशयोक्ति सामान्यलक्षणं। रूपकवारणाय सन्यंतं। त्वाति वारण

याश्चर्य्येति। उत्प्रेक्षा तन्मायनिश्चयेति। रूपकातिशयोक्तावभेदस्याहितेत्यस्य प्रभेदेऽन्य
त्वस्यैत्येतियेमं संबंधस्य चतुर्थे संबंधस्य पंचमेऽसंबंधस्य षष्ठे तु प्रशक्तिर्नन्यत्वस्य सप्तमे
पूर्वापरत्वयोश्च तथा। विधातोपादेयत्वस्य सत्वान्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। न चैवं विधा
रोपस्य रूपकत्वभावात्किं भिन्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्वादतिप्रसंग इति वाच्यं इ
ष्टापत्तेः। अलंकारांतराणां चमत्कारप्रधानतया तद्वंगत्वेनावस्थितायाः अतिशयोक्ते
रप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात्प्राधान्येन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात्। अलंकारणामे
वप्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् अत एव प्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसंगेनोक्तं। सर्व
त्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते। तां विना प्रायेणालंकारत्वाभावा
त्। अत एवोक्तं। सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलं
कारोऽनया विनेति दंडिनाप्युक्तं। अलंकारांतराणामप्येकमाहुः परायणं। वागीशमहितामुक्ति ४५

मिमामतिशयाह्वयामिति। इति अतिशयोक्तिप्रकरणं। तुल्ययोगितालक्षणमाह। वर्ण्या
नामिति। वर्ण्यं प्रस्तुतानामित्यर्थः। इतरेषामप्रस्तुतानां। एतच्चोभयमपि सावधारणं। व
र्ण्यानामेव। इतरेषामेवेत्यर्थः। बहुवचनमनेकार्थकं। द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात्। ध
र्मैक्यं धर्मस्यैक्यं। एकत्वं एको धर्म इति यावत्। स च चमत्कारिबोध्यः। एवं चानेकप्रस्तु
तमात्रसंबंधिकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबंधिकचमत्कारिधर्मान्यतरत्वं ल
क्षणत्वं बोध्यं। मुखं विकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति। अत्र च मुखप्रे
क्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबद्धो नैको धर्म इति तन्निरासः। दीपकवारणाय मात्रेति। प्रस्तुता
प्रस्तुतभेदसाधारण्यायान्यतरत्वविनिवेशः। लवंगेति। प्रियांप्रति दयितोक्तिः। तवांग
स्य माधुर्ये सौकुमार्ये दृष्टे सति कस्य चित्ते मालत्यादीनां कठोरतानुभासते अपि तु सर्वस्ये
त्यर्थः। शशांबि भक्ति निशाशश्चंद्रस्तस्य लेखा कला। गुणक्रियारूपेति। एतच्च तथापि

षधर्मस्यमाधवोगुणः।क्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं।ननुलक्षणेनतेनरूपेणधर्मस्यनिवे
शः।गौरवानुमृयाननाभावाच्च।यत्तुकेचिदेतल्लग्नंघटुपणे आश्रसैधर्मस्यगुणः।क्रिया
रूपत्वेनलक्षणनिवेशइत्याशयमारोप्याभिहितं।तदेतदापाततः।शातनि।त्वयिहेराजन्
स्वंजयनिमंडलं।नवनागपिनिश्चितंमंडलेशत्रुमित्रयोरित्यत्राभयरूपधर्मस्यैवान्वयादि
ति।तद्दिदमापाततोपिनमानोरमं।तथाहि।क्षाशातिनी।त्वदुदाहृतपद्येनिश्चितेनेतिनि
श्चितभेदः।शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तः।सचगुणस्वरूपएव।चिंताभावरूपस्यचिंता
नतिरिक्तत्वात्।अन्यथाचिंताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः।अथतत्रापिवैयात्या
दिष्टापत्तिमालंबसेभवत्वेवंतुष्यतुभवान्।एवमप्यभावस्यकथंगुणंवद्धिर्नोकः।जातिक्रि
याद्व्यातिरिक्तस्यैवचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरितिवदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभिश्चा
लंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात्।अतएवजातिगुणयोर्विरोधिमकाशद्विरूदाहृतं।गीरयोप्यनु

च्चतियुनइति।तथाविधानाथेनापि।अभूदःसार्वभौमोपि।वस्तुतस्तु।लक्षणेनतेनरूपे
णधर्मस्यनिवेशो।निप्रेतइत्यावेदितमतानकाप्यनुपपत्तिरिति।त्यैरिणी।त्वेनइति
शालमस्यास्त्वातदृशीव्यभिचारिणी।तियावत्।त्वादीरिरिणीरितिवृधिः।स्वैरिणीपांशु
लाचस्यादित्यमरः।मंगानेनी।इनानिपद्मानिचरहिमयुः।कौदृशानेत्रंजातः।पत्रा
णांप्रकरैःसमुदैरन्वितानि।पूर्वपत्राणांप्रसंनेनविगलनात्।तथास्फुटाःविकसिताःपा
टलाइक्तविशेषायेषुतेषांभावस्तत्त्वंसमुद्धतंनीतिशत्रंतेदधानानीत्यर्थः।पद्मपक्षे
तुअस्फुटानिर्यीकसितानी।चनानिपाटलवर्णानितेषांभावस्तत्त्वमित्यादिपूर्ववत्।एव
मर्कस्यकीरणैरनिमशनाहिकस्यतरणिभानुराणीदिनानि।पद्मानितुविकाशशाली
नि।नागेंद्रेति।नागेंद्राणांगजश्रेष्ठानांहस्ताःशुंडाःकदलीविशेषाश्च।पारेणीविशाल
ताल्छाजिहपंस्वरूपंलब्ध्वापियथाक्रमंत्वचिकर्कशत्वात्कठोरत्वात्एकांतेननियमे

नन्नैत्याचन्द्रेनोक्तेकतस्याः पार्वत्याउर्वीरुपमानीतयायाः उपमानत्वरहिताजाताः इत्य
न्वयः। नहियत्वेनोत्ते। तत्कालिकैनेत्यर्थः। ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैवग्रीष्मवर्णनरूप
त्वादितिभावः। एकाकेयेति। हृङ्गिमा। निरुपेक्षक्रियान्वयइत्यर्थः। एकगुणेति। उपमानवा
४ ह्लोक चत्वंगुणेत्यर्थः। हिताहितइति। हिताहितविषयेइत्यर्थः। हृत्तिनोत्थामिति। हृत्तिवर्तनेव्यवह
रणंमितिपावक। तस्यतौल्यंसाम्यं। अपरा। पूर्वोक्तविलक्षणा। महीपतइति। प्राञ्लस्पृष्टाभ्र
तिः संप्रतिरेवप्रणतिः परिभवः। शत्रुणासंप्रहृदः शात्रवः। तस्यसमुद्रइत्यण्। पराभावदान
स्येति। शत्रुमवधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः। पराभवस्यमुख्यदासंभावात्। अतएवसंप
दानत्वासंभावात्। मित्रशात्रवयोरिति संबंधसामान्येषष्ठी। श्लेषेत्यपरिश्लिष्टपदश्लेषेण।
यथावेति। अत्रचशब्दा अप्यर्थाविरोधद्योतकाः। अत्रेति। योपिनिबंधरस्तुनाछिन्नन्नियो
पयेनंमधुपुकेनसपिषान्येन। सिंचतियोप्येनंगंधमाल्याद्यैरर्चितातिक्रमेणेत्यर्थः। उक्तम ४८

प्रकारस्यातुल्ययोगितापदवाच्यत्वेरूढधसमनिदर्शयति। त्वमिति। तथाचरूढ्यव्यवहारान्नाना
र्थस्तुल्ययोगिताशब्दइतिभावः। अत्रकेचिदाहुः। नेयंतुल्ययोगितापूर्वोक्ततुल्ययोगितातो
दृष्टतिवल्यानामितरेषांवेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वात्। एकानुपूर्वीयोधितवस्तुवर्मक
स्थानपात्रत्वस्यैवपरंपरयानादरशब्दस्यबाधमस्यैवमान्। यश्चनिंबमित्यत्रापिकटुत्वविशिष्ट
निंबस्यैपरंपरयाछेदकसेचकपूजकर्मधत्वसंभवादिति। तदेतदपेशलं। तथाहि। यत्रानेका
न्वयित्वेनज्ञातोधर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेनचमत्कारिताजनकस्तत्रपूर्वोक्तप्रकारः। यत्रतुहिता
हितोभयविषयकशुभाशुभतरूपैकव्यवहारस्यव्यवहर्तृगतस्तुतिनिंदान्यतरद्योतकतया
चमत्कारितेननकत्वंतत्रापरइतिभेदात्। नत्यत्रपराभूतिशब्दस्यतदर्थकर्मकदानस्यवापरं
परयाशत्रुमित्रगतत्वेनभानयपितुश्लेषवशादेकत्वेनाध्यवसितस्यतादृशदानस्यतत्गत
त्वेनेवेतिकथंपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वं। एतेनयश्चनिंबमित्यत्रकटुत्वविशिष्टनिंबस्येवप

रंपरयाछेदकसंचकपूजकधर्मत्वमितिनिरस्तम्।वस्तुगत्यातद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वा
भावात्।अन्यथासंकुचितेसतिनानीत्येतावतैवतुल्ययोगितालंकारतापत्तेः।किंत्वमेकगत
त्वेनाज्ञायमानधर्मस्यैवतुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमितितदभावेतद्दोषः।तिकथनममममंनसमं त२
चाउपयाप्यक्तोदाहरणयोस्तथाभानमस्तीत्याऽशंक्यतथापिनपूर्वोक्तलक्षणस्यावमनवः
।धर्मोथंइवपुर्णश्चास्त्वयितन्नाविशनतेइतिमध्येतयोरुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेका
नगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कारितिजनकतास्यपदं ह्त५
नविषयधर्मत्वमितिविवक्षायामावश्यकत्वात्तमन्तेचाहितात्वाहितत्वादेविषयस्याधि
कस्यानुभवेशादितिविभावनीयं।गुणोत्कृष्टैरिति।गुणेनोत्कृष्टाःश्रेष्ठास्तैरित्यर्थः।सम्य
कृत्या।साम्यंविवक्षित्वा।घवडेत्यादिवचनंघञ्प्रतिपादनमितियावत्।अर्थान्तरसाधारण ४९
र्मत्याऽऽपत्त्येति।धर्मस्यवर्ण्येवर्ण्यगतत्वादुक्तातिव्याप्तिलक्षणेत्यर्थः।पाशोऽस्यास्तीतिपाशीवरु

णःप्रचेतावरुणःपाशीत्यमरः।श्रीदःकुवेरःशक्रइन्द्रःलोकपालपदवेदादिषुरूढाः।राजान्त
योगमात्रेणप्रयुक्तं।संगतानीति।संगतानि।संगमाः।तद्वितांविधुतांविलसितांनिश्चलांसितानि
घनंनिविडंयथास्यात्तथाऽऽरब्धानिति।संगमपक्षेघनेमेघेशरब्धानीति।चंडीद्विजमितप त२
न्नेऽर्थः।काव्यादर्शेएतन्नामकग्रंथेदंडिकृतग्रंथेदर्शिता।तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेननिर्दिष्टाः।
केचित्।अलंकारिकाःव्यवजहुः।व्यवहृतवंतः।ख्यातिषुगुणत्वेनप्रसिद्धेषु।युवांमवेतीइ ४५
न्द्रलोके।बलेसन्यैः।अत्रचमेन्यनलयोःप्रशरणशीलत्वादिशाहश्याद्विवमातिबिवमा
वेनाभेदमाश्रित्यधर्मैक्यंबोध्यं।मतांतरेष्वितिबहुवचनेनबहुसंमततयादंडमुक्ततुल्ययो
गितायामत्यरसोध्वन्यते।नचदीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरोऽयं।कृतेनाविष्यतीऽ
तिसंक्षेपः।इतिश्रीमत्तत्सदुपाध्यायवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांतुल्ययोगि
ताप्रकरणम्।दीपकलक्षयति।वदंतीति।वर्ण्यावर्ण्यान्वितेकचमत्कारिधर्मोदीपकमि

त्यर्थः। नृपमादिवारणा यात्रापि पूर्ववद्धोद्दलणपरिक्षारो बोध्यः। भानकियेति। क्रियारूपैकक
धर्मान्वय इत्यर्थः। अत्रापि क्रियाविशेषणं। सृतयोर्मंदमंदतापयोर्द्विवप्रतिबिंबभावो बोध्यः।
यथावेति। शाणेननिकषपाषाणेनोल्लीढः। आखितो मणिः। नयाद्वेति। निरूपुधेन कृतः अ
तद्दतः समरे संग्रामे विजयश्रीर्योधः। मदेन क्षिणो नागो हस्ती। शरत्काले श्यानानिशुक्का
पुलिनानि [illegible] निर्मुक्ततटानि यासां ताः सरितो नद्यः। कृशो मात्रावशिष्टः श्रीः [illegible] सुरते मृदि
ता च बाला। लिंगनाद्युपमर्दसंज्ञायिता गीबाला नवयौवना युवतिना सत्त्विा। एवमर्थे पुद्याचके
षुगलितः संक्रांतो विनवः सम्बद्धिर्येषां ते नृपाश्च तत्त्रिप्राततनोः कृशस्य भावस्त्वनिमाकां
श्र्यं तेन शोभंते इत्यन्वयः। शाणास्तुनिकषः कष इत्यमरः। शोभैकेति। शोभारूपैकधर्मेत्य
र्थः। पूर्वोदाहरणे आदिदीपकं इदं त्वंतदीपकमिति भेदः। प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्म
स्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह। प्रस्तुतेकेत्यादि। प्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तु ५०

तान्वयविवक्षया निहित इतियावत् रथ्यायामपि वेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते। इमिती
वाध्याहार्यं इति दीपसादृश्यात्समानो धर्मो दीपकमुच्यत इति शेषः। पत्रै धर्मस्य पूर्वप्रस्तु
तन्वयः पश्चादप्रस्तुत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैव तत्र प्रसंगोपकारित्वमित्याशयेन शंकते।
पचापिति। सुवर्णेति। सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः। त्रयः गुणास्त्रयान्यतमयुक्ताः
शुरश्चेत्यादि मल्येकं वक्तारोनैरपेक्ष्य घोतकः। स्तनादयः प्रख्यानविघः एतच्च प्रासंगिकं प
[illegible] यदा यत्प्रसंगे पच्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यं। पुष्पादिनात्र
यश्चिन्वंती। तिचि [illegible] पियुगपदन्वय इत्यर्थः। चिन्वंतीति बहुवचनांतप्रस्तुतमात्रेणैकवच
नांतेन पूर्वमन्वयायोगादितिभावः। समाधत्ते। तथापीति। प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वं
नद्यो। यत इति। तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयेन तत्रप्रयोजकत्वमितिभावः। कौतदीपेयोन कं तु चा
रु। वस्तुगत्येति। प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधेच्छया। प्रवृत्तस्यैवापद्यमिति

तस्यैव। वर्णनीयस्य। कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषयधर्मत्वं। तथा च चमत्कारायप्रस्तुताप्रस्तुतान्वित
स्वार्थबोधयन्वितः। छयोश्चरितपदाभिहितधर्मस्यो नयत्रान्वयेपि दृश्यतान्व्य छाविषय
तामप्रस्तुत एव न त्वप्रस्तुते किंतु विषयतानात्व्य विषयतैवेति। तथा बोधो दृश्यता विरहा
पा॰ ४ प्रस्तांगिकत्वेवीज मित्याशयः एतदेवोपदर्शयति। नहीति प्रसंगिकत्वमिति। दीपकस्तु पर्यो
त्व्याति शि विषयप्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः। तथा च तन्मते तत्र प्रासंगिकत्वं तस्य। इति
भावः। इदमुपलक्षणं। गुणमात्र विषयप्रागिकत्वापत्तिरपि बोध्या। एतदेव तुल्ययोगित
तो भेदक मित्याह। तुल्ययोगितायां त्विति। ननु दृश्यत्वानुदृश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोज
कत्वाच्चालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरसादाह। अयं चेति। अयं वक्ष्यमाणः॥
स्तनयो दीपकतुल्ययोगितयोः। अपरदीपके। उपमानोपमेयभावस्त्यनेन्तरं गम्य इति श ५१
का। अपि च तुल्ययोगितायां। विशेषापह्रुणात्। प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात्

इति छिकः। अव्यवस्थितः। सः उपमानोपमेयभावः सत्त्वात्तु नैतावता तुल्ययोगितातो दी
पकस्य पृथग्भावउचितः। धर्मस्य तत्रस्तुतित्वसूत्रयाविच्छिन्नेरविशेषात्। अन्यथा तु
ल्ययोगितायामपि धर्मीणां केवलप्रस्तुतत्वस्य केवलप्रस्तुतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलं
कारद्वैतापत्तेः। तस्मात्तुल्ययोगिताया एवत्रैविध्यमुचितमित्याहुः। इत्यलंकारचंद्रिका
यां दीपकप्रकरणं। त्रीविधमिति। दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकं न येत च त्रिविधमित्यर्थः
। वर्षतीति। शार्वरी। त्रिः वर्षवत्सरउवाचरतीत्यर्थः। कदंबानि कदंबकुसुमानि तन्मिसंति
विकसितं। कुटजो द्रुमाः कुटजकलिकाः स्फुरंति विकसंति प्राश्चानकामाघंति मन्मा
प्र वंति। शिखावलाः पुनश्च माघंतीत्यन्वयः। त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे। दीपकत्वेति। कर्म
णीति। अघे ऊर्ध्व वषतीति शाद्बाद्धेतिः। अलंकारसंपादकत्वाच्चनकथितपदत्वं दोषः। द्विति
ये विकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः। उन्मिषंतीति शब्दावृत्तिः। उन्मीलंती स्फुरंतीति शब्दभेदेन

तस्यैव बोधनात्। स्तनाद्युद्गताद्यावृत्तिः स्फुटैवेति। उत्कंठयतीति। मेघानां मालापंक्तिः।
कलापिनां मयूराणां वर्गं समूहं उत्कंठयति उद्धृतकंठो यस्य तादृशीं करोति। तथा मकरध्व
जः कामः यूनां तरुणानां मानसं मनमुत्कंठयत्युत्सुकं करोति। अर्थभेदेपि शब्दावृत्तिः। अभ्य
र्षयतीति। जलधरस्य मेघस्य धारापंक्तिश्चातकतरुणानां चिरकालमुपनतां सा प्रावृषं वि
५१ पासां शमयति। वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रुपंक्तिश्च कापि नाम वासेच्छां क्षपयतीत्येका
वनाशरूपोर्थः। शब्दभेदेनोक्त इत्यर्थावृत्तिः। वदनेनेति। पाथसां जलानां। अत्रानेका यत्ने
शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः। नन्वप्रस्तुतार्थमप्रदुपात्तस्य प्रसंगात्प्रस्तुतो
पकारित्वं दीपकमित्युक्तं। न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशं
क्याह। एवं चेति। दीपस्थाने। यत्र शब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः। प्रस्तुताप्रस्तुतेति। अंबुदमा ५२
लादीनां। विरहोद्दीपकतया केवलप्रस्तुतत्वात्। चंद्रबिंबार्कयोर्द्वयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वा

दिति भावः। दीपकछायेति। दीपकसादृश्येत्यर्थः। न च प्रस्तुतानामप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं
वर्षतीत्यादौ श्लेषवशेनास्तीति भावः। मात्रपदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो न तु त
त्प्रभेद इति सूचितं। अत एव दंडिना अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि दीपकस्था
नमेवेष्टमलंकारत्रयं यथेत्युक्त्वा विकसितीत्यादावुदाहृतं। दीपकस्थानं। स्थानापन्नेस
दृशामिति यावत्। इत्यलंकारचंद्रिकायामावृत्तिदीपकप्रकरणम्। प्रतिवस्तूपमां। किम
संगादप्रस्तूपमेति किंगम्य वाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति। वाक्ययोरि
ति। द्विवचनमनेकाभिप्रायं। मालानुरोधादिति बोध्यं। एकसामान्ये। एकस्मिन्समानध
र्मे सति। नूतनः सूर्यः। लक्षणं व्याचष्टे। यत्रेति। उपमानोपमेयेति भावप्रधानं। उपमानोप
मेयभावपरयोरित्यर्थः। पृथगिति। भिन्नशब्देनेत्यर्थः। अयमेव च वस्तुप्रतिवस्तुभाव
इत्युच्यते। स्थिरेति। शौर्जी। सद्वृत्तं। रत्नमेव दीपो रत्नदीपः। अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यं। उ

त्रार्द्धमुपमानवाक्यं। तु नयत्रचना। शाभावरूपः समानधर्मः। शब्देनेदेनोपात्तः। मानान्या
नावमात्रबोधकस्या विवाधते रचनाशरूपा विशेषपरत्वात्। अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्वे
दः। तवेति। इश्वरस्तुतिमक्तस्यो। किः। अमृतमस्यवणभी जेतवपादपंकजेन निवेशितस्ता
त्मांतःकरणं येन तादृशो भक्तः। अन्यदमृता। निरिक्तं फलं कथमिछतीति नकथमपीत्य
र्थः। अमृतं चात्र वंद्यानंदरूपं। द्विनि। श्विनंमधुव्रतोत्र मरः मकरंदेन रसेन निर्भरत्या
त्वेऽरविंदेस्थिते त्यति इस्तुरसेनचिरत्नेइत्युपमानवाक्यं। स्तुरकमिति पाठे। नालमम्बा
णास्य नुषधी विशेषकुसुमं इस्तुगंधानुकांडेस्तुको किंने स्तुर स्तुरा इत्यमरः। स्ववर्न
नीयस्येति। अनिष्टेपिस्वसाम्पीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः। इच्छापूर्वकेति। तथा चवीन
नेरिच्छापूर्वक विस्मरणे नस्मरणे। तिभावः। इच्छापूर्वा वसितइति। स विशेषणोषणेद्वा। ति। न्या
याद्विति भावः। तन्मीजंतिकर्द्दया। नि। तिपूर्वोदाहृतायाम थोपमायां व्याप्ति माशंक्याह। अ ५३

र्थापतिरित्यादि। शाब्दावृत्तो तु धर्मस्येकेनैव शब्देनावृत्त्या बोधनान्न भिन्नशब्दबोध्यत्व
मिति नातिव्याप्तिरतो ऽर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं। एवं च भिन्नशब्दबोध्येकधर्मगम्यं प्रस्तुता
प्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यं। दृष्टांतालंकारेतिव्याप्तिवारणाय
भिन्नशब्दबोध्येति। तत्र तु बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः
ष्टौ विनापि यथा। नानुस्तथात्वं भ्राजसे भुवीत्यादौ वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणा
यगम्यमिति। अर्थोवृत्तिवारणाय प्रस्तुताप्रस्तुतेति। अनेनं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लो
लालकावृत्तं। भ्रमद्भ्रमरसंकारं स्मरामि सरसीरुहमिति स्मरणालंकारेतिव्याप्ति
वारणाय वाक्यार्थेति। अत्र हि द्विविभाती तिवाक्यार्थोपमायां गतार्थाधिकरणक शोभा
२क श्रयमानु शब्द शोभास्यधिकरणं शोभाश्रयत्वमिति प्रतीतिर्नस्मर्यमाणतादृशसरोरु
हरूपसादृश्यं तथाविधमानप्रतिमतीति येन वाक्यार्थगतोपमागम्यान्यानत। किंतु ता

का॰ दृष्टान्तोऽहं सदृशं। ताद्दृश्यमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्धारणमिति दिक्। प्रस्तुता
प्रस्तुतत्वयोर्भमलंकृति विशेषाप्रयोजनकतया नालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसा
दाह। अयं चेति। वक्ष्यमाणइत्यर्थः। विद्यानेवेति। यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एव का
रेण। विद्यान्त्वं नातीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च नहीं वंध्येत्युत्तरवाक्यार्थः सधर्मैव तथा
पि रूपवत्येवाकाशइत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यावश्यकतया। विद्यान्
जानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्योदाहरणत्वं बोध्यं। ननु वै
धर्म्येणोपमेति व्याहतं। तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत्सत्यं। वैधर्म्येणोपन्यस्तेन
नहि वंध्येति वाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापि नुप्रमत्वविद्येवनानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विव
वै क्षणात्। प्रस्तुतेऽधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्य एव पर्यवसानान्न दोषः। वैधर्म्येणेत्यस्य वैधे ५४
धर्म्यद्वारेणेत्यर्थः। इदमेति। एवकारो भिन्नक्रमः स्वयं प्रमेव विकसंतिप्रकाशंतइत्यै

र्थः। ऽस्मगुणाः स्वयं प्रकाशंतइ भावान्वयविधर्माकस्तस्तरिको मोदः। शपथेनरत्न्यायत
इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेव प्रकाशंत इति वाक्यार्थेन चोपम्यं गम्यमिति पूर्व
२ धर्म्यो वदेवोदाहरणत्वसंगतिः। यत्त्वत्र केश्चिदुक्तं विद्यानेवेति पद्यं प्रयत्नापकथं चिद्वैधर्म्यस्यो
दाहरणं यदि संनिति नीनुनयुक्तं। वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुत धर्मिविशेषापाकरणार्थ दार्ष्टा
न्तेऽसिप्रस्तव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्मिणो रूपस्याप्रस्तुतार्थस्य कथनं। यथा वश
प्रवो गुणवानपि संगविशेषेण पुज्यते पुरुषः। नहि तुंबीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति म
हिमानमित्यादौ। अत्र हि संगविशेषेण पूज्यत इति प्रस्तुतार्थो हि प्रस्य संगविशेषेण वि
नान पूज्यत इति व्यतिरेकस्य समानजातीयो नहि तुंबीफलविकल इत्याद्यप्रस्तुतार्थो नि
बध्यत इति वैधर्म्योदाहरणत्वं। यदि संनीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशंते न परेणेत्यप्रस्तुतस्यैव
समानजातीयप्रस्तुतोऽर्थः शपथेन न विनाप्यते। किंतु स्वयमेवेति प्रस्तुतार्थानुरूपतयैव पर्यव॰

साना विति। नत्रेदं वक्तव्यं। वंश भवद्दत्यादि नवदुदाहृतपघेति कथं वैधर्म्योदाहरणत्वं। न हि
त्यादेस्तुं वीफलविकलो महिमा नूनमयात्यपि तु तद्घ कुंद्र निप्रकृतानुरूपतयैव पर्यवसा
नाद्विति। किंबहुना सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साधर्म्यपर्यवसानं विना नोपमा निर्वाह इति
तदुच्छेदप्रसंगः। अथापातप्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्यात् तदुदाहरणत्वं तर्हि प्रक
तेपि तदस्ती। तिनुल्यं। यदपि प्रस्तुतेत्यादि वैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं तदयुक्तं। भेदः प
रेषां विशारुकतामगुर्दधत्यथाने स्थिरतां द्विपां सवदति वैधर्म्यदृष्टांताव्यापनोति। नसत्र
प्रस्तुतवाक्यार्थः। व्यतिरेकमाह्निपाते। किंत्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक्। इत्यलंका
रचन्द्रिकायां प्रतिवस्तूपमाप्रकरणं। दृष्टांतालंकारं लक्षयति। चेदिति। वाक्ययोरित्य
नुवर्त्तते। धर्म्मयोरित्यध्याहार्यं। तदिति। तदित्यर्थकं। अर्थतो व्याचष्टे। यत्रेति। यत्र का ५५
व्ये तथा चोपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो दृष्टांत इति लक्षणं

कामिति। अनेन प्रकृतनाम विशेषणोरानन्वयतो। शोननराजवति। राजन्वन्मौराज्ये
द्विति निपातः। नञ्छत्राण पश्चिन्यादीनि प्रविशति। नारास्तादितराः शोवलीवर्दन्याया
न्मावहो सौमाद्यः संकुलाव्याप्ताः ज्यौत्स्नीति षष्ठी। निधा शल्यमनुपूः। अत्र राजन्वती ज्यो
तिष्मतीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः। पूर्वोदाहरणे किन्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावभये
जकं मनोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थं। द्वद्दुरानन्त्यो निषीएसा शल्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः
देविमिति। देविवाचं सरस्वती वहृवः उपासते। हि सेवं न एवा। हि शब्दस्येवकारार्थत्वात्
तुपर्ह सरस्वतीति बंधं धीसारं उपसोमासिद्दुः गुरुकुले क्लिष्टः अध्ययनश्रमवान् मूरारि नामा
कवि निर्नितरामतिशयेन जानाति। अत्र दृष्टान्तमाह। वानररूपैर्न दूर्योद्धभिराब्धिर्लंघित एव।
किंतु अस्याब्धेर्गंभीरतां पातालपर्यंतनिमग्नापि वरास्थु जानातु यस्यैव विधेमथा चलः मंदर
द्रिरेव जानातीति। दृष्टांतोदाहरणत्वासंगतिमाशंकते। नन्विति। वाक्ययोरिति सप्तमी। ए

कधर्मद्वयं नंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्टमिति शेषः। सागरेत्यादि। सागरस्याधस्तनोऽयो वे द्वि
ति तिंगमीरतापदार्थकथनं। संस्पर्शस्तु न चक्षुरणयानानात्यर्थ इति बोध्यं। तथा च धर्मनिर्दे
प्रतिवस्तूपमा॥ किंतु सारस्य न सारज्ञान लागरा धस्तवधि संत्यर्थयो बिंबमाति बिंबभाव
दृष्टांतालंकार एवेत्याशयः। वर्षत्यंबुदमाले यं वर्षत्येषा च शार्वरीति नित्यदाहा दीपकस्या
दित्याशंक्य समाधत्ते। अत्रेति। पूर्ववत्। अर्थादिति भिन्नं वस्तूपमयोरिव। प्रस्तुताप्रस्तु
ते। दृष्टांतः प्रस्तुताप्रस्तुतविषयः पदार्थस्तु वस्तुतस्तु न्यतरमात्रविषयेत्यर्थः। यद्यप्यत्रमात्मनिप
दपात्मेपदभेदेनपदभेदात्पदार्थ इति शंका चित्। तथापि पाठपरिवर्तनेन पदार्थभेदेनप वि।
दार्थ इति विषय इति बोधयितुमेतदुक्तं। अयं दृष्टांतः। त्वत्तं चेति। नृपं मानिमंत्रीणं किं:
हे राजन् न त्वया मनोगर्वकृत्या निमुखं त्तु तु तन्मन्ये तं च। किमन्ये द्वेपद्विनमिति शेषः। एवं श ५८
न्नमयोगादि कं विना नोस्माकं द्विषः भव वो निद्रा ताध्वनत्तु विद्वनिष्यंते। अंशुमानस्तं यो

नि३
यावद्दूद यादमौलिनां। शिरोलंकारतां नायाति। तामद्रुवसमां सितिष्टं नितम्मिंस्तु तथा
भूतेन निष्टं। नीति दृष्टांतः। प्रत्रमनो गर्वाभिमुखीकरणाय वैरिदर्शनयोरंशुमदुदयाचल
मस्तकानागमनं नमः स्थितत्वात्थ्वयथाक्रमं वैधर्म्येण बिंबप्रतिबिंबभावः इत्यलंकारचंद्रि
कादृष्टांतालंकारप्रकरणम्। निदर्शनां लक्षयति। वाक्यार्थयोरिति। सदृशवाक्यार्थ
संबंधिय ऐक्यारोपः उपमेयवाक्यार्थं उपमानवाक्यार्थो तिपद इति यावत्। यदीहानुरोति भेद ५
ह्रादानुःसौम्यं नीतियत इति सामान्ये न पुंसकं। से यमिति विधेया। भिप्रायकं स्त्रीलिंगं। यत्र
४३ कामिनि। यद्यपि मुखं चंद्रं नितन्दादानुःसौम्यं तापूर्णेंदोरकलंकत्वे नावतापे क्यारोपः
संतनिति तथापि यन्तं कुंशाघुं स्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः। अरत्नेति। प्रबुधो
मुर्वाजनः लेविनोयदि निगुण्णिभूत सेवना क्रियापरामर्शः उत्तरवाक्यार्थे तेन यच्छेद्वेत्न
तच्छाद्दा देपाता। ततः अरण्यरुदितं कृतमित्याद्यन्वयः उदुत्तं नं यवगोधूमादिचूर्णं

नमत्तापकर्षणं।स्वच्छेति निर्मलेत्यर्थः।देशोऽस्त्वेनेत्वनं ऊषरे अंकुरायोग्यक्षारभूमौ शुनः
पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं ऋजूनामसंपादनायनमीहितं।बधिरस्यकर्णेजपएवलापःअलाप
इत्यर्थः।अंधस्यमुखेनमीमुखंदर्पणोधृतइत्येवंनिरर्थकत्वेनसदृशानामनेकेषांवा
क्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रस्तुतवाक्यार्थेरोपारोपः।पूर्वत्रत्वेकस्यैववाक्यार्थेरोपइतिवि
शेषः।निदर्शनांतरमाह।पदार्थेति।पदार्थवृत्तिःपदार्थसंबंधिनी।एके।अन्यैकारिका
।अन्यांपूर्वोक्तविलक्षणां।त्वन्नेत्रेति।जा।जांशो।नो।नी।जोबुन्मनोः।नी।जोत्पूत्वयोः।
वियोगदशेति।गौडदेशमतानांनारीणांवियोगेत्यर्थकं।तावियोगकालेयोगंडतलेपांडि
मापांडुवर्णांभवति।सःस्वर्गुरिणांलतानांमंजरी।गर्भस्त्रीषुरेणुपुत्रसदृश्यतदृष्टइत्यन्व
यः।इत्थंउपमाने।यथोक्तरेणुरूपे।उपमेयेउपमानधर्मारोपएवपदार्थनिदर्शनायाः
साचिनेहलदाहरणात्कथमित्यंपदार्थनिदर्शनोच्यतइतिशंकायामाहउपमेयेति।उ ५७

पमेयेउपमानधर्मारोपेउपमानेउपमेयधर्मारोपेचेत्यर्थः।तथाचौपम्यपर्यवसानं।पेत्व
स्यैवपदार्थनिदर्शनात्वात्तुल्यवनारूपविशयस्योपमेयत्वेनिवेशप्रयोजनाभावादि
दंपिसायुक्तैवेतिभावः।नन्वेवंसतिवाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्या
शंकाशयवानाह।यद्यपी। वियोगकालेनगौडनारीगंडतलपांडिम्नःस्वर्गुरीमंजरी
गर्भरेणुसदृशपांडिम्नश्चयतलांमेवारोपसत्वादितिभावः।अर्थविशेषेति।विशेद्वयाति
व्याप्तिपरिहारत्वेवक्ताभिमतनिदर्शनाद्वयविशयविभागंदर्शयति।तथापीति।वि
शिष्टयोः।बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः।एवंचवाक्यार्थशब्देनतादृशार्थ
विवक्षणाद्वियोगेत्यादावुदाहरणेनातिव्याप्तिरितिभावः।उपमानेत्यादिएतन्मूल
रूपकथनं।नन्वेवंरूपेणलक्षणेनिवेशः।तादृशरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाक
ल्पकत्वस्यापिविशेषणस्यावश्यकत्वेनउपमाक[illegible]कत्वतत्रतदन्यधर्मारोपइत्य

सं

तावत एवलक्षणस्यानिर्दिष्टत्वात् । तदुक्तं । अनवच्छिन्नत्वं धुरुपमापरिकल्पकदले । त
दुपरूपके तु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एवेति विवदितीनपुरुरूपमेनितद्धारणाम । ननु त्वयेम
तीत्याद्युदाहरणे कापि निदर्शनानस्यात् । अन्यधर्मस्यान्यत्रानारोपात् । एकवाक्य
त्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च । पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह । ए
वंचेति । उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः । विशिष्टयोरिति । बिंबप्रतिबिंबभावापन्नव
स्तुविशिष्टयोरित्यर्थः । ननु तावत्पूर्वपद्ये भोः शिव अस्मिन् दर्थ्यर्थिनां दातरि त्व
यि सति इतरं लुडं मनुमनुसरेसतोर्थिनां मुद्रां । चेद्रूं दर्शयंतो वयं कामधेनौ स्थितायां
दोग्धुकामाः शरमयोः पाश्चात्ययोश्चरणयोः पार्श्वे दुग्धुं लुठितुं विनयाद्धे कर मुष्टिशि
शुमनुसराम इत्यर्थके सकलकामदमहेश्वरकालीनलुब्धधनिकानुसरणकर्तुः का ५८
मधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणकर्तृश्चैक्यारोपः । तत्रोपमानकोटिवि

विशेषणयोः कामधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्च महेश्वरलुब्धधनिकयोर्यथा
क्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः । एवमनुसरणयोरपि । एवं दोग्ध्यामित्यत्रापि अधिगुण
समृद्धयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः । नन्वियं व्यवस्थामूलविरुद्धेत्याशंक्याह । वाक्यार्थ
योरिति । ननु वाक्यार्थशब्दस्यार्थांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाह
रणसंग्रहसंभवादेवंविधगूढतरार्थपरत्वं न युक्तमित्यत आह । एवं चेति । एवंविधार्थवि
वक्षणे चेत्यर्थः । अयमेडहं नभिक्षुघटनं पंचाननः । सिद्धस्तस्य परिष्वंगः शाविकगन्तेर्या
लीभुजंगी । अशक्यत्वे बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणो धर्मः वस्तुतस्तु तत्रोरानसेवा ।
निदर्शनायाः तल्लक्षणस्यानवकाशः नाप्याप्तिः तयोः वस्तुना वस्तुतस्तु तत्रोतयोः । असि
धारादिभिः संभवाद्भेदा बिंबप्रतिबिंबभावापन्नविशिष्टयोः वैक्यारोपाद्धेति भावः । एवं तर्हि
तद्दृशयोरैक्यारोप इत्येव लक्षणमस्त्वित्याशंक्याह । अत एवेति । यस्मादृशा विशेषणवि

वच्छलाण्णादेवेत्यर्थः। भेदोव्यावृत्तिः। तथा च तदभावेरूपके। तेपमेयःस्या। दितिभावः। कथ
मनेननदोषस्तत्राह। रूपकेद्वाविति। अविशिष्टयोः। बिंबप्रति। बिंबभावापन्नवस्त्वविशिष्ट
योः। बिंबप्रति। बिंबभावापन्नेत्यस्यव्याख्यानंदर्शयति। अंघ्रिदंडइत्यादि। बलेरित्यवि
शेषरोधनेबंधनेकर्त्तव्येऽऊर्ध्वमुल्लसितोहरेरंघ्रिदंडोवोयुष्माकंमुदेऽस्त्विति संबंधः। की
दृशः। विधेर्ब्रह्मणो। विष्टरः आसनंतद्रूपस्यपद्मस्यनालदंडइत्यर्थः। विशिष्टरूपके
तिऊर्ध्वोल्लसितत्व। विशिष्टांघ्रिदंड। विधिविष्टरपद्मसंबंधित्व। विशिष्टनालदंडसंबं
धिरूपकेत्यर्थः। विशेषणेति। ऊर्ध्वोल्लसितत्वरूपोपमेयविशेषणं। विधिविष्टरपद्मसं
बंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः। एवकारमुचितं। बिंबप्रति। बिंबभावव्याति
रेकंस्फुटयति। यद्वाविति। अभावादिति। सादृश्याभावादितिभावः। रूपक। विशेष ५८
णेतिव्या। प्रमाशंक्यपरिहरति। यत्रत्वित्यादिना। यत्रत्वित्यस्यइतिसावयवरूपकोद

करणेइत्यपेतनेनान्वयः। विषयविषयी। विशेषणानां। आरोपविषयारोप्यमाण
संबंधिनांविशेषणानां। ज्योत्स्नेति। इयंरात्रिरेवकापा। लिकीद्वीपात्द्वीपांतरंभ्रम
तीत्यन्वयः। एतत्प्रधानरूपकं। एतदंगभूतान्यपराणि। विशेषणैःप्रतिपाद्यंते। य
था। ज्योत्स्नारूपेणभस्मनाच्छुरणमंगलेपस्तेनधवला। तारकारूपाण्यस्थीनि
बिभ्रति। अंतर्धानस्यव्यसनेकौतुकेरसिकाचंद्ररूपेमुद्राकपालेन्यस्तंलांछनस्य
छलेनसिद्धांजनस्यपरिमलंचूर्णंदधतीधारयंती दीक्षाकालग्रहीतोपकरणेषुमु
द्रापपदनाम्नापात्रविंडीनांव्यवहारइतिचंडीदासः। मुद्रापरिमलगंधौप्रसंसायांवि
त्यन्ये। मुद्राचिह्नंतद्रूपकपालइतितदर्थः। विशयविषयिणोः। रात्रिकापालिक्योः।
तद्विशेषणानां। तत्संबंधिनांज्योत्स्नाभस्मादीनां। यथाश्रुतेरात्रिकापालिकीतिस
मासस्योत्तरपदार्थप्रधानतयाज्योत्स्नादीनांरात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः। प्रत्ये

क्रमेणेति। शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः। नन्विति। उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः।
वस्तुतो न स्मादेः कापालिकीमत्यपि न विशेषणत्वमपि तूक्तोदिति विरुद्धमेवेत्यपि
बोध्यं। वाक्यार्थशब्दस्य विषमतिविद भावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगी। सत्यत्वा
नमेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थद्वयेति निदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। उक्त
लक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः। मतान्तरेत्विति। आहुर्गंभयो वाक्यार्थयोरैक्यारो
पइति यथाश्रुतलक्षणं गमिकर्तृमतेइत्यर्थः। इदानीमेवेत्युदाहरणे। पदार्थवृ
त्यैवेति। उपमाकल्पकत्वपदार्थे उपरपदार्थतद्धर्मारोपइति तल्लक्षणस्यैतदपि
मतत्वादिति भावः। निदर्शनान्तरमाह। अपरामिति। पूर्वविलक्षणामित्यर्थः। निद
र्शनामित्यनुषज्यते। क्रियया। सत्सदर्थयोर्बोधनरूपेण तां निदर्शनां प्रकृतिति संबंधः।
सदसदर्थयोरिति वक्ष्ये। पिछे दोनुरोध्यादित्यथमभिधानं। समुद्धान्तवदित्यादिसौ ६०

त्रनिर्देशेन सर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात्। लक्षणं व्याचष्टे। कस्यचिदिति। अ
त्रासतः सतो वेति विभागकथनं तु लक्षणांतर्गतं उदाभिनार्थबोधने चमत्कारि
त्वाभावेनेया ना भिम संगात्। ना क्रियया मदुक्ताभिन्नतया विशिष्टस्य वस्तुनः संबं
धिनोऽर्थस्य बोधनं बोधानुकूलो व्यापारो यत्र विधीयते। वएषतेसा निदर्शनेति लक्ष
णं। अर्थनिपातपद्मोदरमोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयंतीति कस्य केतवं युमि न
मनोभवेपिव्यत। क्रिकं। चेत्र पसः प्र भावमित्यादावतिव्याप्तिः। अवलोकना क्रिया
विशिष्टवाक्यमित्यात पद्मभावबोधनस्य वर्णनादिति चेतन्न। क्रियपेत्यनेन दृष्टां
तविधयावबोधनस्य विवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन त
दभावात्। इत्थं च दृष्टांततया क्रियाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति
पर्यवसितं। नन्वेवंविधस्य बोधनस्याचरणात्कथमुदाहरणत्वमत आह। तत्रेति।

उदाहरणमित्यर्थः। यत्त्वयेत्यत्र त्वं लंघयति। न तत्त्वेति बोधनस्य गम्यमानत्वाद्वै
त्यर्थः। दृष्टांतं मूर्तयति। दृष्टांतस्यामिन्नमूर्तया विधमानेयेत्यर्थः। दृष्टांतोत्पत्तः म
जातो यथेति वा। एवं तमोवत्। चंद्रस्यापि तत्त्वं सोमो वैब्राह्मणानां राजेत्यादिश्रु
तिप्रसिद्धं। अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राज। विरुद्धत्वरूपमर्थे
उत्पन्नमिति। योऽधरस्य बुद्धिरपरिमाण। श्रमः उत्पन्नं पदं उत्कर्षं तेषां स्थाने
चाथाप्युक्तयेव पदं दृष्टिः। तिष्ठुवनूकथ्ययन्तृषौ अभोरवरगतो गिरिमिस्तकेवलोष्ठष
ठूणः जलधिं दूरमुदश्वाहरणामंदेनापि मारुतेन हतः कंपितः अधः पततीत्युत्कर्ष
ह्यायते। अधो देशे च पततीत्यर्थः। ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्ववद्गम्यमानत्वादसम ६१
योगः। दृषत्कणमिति पाषाणकणमित्यर्थः। चूडेति। पुरंदराच्छत्र आगमं देवं
रवी चूडामणेः पदस्थाने मस्तके धत्ते धारयति। कुर्वन्। गृहमेधिनः गृहस्थान् सता

।कैं२

मातिथेयीकार्ये निबोधयत्। आतिथेयी। आतिथ्यं। अत्र तत्र निदर्शनात्रयाविषये।
केचिदित्यस्येति व्यवहारंतीत्यनान्वयः। धर्मिणोरिति धर्मयोः साम्यमात्रेण त्वमत्क
रानिष्पत्तेरुत्कर्तनाविंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः। गौणिक
रोतीति। स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः। दृष्टांततयाबोधनस्यैवनत्र विवक्षितत्वा
त्। एतद्देवोपापादयति बोधयन्नित्यादिना। कारिषं शृणु गोमयं तस्याग्निः कारिषः सम
र्थाचरणे। समर्थकरणे सामर्थ्यात् त्यादनइति यावत्। नावप्रधान्यान्नु उपमानभावे
नदृष्टांतत्वेन। एवंपदर्शितिनिदर्शनात्रयेनिदर्शनापदप्रवृत्तौ निमित्तस्यैकभावान्ना स्या ८
नार्थएव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम्। इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणम्। व्य
तिरेके लक्षयति। व्यतिरेक इति। विशेषो यैत्र लक्ष्यम् उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः
पक्षेयत इति पचम्यर्थे तसिल्। कस्मात् पक्षवतः पक्षेवादेशेवक्ष्यमाणत्वात्तवकरस्य

विशेषइति संबंधः। एकः पल्लवः परो हस्तः करस्तयोर्वैर्यं तिरस्कृतेत्यतिशयेनेति भावः।
अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः। पूर्वोदाहरणेनुन्नतत्वेनौपम्यं शाब्दं। इह तु कोमलत्वादिम रक्रू२
युक्तं तद्गम्यमिति भेदः। तन्न्यूनत्वेति। उपमेयस्यान्यूनत्वेत्यर्थः। रक्तत्वमिमेति। अशोक
वृक्षं प्रति विरहिणः कस्यचिदुक्तिः। हे अशोक आवयोः सर्वं तुल्यं समानं। अहं क्
वनं धात्राशशोकः शोकसहितः कृतः। त्वं तु शोकरहितः इत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते
॥किं तन्न सर्वं समानं तत्राह। रक्तइत्यादि। त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्तः रक्तवर्णः। अहमपि प्रिया
याः श्लाघनीयगुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तोनुरक्तः। अथाप्रियायां के सत्वेत्वांप्रति शिलीमु
तिर र्खा भ्रमरः आयांसांमत्यपि स्मरेण धनुषा मुक्ताः प्रेरिताः शिलीमुखा बाणाः आयांतीति।
तत्का तापासंपादनत्वस्याघातो यथा तै तैव मदे संतोषाय तद्वन्मे याममापि संतोषाये ६२
त्यर्थः। कामिनीपादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति कविसमयसिद्धिः। अत्रोपमेयस्य स

शोकत्वनापकर्षः। अनुभयपर्यवसायी। उभयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः।
दृढतरेति। कृपणस्य कृपणस्य खड्गस्य च आकारैर्हेतुभिः द्विधा वर्णिता। अत्र कृतेष्वके य
लंमे दोषैः न तु एवंप्रकारांतरेणानुसाम्यमेवेत्यर्थः। कथं तत्राह। दृढतरेत्यादि। दृढतरं
निबद्धो मुष्टिर्येनेति कृपणः। धनव्ययवैमुख्येन मुष्टिमोचनाभावात्। खड्गपक्षे तु दृ
ढतरं निबद्धः संबद्धो मुष्टिः मुष्टिग्राह्यभागो यस्येत्यर्थः। कोशो भांडागारं तत्रानिषण्ण
उपविष्टः कृपणः कोशः पिधानके निषण्णः स्थित इति खड्गपक्षे। सहजेनानिजेनः स्वभा
वमलिनः मलिनवेषत्वात्कृपणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति। एवं च किंचिद्धर्मप्रयु
क्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किंचिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरं वैलक्ष
ण्यं तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचित्तदपकर्षे पर्यवसितं क्वचित्तु तदन्यतरपर्यव
सानविरहेपि त्वं वैचित्र्यमात्रविश्रांतमिति बोध्यं। एतेन चरमभेदस्य न तदुदाहरणदु

दाहरणं दूषणं कस्य चिदापातरमणीयमिव भासमानं मंतव्यं केवेदितव्यं। अत्यंतासा
रतयाऽनुवादमर्हतीत्युपरम्यते। इत्यलंकारचंद्रिकायां [illegible]तिरेकप्रकरणं। सहो
क्तिरिति। लक्ष्यनिर्देशः। सहभावाइत्यादि लक्षणं। सहभावः [illegible] साहित्यं। जनरंजनः सहृ
दयजनाह्लादकः एवं च चमत्कारि जनकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं। दिगंतमिति
नस्य राज्ञः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सह दिगंतमगमदित्यन्वयः। अत्र चतृतीया
या निरूपितत्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति बोधे ए
कधर्मान्वयी त्वरूपसाहित्यबलात् प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः। नह्युक्तं। सासह
क्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति। छायेति। ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनमिदं।
छायापाथैरध्वगैः समं सार्द्धं चिरदपि नांतरूपमेत्य तरुमूलप्रदेशं संश्रयते। कुत इत्याकांक्षा ५२
यामुक्तं तेन श्रांतेवेति। श्रमश्वासातपातिशयस्तेनाबाध्यः। एवमत्रापि जडतामितिं

नाग्नानेवसरोनसस्य मुत्तमधोदेशं पानैर्मत्स्यैः सहयाति गच्छति प्रतिनिवर्तते चचकः नया
आह्निमाउह्या आशवः करायस्यैवं भूतस्य रविदीधितिस्तप्रवसंतप्रवसति लोकैः सपंःसप
नलानिः पायामतिपिबति। दीधितिः स्त्रियामित्यमरः। निद्राकांतेव सतिकांतानेः सह
गुर्नरकं सम्यं रतगृहं प्रविशति तत्रैव तदुद्वाता। चांति सेनोद्धानिः सौमायां तिशयेनत
सौजन्यात्कांतोपदानं। इत्याशाविति। ईदृमतीत्वयंवरे रघुवंशे। अनेन सार्द्धं विहरांबु
राशीस्तीरेतालीवनमर्मरेषु। द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिरिति
पाठः। अत्र सहोक्तिचमत्कारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः। इत्यलंकारचंद्रिकायां सहोक्ति
प्रकरणम्। विनोक्तिरिति। कीचिद्विनाप्र [illegible] प्रस्तुतं वर्णयेदानं दुष्टं मुच्यते। चेतसा विनो
क्तिर्नामालंकार इत्यर्थः। विद्येति। विनयसंपत्तिं विनाया विद्या सा दुर्घामनोहरापि दुष्टेत्य
न्वयः। अत्र प्रस्तुतायाविद्याया विनयं विनादुष्टत्वमुक्तं। यश्चेति। यः पुंषः स्वात्मास्वांतः
कु४
क१

ततमस्तुतं २

करणं।विनाकृतेनेदंति।रामदर्शनं विनेति।रामकर्मकं रामकर्तृकं च दर्शनं विनेत्यर्थः।अं
तरेणमिति।विनापीत्यर्थः।तथा च विनो।क्लेति त्यर्थग्रहणं तु गाढग्रहणमिति भावः
।प्रकारांतरमाह।तचेदिति।किंचेद्विना रम्यं चेत्तापि विनो।क्लेः कथ्यत इत्यन्वयः।इ
त्थं च।किंचेद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रम्यत्वारम्यता यत्र वर्णनं विनो।क्लि रीतिप्रकारद्वय
साधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं।यत्तु कृष्णो विनार्थसंबंध एव विनो।क्लेः इष्टत्वं च विना
कृतस्य वस्तुनोरमणी।यत्वारमणी यत्वाभ्यां भवतीत्यर्थो च निरुक्तः।तदयुक्तं कारणं
विनाकार्योत्पत्तिकथनरूपविभावनालंकारेतिव्याप्तिवारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्त
प्रस्तुतगतरमणी।यत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वात्।इति।अविनष्टइति।विक
मो वैषयांतर्व।श्रीमोहापगमवर्णनं।मिदं।इयंचरतनु रेतः अंतःकरणमोहेन मुक्तकल्या ६८
इषत्वंयुनमुक्ता।लक्ष्यते केच।पूर्वरीत्या समस्तस्य पतनेन कलुषाः अनंतरोक्ता कुष्याप

मान प्रदेर्नैर्मल्यपरकृति।आश्रयं तिगंगेव।तथा शशिनं चंद्रः आविर्भूतं उदितं सतिनमस
मुच्यमाना रात्रिरिव।एवं छिन्नो नष्टः भूयिष्टो धूमो यस्याः एवं भूता।निशि वैमल्यद्भुतमु
जो वह्निः।रिर्चिः शिखेवेति।दर्शितमिति।अर्थतो बोधितमित्यर्थः।इत्यलंकारचंद्रिका
यां विनो।क्तिप्रकरणम्।समासोक्तिं लक्षयति।समासो।क्तिरिति।प्रस्तुते वर्ण्यमाने
अप्रस्तुतस्य।अप्रस्तुतवृत्तांतस्य।परिस्फूर्तिश्चेत्तदा समासो।क्तिरित्यन्वयः।अ
यमिति।इंद्रस्येयं ऐंद्री प्राची दिक्।मुखमादिभागः वदनं च।रक्तोरक्तवर्णः अनुरक्तश्च चुं
बनं संबंधः।वक्रसंयोगविशेषश्च।याथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणेऽसावुदयमा
रूढः कांतिमान् रक्तमंडलः शशी नायकः इति सर्वस्य द्वयं मृदुभिः करैरित्यादिप्रलोनापद्य
तश्लेषेतिव्याप्तेराह।विशेषणसाम्यबलादिति।विशेषणमात्रसाम्यबलादित्य
र्थः।एवं च विशेषणमात्रस्य साम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वं लक्षणं बोध्यं।तदाहूतश्लेषे

चामस्तनरूपद्वंतांनंतस्य विशेष्यवाचिना । श्लिष्टेन राजपदेनापंथं गमानानित्यादिभिः संज्ञा
प्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं दर्शयति । समालिंगतीति वचनान्न प्रतिपादनात् उद्देश्येन लक्षणं
संगमयति । सुयेति । आरंभः । आदिभागः । साधारण्यात् । श्लिष्टत्वात् । यद्यपि चुंबतीत्य
त्र न श्लेषस्तथापि ध्यर्थंहृदयबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्यं । किं । उपक्रांतादिति । सा
धारण्यादित्यस्य विशेषणं । तत्र चंद्रमः शब्दगतेन पुल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्त्यां । उप
स्कारः । ऐंद्रीति स्वरूपपरं तद्गतेन स्त्रीलिंगेन तदर्थस्य नायिकात्वाभिव्यक्त्या । ऐंद्री
शब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्तौ निबोध्यं । वृत्तांतः व्यवहारोनु
स्यचुंबनरूपः । व्यवलादिति । नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्तत्क्रीडाजवने कुंकुमस
त्कोकिरियांदेकंदुमुमगयासुदर्या एतयानायिकया रसात् । प्रतिविशेषात् सादर
सादरसाहितं यथास्यात्तथा पतत्यस्मात्संसेव्यमतत्तस्मात्प्रतिधन्यो नित्यन्वयः । क ८५

यमित्या कोलायां संसेवनक्रियां विशिनष्टि व्यावल्गादित्यादिना । यववलान् विशेषनेत्र
समंतात्वलनं कुचभारोयत्र तथा । आकुलाः क्रीडावशेन तत्तत्प्रदेशपर्यंताः कचाः केशा
यत्र । एवं व्यालोलादोलायितालकावलिर्यत्र । तथा स्विन्नं चंचलाभ्यां कुंडलाभ्यां
शोभायुक्तं गंडयुगलं यत्र । एवं प्रस्वेदयुक्तं वक्त्रांबुजं यत्र । आश्चर्यं निरंतरं दंतः करेण प्रह
ारोयत्र । तथा अधिकःश्वासो यत्र तथेति । वृत्तांतः । विपरीतरतरूपः । अत्रापिकंदुक
५ त्वा शब्दगतपुल्लिंगेन नायकाभिव्यक्तिर्बोध्या । श्रिलानिति । ?षमुककोध्यवसायविष नेया५
यीणीत्यर्थः । साधारणानीति । श्लेषविनैव प्रकृतामर्दे न वृत्तांत तयोरनुगतानीत्य
र्थः । तथा च लक्षणे साम्यशब्देन श्लेषजन्यं स्वाभाविकं च साम्यं विवक्षितमिति भाव
साकल्यात । साहश्यात् । पुरेति । उत्तरचरिते सीतात्यागानंतरं कदाचिद्वनं प्रतिगतस्य
रामचंद्रस्येयमुक्तिः । पुरा वनवासकाले मरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्र

देशः प्रासितत्रधुनापुलिनं जगती तिशोषः नयाद्धि तिरुद्धां नरुणां घनाविरलभावः
विपर्यासं परित्यैयानेः ग्रामः सांद्राणां विरलतां विरलानां शालावापदेवादीद्रुमाणां सांद्र
तानातेत्यर्थः। तथा च बहो मृतु यमः। कालादनंतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदीवमन्ये पर्व
शैलानां पर्वतानां निवेशः। चिन्यास विशेषः न देवेदं वनमिति बुद्धिमत्याभिज्ञारूपां दृढयति
दृढीकरोतीत्यर्थः। ननासादृश्यादिति। वनसादृश्यादित्यर्थः। ग्रामादौ किंवनसादृश्य
मित्याकांक्षायां तद्गर्भं विशेषणमाह। कीदृग्विधिरित्यादि। कुंजेषु कुंजेषु विगतायोध
नसमृद्धसमृद्धयो विपर्यासस्तं प्राप्तस्येत्यर्थः। तत्समाश्रयस्य तादृशकुंदुविसमाश्रय
स्य। तथा च समृद्धसमृद्धि विपर्यासवदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः। किमस्य सादृश्यस्योपमा
पकमिति चेत्। घनविरलेति विपर्यासमिति च। नान्यापुष्कलसादृश्यगर्भीकरणात्। एतेन
नैसादृश्यगर्भविशेषणोत्थापित सादृश्यमुत्प्रेक्षमाणे। क्लि रिति मुखग्रंथानवबोधस्तद्विरोध ६०

ध्येति दृष्णासमकं वेदितव्यं। अप्यस्मिन्नप्रस्तुतवृत्तांतस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वामा
द्रुकलेरुणस्याख्यातिरिति चेन्न। न विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेपि विशेषण
साम्यगम्यत्वानुपायात्। प्राधान्यानुपरंसारूप्यस्यगमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति ग्रंथे
न। एवमग्रेपि विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेति विकल्पो। क्वेऽपि प्राधान्याभिप्रायेणेति
ध्येयं। एवमलंकारं निरूप्य तद्भेदप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति। स च ते। अ
चरणेषु दारुणेषु। अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति। अप्रस्तुतनागादिसंबंधिनश्चरणादिव्यवहा
रस्येत्यर्थः। विशेष्ये। चंद्रादौ। सर्वथा। आरोपानारोपान्यतरविधया। प्रस्तुतान्वयान
प्रसक्तानन्वयस्य। पक्षे। सर्वथैवान्यथ्यकं वित्यादिनान्वयः। कार्येसमेति। सम
ता सुदृश्यपकराष्ट्रसदर्भरूपकावित्यादेत्यर्थः। अप्रस्तुतवृत्तांतस्य चेष्टोदेशिवाप्रस्तुतस्य
नारोदेरपिचंद्रादौ समारोपप्रसक्तिमतं निराकरोति। नाविति। अप्रस्तुतरूपेति। अप्रस्तुतस्य
पा२

रूपेत्यर्थः। कुवलयाक्षामुखमित्यादि। तदात्म्येन चंद्रारोपे तादात्म्यस्यापि संसर्गविधया
ऽऽरोपविशेषत्वात्तस्य चंद्रत्वानतिरेकाच्चंद्रत्वारोपे त्कुक्षिः। ननु प्रकारतया चंद्रत्वारोपक
रूपकत्वमितव्यं। चंद्र इति शब्देन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखविशेषणत
याऽऽरोपासंभवात्। एवं नारत्वेत्यत्रापि बोध्यं। तद्वाचकेति। नारवाचकेत्यर्थः। ननु तेनोऽदे
पद्समभिव्याहाराभावात्। श्रौतारोपासंभवेप्यार्थारोपोऽस्तु। न हि तत्रापि तादृ
शसमभिव्याहारोऽहेतुः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह नीरेत्येति। यथा तेमेघो
विधुत्वरूपेण यनेन निशायामभिसारिकाणां मुखं वीक्ष्य धारानिपातेः लंकांतः किंत्वयं
द्रुइति मत्वाऽऽत्रंततरं यथास्यात्तथा रतास्थोऽक्रंदनं स्तनवानित्यर्थः। उदाहरणद्वयमिति
रूकहृष्टांतः। अत्र यथागमकमस्ति तादृशस्य समासोक्त्युदाहरणेऽभावादित्यर्थः। तथा
चार्थारोपोप्यनाशंक्य इति भावः। ननु विधुकनयनेनेरित्यत्र। किं समस्तु तारोपगमकं पदं नाथ

समासोक्तौ तदभावइत्यतो गमकं दर्शयितुमाह तद्वेति। अनुगुण्यात। आनुकूल्यात।
उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया मेघनयनसदृशाविधुकरणकत्वस्याभि
हणे संभवात्तान्निफलत्वमिति भावः। अनुक्तमपि। अश्रौतमपि। रूपणं। आरोपः। न
न्वहेति। इह समासोक्त्युदाहरणे। तथा निरीक्षणवता नयनकरणकनिरीक्षणवता
सन्तुलत्वादीत्यादिना मेघनकारित्वपरिग्रहः। नान्विकाद्विपरानायिकामुखचुंबन
रूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्या
शंक्य परिहरति। नापीति। साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशेषणसंग्रहः। एत
तयोरिति निर्धारणषष्ठी। वृत्तांतयोर्मध्ये इत्यर्थः। विधुकनयनवादेति। प्रस्तुताप्रस्तु
तयोर्विधुकनयनयोर्मध्ये यथा तस्य उत्तरपदार्थप्रधानसमासात प्राधान्यं तथा नाभि
त्यर्थः। सेतुमंथकृदिति पाठः। सेतुबंधनकृदिति त्वपपाठः। कथं चेदर्थतोनुवादे

न्याख्येयः। नुपसंहरति। तस्मादिति। मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः। विघटनयन्त
त्समासस्कन्तश्चौतप्राधान्याभावेपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्या
र्थतः प्राधान्यमस्ति। निशंकते। यद्यपीति। नन्वप्रस्तुतवृत्तान्तोभिन्नत्वेनावगतस्यप्र
स्तुतवृत्तान्तोभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्र
स्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्यमिति शंका। निरासमायाह। विशेष्यैलवेति। ननु तर्हि विशेष
णीभूतप्रस्तुतवृत्तान्ते नेत्यर्थकारार्थं समाधत्ते। तथापीति। अयमाशयः। नात्र श्लि
ष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुंबनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तान्तः प्रागेवक
१त यापिव्युत्पत्त्याप्रस्तुतगतत्वेन भासते। यद्युत्तरं प्रस्तुतमात्रारोपावगतिः स्यात्तदा अ
पि तु तारस्येनावगते तस्मिन् प्रस्तुतासंबंधस्य कविसंरम्भगोचरत्वायोगात्प्रस्तु ६८
तारोपात्मत्वेन पर्यवसानमिति। नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्रस्तुतवृत्तान्ताश्र

स्य२

येधर्मिण्यन्वयोस्तु। असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्यतुल्यत्वादित्याशंक्याह। तथा
हीत्यादि। एवंचयोनारूपविनिगमकविरहेच। मास्तु तर्हि कस्याप्यन्वयस्तत्राह। अस्व
स्यमिति। अन्यथा असंबद्धाभिधानप्रसंगापत्तेरिति भावः। किं तर्हि विनिगमकं तत्रा
ह। श्रुतएवेति। तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगम
कमिति भावः। अप्रस्तुतस्य। अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वयमिति। एवं अप्रस्तुतसमारोपा
नंगीकारे। विशेषणानामित्यादिविघानाथोक्तं लक्षणं प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां
साम्येनेत्यन्वयः प्रस्तुतसमारोपार्थं। अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपिसमारोप्य
माणवृत्तान्तविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणानंतरकृतसंगतिरित्याह। स्वरूपतदृत्यादिस्वरू ता२
पतः। अप्रस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्यानचापेक्षासत्त्वपि विशेषणसाम्यस्यतल्लक्ष
णासमर्थ्यालक्षणसंगतितादवस्थ्यमित्याशंक्य समाधत्ते। सामर्थ्येपिवृत्तान्तनाभिव्य

क्लिष्टतानसंभावाद्दोषइत्यत आह नचेत्यादि। तदीयत्वानुसंधानं। कामुकसंबंधित्वा
नुसंधानं। तत्र मुख्यचुंबनादौ। अनुसंधानं तद्वदिति पाठः। अनुसंधानवदिति पाठे
ऽत्यस्या संगतेः। सत्येव। अप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेव नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यंज
नानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुतो न युक्तस्तत्राह कंदुक इति विशिष्टत्वस्य संबन्धेना
न्वयः। संबंधित्वेनैवेत्येवकारात् क्रमेवार्थसापत्तिकमाह। स्वरूपत इति। अप्रस्तुतका
मुकसंबंधित्वानाविष्टं। तद्रूपेणेत्यर्थः। तथा चासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति भा
वः। शिष्टविशेषणायामयमेंद्री त्यादौ मुख्यचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैवसत्वात्।
साधारणविशेषणायामुपष्टंभकत्वेन प्रवादोपन्यासः। ननु तत्रापि तादृशवनितासं
व्यक्तस्य तादृशवनितत्कृतविपरीतनरपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपस्य स्वरू ६६
पतोप्यारोपस्यैवसंभवात् तादृक्प्रवादानुपपत्तिरतआह। किंचेति। युक्तमिति। तत्सा

मान्यादित्येतत्तु तथात्वमितिन्यायादिति भावः। लक्षणमिति तात्पर्यकवचनं। तदेव मु
य केरित्याऽऽदिक्रमिद्धौ मुखपश्यरके श्युंबनिचेदुमादत्यत्र शाक्तिव्यंजनात्यांश्च। चिपरं भसंबं
धाश्रयच्युं डोजारसंबंधिसानुरागपरता। यिकामुखचुंबनाश्रयइति बोधः। अप्रस्तुतवृ
त्तांताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य तादात्म्यप्रस्तुतारोपविषयप्रस्तुतध
र्मिण्यन्वयइतिमन्तेतु। सानुरागपरता। यिकामुखचुंबना। भिन्नश्च। चिपरं भसंयोगाश्र
योजारा। भिन्नश्चेंदुरिति बोधः। एवमुदाहरणांतरेष्वप्यनेनैवप्रकारेण बोधप्रकारऊह्नी
याः। इत्यलंकारचंद्रिकायां समासोक्तिप्रकरणम्। गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्या
लंकारप्रसंगात्प्रभेदपरिकरालंकारंलक्षयति। अलंकारइति। अलंकारत्वोक्तौ त
न्नचंदोषा। नाचेन्नैवगतार्थत्वमितिशंका। निरासार्थो। तत्प्रपंचनं चाग्रे करिष्यते। साभि
प्राये। मलतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वके। तथा भूतार्थव्यंजकइति यावत्।

दृश्यं च मङ्गलार्थोपपादकार्थत्वं नकविशेषणत्वं लक्षणबोध्यं। एतेनातिव्याप्तिवारणाय
मङ्गलार्थोपपादकेति। हृत्यलंकारवारणाय बोधकत्वं व्यंजकत्वं निवेशः। वक्ष्यमाणपरि
करां कुशलंकारवारणाय विशेषणेति। तत्र विशेष्यं तथेति नातिप्रसंगः। सुधांशुविति
शुधांशुना कलितः शोभितः उत्तमः श्रेष्ठो यो वरो येन स इति ह्रा विशेषणं। उत्तमः कर्णपूरस्याल
ङ्कारे चावतंसवदिति विश्वः। सामर्थ्याभिप्रायं। सामर्थ्यं पंकजनकं। नयतीति इदं प्रतिका
मस्त्यां। क्रीतयसमादाल्कुसुमायुधस्य दृंमधुवसंतमेवैकमुख्यं सहायं लब्ध्वा पिनाकी
धनुर्विशेषः पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यं च्युतिं धैर्यस्खलनं कुर्यां। अन्यधनि
नो धनुर्धरा मम पुरः के गणना। पाद इत्यर्थः। कुसुमाधरनिति। विशेषणं चेत्यन्वयः। अर्थ
लभ्येति। कुर्यामित्यत्र मपुरुषा हिंप्रत्यर्थः। अभिप्रायगर्भं। अभिप्रायपूर्वकं। अनुएव
वयवार्थमात्रविश्रान्तत्वाद्रूढपदेन पोनरुक्त्यमपीति सर्वे ति। सर्वेषामप्राचीनार्जनपरता

विश्वव्याप्तीनां निधानं तस्य स्थानभूतस्य हरं घ्रस्य उत्तमात्मपानादीन् लोपानात्नाशक
स्य शारिकस्येति निद्रायां कप्रत्ययः। हतेतिनथदर्थी। तत्संरक्षणार्थमिति यावत्। विशे
षणार्थाद्यक्तानि। तस्य शरीरस्य। व्याप्त्यमिति। मारानंप्रतिकवेरुक्तिः। देवदानन
त्वहुणानां त्रुहस्य समुद्रस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं सकुयां शक्नो भवेयमित्यन्वयः। कुत
स्त्वयाद्यायताऽहं एकरूपतया स्थितं वेदसमूहेन व्याप्त्यं। अनेकशाखारूपेण न विला
सितयान। तथा च तत्कर्तॄणां व्यासानभवामिति व्यज्यते। एवमग्रेपि। वाल्मीकनौबल्मी।
कात्तजन्मास्याप्तिरिति जन्मिन भवामिति शेषः। तथा च नाहं वाल्मीकीरिति। अत्युत
स्य न भोना भवनोत्पन्नइत्यनेन नाहं चतुर्मुखइति। सुव्यक्तं भाष्यं महाभाष्यं च ना
भाषि षिनभाषितवान् इत्यनेन नाहं सहस्रजिह्वः शेषइति। चित्रविचित्रार्था यस्या
स्तां बृहत्कथां न रचयत्कथं कथितवानित्यनेन नाहं तद्वक्ता शिवो गुणाढ्यो वेति। सुत्रा

णा॥ दृष्टेगुरुरुपदेशकोनासमित्यनेनगूढवाक्यानिरितिच व्यज्यतेनेत्युक्तोदाहरणेषु
वैलक्षण्यंदर्शयति। तत्रेत्यादिना। एकैकं। एकस्यविशेष्यस्यएकमेव। समनंतरयोः
अनंतरोक्तयोः प्रत्येकं। एकं विशेष्यंप्रति। तत्रापि। तयोर्मध्येपि। एकाभिप्रायपरा
णि। एकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि। वाक्यार्थेति। नन्वास्त्यमित्यादिनिषेधवाक्यार्थवक्र
स्योकारित्वाद्धेतुत्वेनोक्तिमवाक्यार्थविशेषणत्वादितिभावः। तेषु उक्तोदाहरणेषु
ध्वनिव्यपदेशः। ध्वनिव्यवहारः। तत्रहेतुमाह। नापह्नरणइत्यादिना। नापह्नरणेइत्या
दिसमग्र्यंनचेतुष्टयस्यक्यच्यइत्यनेनसामानाधिकरण्येनान्वयः। उपस्कारकत्वा
दिति। तथाचापरांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्नध्वनिव्यवहारइतिभावः। नन्वेवम व्यं२
पियथाश्रुतलक्षणस्यानिःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरितित्यत आह। प्रतए
वेति। वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः। परिकरत्वान्न। [illegible]त्वात्। तथाचपरिकरपदम ७१

ष्टिमात्मलताद्योपपादकत्वव्यंग्यविशेषणस्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः। अपुष्टार्थेति
भावप्रधानं। उक्तत्वादिति। अपुष्टार्थः पुष्टःकथंव्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याद्युष्टत्यादिना। अलं
कारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः। कथंतर्हि तैरेवास्यालंकारत्वेनकथनमतआह। एक। निष्टेति॥
ताद्दृशेति। मताभिप्रायेत्यर्थः। दोषाभावेनेति। अपुष्टार्थत्वस्यदोषत्वाभावेनेत्यर्थः। तद्वद
लंकारसंपत्यासहृदयवैमुख्यरूपदूषकताबीजाभावादितिभावः। विच्छित्तिश्चमत्कृतिः
परिकरत्वोपपत्ते। परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः। तद्दोषस्याप्रसक्त्या। विच्छित्तिविशेष
स्यतदभावमयुक्तत्वासंभवात्तस्यानेकमलंकारत्वमाचार्यकृतमितिभावः। यमकस्यले
उदाहरति। यथेति॥ निर्गत्यदेवतामतिक्रम्यपादेयजेत। अर्थाद्देवतांतरंप्रनयेत तदा
मयतः लोकद्वयात्च्यवतेनश्यति। अघंपापमपिजुषतेसेवते। प्राप्नोति। तिपावृत्त। कानि
ज्योदेवतानत्याह। शायंवनपनमवनयुक्तेनाह्नि। तेभूतानांवर्द्धनागिरिशावसदेवतकाद्दे

वनमहिताः स एवास्माकं देवतमित्यर्थः। अनवेता अरक्तकेन अहिदुहाईरिणा किंप्र
योजनमिति शेषः। अहिहिंसामुरः अहिहंत्वा मुरस प्रवदति विश्वः। नन्वेवमपि तत्रैवालंका
रतास्या त्रैमुधांशुकलितोत्तंस इत्यादावत आह। एवमिति। विच्छित्तिविशेषेति। दोषा
भावमयुक्तविच्छित्तिव्याकृतत्यर्थः। ननु एमकादावपि तादृशविच्छित्तिविशेषमानुभा
वः। विच्छित्तिसामान्यं नुपर्युदस्तदोषाभावेनाप्युपपन्नं। अपकान्तपर्युदस्तस्य पृच्छेच
हीनतादोषस्याभावेनकलत्रादौ नामपि पृच्छेव कर्तुरतिशयोत्थानमिति नालंकारत्वमि
त्यितमाह। अपि चेति। भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरंपरां
गिरिसुताकान्तालयालंकृतिं। अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोको
च्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकोच्छे ७२
दित्वं सुखालोकोच्छेदिनीत्यपदार्थहेतुरिति काव्यलिङ्गमलंकारत्वेन यथ स्वीकृतं। ननु ति

नाव१

हेतुत्वदोषाभावमात्रतद्दोषमात्रतया। विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तद्यं दोष इति भावः।
इत्यलंकारचंद्रिकायां परिकरप्रकरणम्। साभिप्रायेति। अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति
७३ साभिप्रायपूर्वकलक्षणं बोध्यं। तच्च परिकरेतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्ये लक्षणसंगमयति। अत्र
चेति। यद्यपि देवान्तरव्यावर्तकतया चतुर्भुज इति विशेषणं। तथापि नृपादिसाधारणोद्देशपदेश
के विशेषनियमनेन विशेष्यसमानोपायिकतया विशेषणत्वमभिमतं बोध्यं। अस्मद्दिश्य
महाद्भुत इति। फणीन्द्र इति। राजानं प्रतिकविरुक्तिः। तवगुणानवक्तुं फणीन्द्रः शेषः समर्थ इत्यध्या
हार्यं। एवमग्रेऽपि। हैहयाधिपः कार्तवीर्यः। आखंडलः इन्द्रः तुमयं च गुणान् इत्यनुषज्यते। एषां स
र्वधर्मा अद्भुतत्वे गुणाः के। निष्कलशब्दो महद्भुततरं स्तूयते। सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबा
७२ हुत्वसहस्रनयनत्वाः संग्रहः। अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः। इति प
रिकरांकुशप्रकरणं। श्लेषालंकारयति। नानार्थेति। नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो यानन्तेश्लेष इति

लं। वर्ण्यैत्यादिर्विभागः। वर्ण्यं चावर्ण्यं च वर्ण्यावर्ण्यौ नयं च एतत्त्रया श्रितस्तद्वि पदस्य
र्थः। सर्वेति। सर्वदः समाधवः पापान्नयः संगमो बहुनपर्वतं गां पृथ्वीं च वराहावतारे धृतवानि
ति विष्णुपक्षे। हरपक्षे तु सन्नमाधवः सर्वदा पापान्न योगं गां धृतवानित्यर्थः। हरिणेन मृगेण
कलंकतया आहिता लना शक्तिः संयोगो यस्येति। चंद्रपक्षे। हरिणा सूर्येन ति कमलपक्षे।
अंबरेन शस्त्रपातैः हृद्दुष्टको नानेकविधिरं यस्य सवाहिनिपतिः सेनापतिः तथा वाहिनीनां न
दीनां पतिः समुद्रश्चेति पक्षे कालानेतालसमिता। संग्रामे। जीनद इति। येन कह णा युक्तो
तः करणेन शोकहृत्रापि अदरो नयथुन्यः का कस्यानारान्तेन तः नहुतः। सपविश्च नामा। रसो
रस्यातः विनूतमोमे शरणमस्त्वित्यर्थः। कष्टपक्षे। कोकोदरः कालियसर्पः पूतनाया
लस्या मारणेन ख्यात इति विशेषः। नीलानामिति। दैर्यानां प्रतिनायको विद्यः तवई लो ७२
नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणीनां च शब्दश्लेष इत्यन्वयः। कीदृशानां। वनेजले। अरण्ये च।

वृद्धिं प्राप्तानां। तथा बुध्यैर्लोभशालिनैर्नृरिनिः शिलिमुखैर्भ्रमरैः कुलानां व्याकुलानां
नीलानामिति पक्षपक्षे। हरिणीपक्षे तु बुध्यैर्व्याधैः कर्तृभिर्नृशशिलिमुखैर्बाणैः करणै
र्स्तै राकुलानां भयं च पलानां नीलानामित्यर्थः। मृगमदे कमल इति विरुद्धः। आसावि ति। तं
द्वंशजं। अभिवृद्धिं चारक्तं। रक्तवर्णं अनुरक्तं च। मंडलं बिंबं। देशश्च। राजा चंद्रो नृप
श्च। मृदुलैरभिनवैः। अल्पैश्च। करैः किरणैः। ग्राह्यधनैश्च। प्रत्यग्रा इति। अभिनवौ दि
तेत्यर्थः। ननु सकारणेन विधायानियमानादस्पृष्ठ तात्पर्यात्वं ग्यत्वमेवेति कथं श्लेष
त्याशंक्याह। यदि ति। न चैवं शब्दशक्तिमूलकस्य ध्वनेरुच्छेद इति वाच्यं। शनि रशनिश्च
न मुच्चै निर्दंतिकूपसि नरेंद्र यस्मात्वं। यत्र प्रसिद्ध सोपुनः सभात्युदात्तानुदात्तश्चेत्यत्र श
नि विरुद्धरूपः प्रस्तुतेऽशनिशब्दत्वाभिधया प्रतियमानेऽपि तन्मूलकस्याविरुद्धत्वापित्वद
नुयत्ने नार्थमकं कापं कुरुत इति वस्तुध्वनेरशनिशब्दशक्तिमूलस्य संभवात्। अलंकार

स्येन्वस्योपन्नेत्ववत्वात्॥ अन्योन्यसंनिधानवशात्। परस्परार्थसंबंध्यर्थवाचकशब्दसमभि
व्याहाररूपशब्दांतरसंनिधिवशात्॥ तथा चासन्नत्वेप्यभिधानियामकमस्तीति भावः॥ ए
तावता। पूर्वापरभावमात्रेणातस्य असन्नतार्थस्य गुरुश्लेषइति। गुरुत्वं चासन्नत्वेन
द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात्॥ अर्थामिति। माघे रैवतकगिरिवर्णनं॥ अयंगिरिस्त
टीर्विभर्तीत्यन्वयः॥ किंभूताः॥ अत्यंतकठिनाः प्रकामगुर्वीः॥ अतिमहतीः॥ अनघु
निर्विघ्नंवमानैर्मेघैर्व्याप्ताः। निरंतरं या॥ ...नामगम्यस्वरूपाः। परितः तास्तिर्यक्दंतप्रहारैः
दिग्गजायासुताः॥ ...पश्चेनुन्नरहा। निर्गलःपयोधराःकुचाः॥ अगम्याः संगमायो
ग्याः। परितः तप्तकटे दिक्करिकेयांसांताइत्यर्थः॥ दिक्वर्तुलंदंशानच्छतं। करीकानन्य
च्छतं। मंदमिति॥ ऊषधिनां मत्युचंद्रस्यां मंनिधौसति अयमोपन्नाः सूर्यकांतामंदीभू ७४
तमपिं धुतवंतः तमःदर्शितः स्वयंपुःपुष्टत्वं येनतथाऽभवत। दृश्यान्ति मिरं संदीपं ओध्यं

तिषुविरोपन्नां नरोऽसिवधिपतिर्बधः॥ एवं मंदाग्निवशोथ... विशेषाः स्तनौ
नादिरित्यादिपदोद्गारौगिवद्धन्त्रांतःपरिगृह्यते॥ अनंगश्लेषइति। तथा चश्लेषस्थले
व्यंजनाविरहाद्वस्मच्छतेनस्वाकारश्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नाः स्यादिति भावः॥ रत्या
द्वतीमाघएव द्वारकावर्णनं। यस्यां द्वारकायांयुवानोवधूभिः समं वल्गमीः प्रासादोप
रितनभूद्धालिअसंयंतासेवितवंतः॥ किंभूताः॥ रम्याइति हेतोः पताकावैजयंतीः प्राप्तवतीः
॥ विविक्ताविजनाइति हेतोः रागइतिवद्धयंतिः॥ नमंतिवासिकानिच्छादनपदं... तायासां
ताःवधूपक्षे पताकाः सौभाग्यानि। पताका वैजयंत्यां स्यात्सौभाग्यनाटकांकयोरिति
मेदिनी। रागमनुरागं। विविक्ताः... न पवित्राः॥ नमत्रिवलीकाः... नवाति। यतइत्य
स्य इत्यबाध्विप्रःश्लेषोभवेदित्यमेनतेनान्वयः॥ एतस्मिन्नीति। नूतैवरैवतकगिरि
वर्णनं। एतस्मिन्गिरौमहत्यः सरस्यः वाप्यः कर्मभूतेगिरौ तां साधर्म्यां सादृश्यं दधति धारयंति॥

किंभूतानां गिरां। अराहितौ सेवं द्वौ रामलक्ष्मणौ यासु तास्तथाभूतानां। मरुत्पक्षे। अराहि
ताः संयुक्ताः रामाः पत्नयो याभिस्ता तथाभूता लक्ष्मणाः सारसवनिता यासु ता इति। किंभूताः म
रुत्याः। अधिकां नलशोभां वहन्त्यः। पवनसंभूतेन वेगेन क्षोभं तरंगां कुलत्वं नीताः। आपिताः
वाल्मीकीगिरस्तु। अधिकाः कपयो यासु ताः। पवनभूश्च हनुमतो वेगेन निजेन संक्षोभमुद्र
त्वं प्रापिता इति। नन्वत्रापि समप्रमित्यस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यानिबंधात्ततो कुतो न श्लेषा
क्षेपस्तत्राह। समप्रमिति। प्राकशाघ्रंताभ्यामर्थ्यं साम्यार्थकत्वं तच्चानुपपन्नमावतन्म
त्वकः। आक्षेपोन तन्मवात्तिति भावः। कथं न द्वितदगमस्तत्राह। अर्थसौदर्यमिति। विशेषणा
नां वधूभिरन्वये च मत्क्षतेरनुसंधानाद्दत्तच्चयतात्पर्यमिदमिति भावः। तदनु। श्लेषानुसं
धानानंतरं। तदुक्तानु। श्लेषवन्नाता। साधर्म्यार्थमिति। साधर्म्ये हेत्वार्थस्य स्थैर्या। अर्थसाम्या भा
वेपि सकलकलंपुरमेतज्जातं संप्रति शुधांशुबिंबमिवेत्यादिकं त्वच्छसाम्यस्य संभवादि ७५

ति भावः। एवकारेण व्यंग्यत्वव्यवच्छेदः। तत्रत्वत्तयोर्मध्ये। शब्देति। जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयो
रेवाश्लिष्टत्वादिति भावः। अर्थेति। शब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेवाश्लिष्ट
त्वादिति भावः। केचिदिति। अलंकारसर्वस्वकारादयः। तन्मयमपीति। सभंगाभंग[illegible]रूपद्वय
मपीत्यर्थः। शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गतत्वावधारणादिति भावः
। अन्ये। सम्यग्द्रष्टारः। नत्वभिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनाद्वगतस्यापि विशेषतः क
थनमंतरेण कथमुपपत्तिरित्याशंक्याह। एतदिति। यद्यप्युक्ते ग्रंथानंतरं चित्रमीमांसा
नक्कापिदृश्यते तथाप्ययमाशयउन्नियते। चमत्कारोऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्व
मिति। अनुप्रासयमकादेस्तु न चमत्कारोऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति न तेषामर्थालंकारत्वमपि
तु शब्दवैचित्र्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति। इत्यलंकारचंद्रिकायां श्लेषप्रकरणं। अप्रस्तुते
ति। सा। अप्रस्तुतप्रशंसा। प्रस्तुताश्रया। प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो य

स्यात्सयाप्रस्तुता॥ प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः। एक इति। कृतेति॥ कुश
लः। शकुंतेषु। पक्षिषु मध्ये। यश्चातकः। शक्रादिवृन्दं न याचत इत्यर्थः। कार्यद्विति।
कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचः प्रतिपादनं। निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति त
दन्यस्य कार्यस्य। एवं सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य विशेषस्य। विशेषे प्रस्तुते सति त
दन्यस्य सामान्यस्य। तुल्ये प्रस्तुते तदन्यत्सदृशमित्यर्थः। अन्यशब्दस्य प्रतिसंबंधि
परत्वात्॥ नमत्कपोल नमद्दृशो। आबद्धेति। आबद्धाः याः कृत्रिमाः सटाः स्कंधरोमाणि
तैर्जटिला व्याप्ता अंसभित्तिः स्कंधदेशो यस्य एवंभूतः श्वा शुनकः। मृगपतेः। सिंहस्य प
दवीं स्थानं यद्यारोपितः तादृशसटायुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः। तथापि मत्ता
नामिभानां गजानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लंपटस्य व्यासनिनो हरिणाधिप
तेस्य नादं। सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः। अभिनयति। अनुकुर्वतीति सप्रम्यंतां। ७५

मात्र॰

वैधेयो मूर्खः। मूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः॥ अंतरिति। छिद्राणि रंध्राणि। दोषस्थाना
नि चाकंटकाः क्षुद्रकाः स्वजाश्च। भंगुरा भंगशीलाः। गुणाः सौभाग्यादयः। तं तं वृश्चा
अत्र स्तुतिनिंदोदासीनस्वरूपाख्यानमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः। एवं चेति।
उदाहरणे प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वमित्यर्थः। विधायेति। येन म
नुष्याः सक्रोधं अशत्रौ वैरं विधाय द्वालिता भवंति ते केऽपि द्वेषणे दर्चिषमग्निं निक्षि
प्य अभिमारुतं पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वंतीत्यर्थः। सोढेति सोढा द्रोनिमेष्या
एव वर्णरेखा इति रूपकं। नासां परीक्षणे निकषोपलः परीक्षा मितिमां ढौकितः कोप
स्तोत्यन्वयः। अंकेति। मृगलांछन इत्युच्यत इति शेषः। निष्ठुरं क्लिष्टानि निरस्तानि
मृगयूथानि येन तादृशः। केसरी सिंहो मृगाधिप इत्युच्यत इति च शेषः। धूर्तेति। धूर्तो
गंभीराणां वचन्यागते स्वस्य कार्यस्यानिर्निमायेन। तस्मै अविशेषणमाश्रित्येति।

द्देवमतिमात्संभिन्नाः अमृतत्वमयन्त्यूर्ध्वं द्वारेते। विष्णोः परमाकाशमेव पदं चरणं माश्रित्यदे
हस्यच्छेदेनोत्पन्नं संपन्नं दिव्यपदस्याभिमुख्यत्वं येषामेवंभूताः संतस्त्वद्दास्यरूपमु
क्तिमिच्छनूनं लावण्यस्वरूपस्य पुण्यस्य निचयं विन्यस्याभिद्रिं रसर्यं मतियांतीत्य
न्वयः। मंत्रलिंगादिति। नवो नवो भवति जायमान इत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः। मंत्र
स्यपानांतरसिद्धार्थानुवादकत्वादाहाहदिति। श्रुतीति। तं सकृत्तद्दुष्कृते विधूनुते
तस्यप्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति। अप्रिया दुष्कृतमिति कौषीतकी श्रुतिः। स याव
त्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति। स वायुमागच्छतीति स तत्र विजिहीते। यथा रथच
क्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुतेः। स आदित्यमागच्छती
त्यनंतरं स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति श्रुतेः। ११
शारीरकेति। शरीरमेव शारीरः स एव शारीरक आत्मा तत्प्रतिपादके इत्यर्थः। अर्थव

शात्। अर्थानंतवशात्। ऊर्ध्वपाठादित्यागमाद्वेऽर्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरभं
भवेन पाठक्रमस्यार्थक्रमेण बाधादिति भावः। स्थापितइति। सोपराधेतंन्न्याया माया न
थाद्वन्यवृत्तिनातियाधिकरणेसिद्धांतितइत्यर्थः। नाथेति। हे नाथ विष्णो त्वच्चरणेन ख
मच्छालनजं गंगारूपं जलं। तेषां तत्स्थानां कोटिजेशाः कारणिकाः समुद्रान्सप्ताः। चंद्ररूपस्य
नाइत्यर्थः। ता एव च कारणिकाः तत्स्यत्व धर्मस्थानेन संमांइतां प्राप्तान्नं संबंधीनववनितय
चेइत्यपदेसाप्ताः चेद्रूपेणपरिणाइत्यर्थः। तथा। तद्वारेण तदित्यनंतरं देवनुरितिशेषः।
तेद्वत्नुनरवकांल्लकर्ष इत्यर्थः। अस्याश्चादिति। अस्याकामिन्या गानिसाकुमार्यदृष्टे
दित्यध्याहारेणान्वयः। एवं संतापाभावएं यादिश्रुतत्त्वदापरमृतेः कोकिलैर्वा चेयच्छ
तिती। तथा तस्य भावो मानमेव वृत्तं साध्यतीः। ऊकंठारतामा ईचेयादिद्दृश्यनेन दासाप्तसि
द्धामानताद्वयत्यापेवपाषाणमुत्येवत्स्यतइति। कानिहृष्टात्वेनद्वाकमलानद्दमीःका

णायं वसंते मा स्म बाला तामाश्रयतु। किमित्र बहुनोक्तेनेत्यन्वयः। अन्यादिषु गतसौंदर्यादिषु
संभाव्यमानानि उत्प्रेक्ष्यमाणानि। पूर्वोदाहरणे हेतुलक्षणमाह एतानीति। कार्यमिति
त्यर्थः। एकेति। निश्वासपश्वादीनां चेत्। सि यदि उक्ता स्यात्तदा चमर्यः गौ मृगाः पर्वतान
पश्चात्त्यक्त्वा रमासि यं केशपाशं प्रसमीक्ष्य बाला केशाः प्रियायाः मां तान् तथा तत्वे
शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः। तथैव। निरीक्षणकार्यत्वमेव। अर्थादि पाते। दृष्टव्याय त्वरू
पाद्यादिति त्यर्थः। इदमपि। अप्रस्तुतवृत्तः कार्यत्वमपि। अपिनोक्तत्ववृत्तः कारण प्रस्तुत ५
त्वमप्युक्तं समुच्चीयते। त्वदंगमार्दवद्रष्टृकस्य चिन्तेन नाम ते। मालती शशभृल्लेखा क
दलीनां कठोरतेति तुल्ययोगितायां प्रागुदाहृते। ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्र
स्तुतं तत्कारणमेव गम्यते। सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते। नचोदाहृतेषु तत्सं १८
भवः। मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यताया अन्वयवदर्शितत्वात्। एवं प्रस्तु

स्य कामिनीगतनिष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्या कार
णत्वादित्यत आह। अर्थस्येति। अयमाशयः। अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां तद्धेतुरप्रस्तुतत्वा
त्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभवः। अर्थत्वस्य प्रयोजनताभावेन लक्षणेन निवे
शाद्व्यावर्तकत्वाच्च। नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभवः स्वरूपतस्तस्या हेतुत्वेपि ज्ञा
तस्य हेतुत्वादिति। ननु गतिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि। तदभा
वेपि ज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति। नदीति केनस्याप्राचीनादाहृ
ताप्रस्तुतप्रशंसायाः अतिरेके प्रकारपंचकाधिक्ये। नापीति। हेतुरत्रवनिश्वासरूपमंदमा
रुतेन नीवृसीक्ष्णतस्य बुसरक्षिता उत्तस्यास्मिनरूपस्य साध्यात्मिकादिनापत्र योपध
अष्टस्यावि प्रकीर्णाः कङ्करचया बुसमपुञ्जा इवैतेनैवानुकस्याकिरणागतिवृमती
त्यन्वयः। तन्मारतारूपः किरणमारतारूपः एवमिति। द्रुतमारामित्युदाहरणे चंद्रवदने

उपमानोपमेयपदार्थावाश्रित्य चंद्रसमानं मद्भरणत्वाकारणंप्रयमतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं
कारणत्वं।एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यं।कालिंदिनिनर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोयं।तत्र यमु
नाख्यात्या समुद्रेणाकालिंदीत्युक्ते कोपात्साकूतं नर्मदेत्युत्तरं दत्तं कुतो दुर्वचसामपि यमुनेत्यु
क्तानि।ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं।शब्दं न लाघवेन भाषसि मम शत्रोर्नाम कस्मादनादृत्य गृह्णा
सीति।सा पुनराह।नर्मदाहमित्यादि।ततः समुद्रः पुनराह।नदि कुतो मालिन्यमनुभवसि तो
सापुनराह।मालवकस्य मालवदेशांगनानां नेत्राश्रुभिरिति।ततः किमासीज्जातमिति स
मुद्रस्य प्रश्नः।कुतस्त्वदेशाधिपः।कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति।इत्यलंकारचंद्रिकाया
मप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणं पूर्णं।अप्रस्तुतेनेति।प्रधानभूतप्रस्तुतानंतरमित्यर्थः।अप्रस्तुतवर्ण
नं प्रस्तुतांकुरालंकारः।प्रस्तुतस्यापि व्यंजकत्वादंकुरइवांकुर इति व्युत्पत्तेः।किमिति ७९
कृष्णभ्रमर मालत्यां।विद्यमानायां कंटकेद्याकंटकक्यामपि केतक्यां किं प्रयोजनमिति

प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तांतेन।मयि मन्माकारिण्यां सत्यां मुकुंदगकारिण्या परवनितयेति
नायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्रस्तुतोभिव्यज्यते।कथमिदं भृंगवृत्तांतस्य प्रस्तुतत्वं तत्राह
इहेति।तथाच भृंगसंबोध्यकत्वात्तद्वृत्तांतोपि प्रस्तुत इति भावः।अनामंत्रणेत्यामंत्रणेन
संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन।वाच्यासंभवादा।भृंगसंबोध्यकवाच्यार्थासंभवान्नाक
त्वमिति।शाखोटकतरुं प्रति कस्यचित्पथिकस्य प्रश्नो।कोऽयं के यौषकलरवैराग्यादि मील्या५
वक्तमिति पुनः प्रश्नः।साधु वादितमिति शाखोटकस्योत्तरं।कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनःप्र
श्नः।कथ्यतइति पुनरुत्तरं प्रतिशाखोटकं आह।वामभागेनोपवनादिः।तत्र वटोस्तितेषां
योनतः सर्वात्मना समित्यग्नछायाः।सिंहीसेवते आश्रयतेति।मम पुनर्नास्ति तस्याः पि
रोपकारसंपादिकेति।भूतलाधारत्वादिति भावः।वामेनेति मार्गनिचयस्थितः।अन्यतं।आ
तपेनापि।परवनितायाः।तेषां।वेश्यायामिति वा।विषयतत्रामि।नहि विषये इत्यर्थः।विद्य

नां सर्वस्वस्यापहरणे यः संकल्पस्तेन दुःप्रायेति वेशाविशेषणं । अन्योन्येति । मृगः अन्या
नूपमहद्दृमासुलुमनमां पुष्पाणां जना सुलाचलयावलनवमालिकायाः कालिसंना
तरजन्मका भवति लोलंबपल्लमनो विनोदय लोल मिति । क्रियाविशेषणं वा । नवमा
लिकायाः लताविशेषस्य बालानवाः असंनातरजन्मा कालिकी मकालेत्यर्थः । कामिनि के
हर्थया सिपाउयासित्यन्वयः । रजःपुष्परजः ह्य । णां तस्याः श्रूयवतीति । एतहुनं श्लल
तीमतीत्यर्थः । कोशेति । इयं नलिनी कमलिनी कोशहहं मुकुलयुगलं कादंबस्यहु
मस्यचञ्च्वा लतं हलत लतं धत्तेदधातीति । तथ्यं चनुतस्याग्रस्य लतानूतनं पल्लवं पुंस्कोपैः
कोकिलेतरवादितं चर्वितं धत्ते इति दीर्घिकायावापालरं मिथुः परस्यं रसत्वा जनस्य
वचः आकर्ण्य साम्रस्तुलाना यिकाकल्पमलमुकुलाग्रपल्लवव्याजेन नामदीयस्तनाधरद्वे ४०
नरहं नांतं कथयंती । तिज्ञात्वाचेतस्यस्य वह्नस्यां तेन मां तेन स्तननरां तेरादधे बिंबहृपमध

रं च पाणिनाति रोद्धे आच्छादितवतीत्यन्वयः । अन्यापदेशेति । अन्यस्यापदेशो मिषं
यत्र तादृशमित्यर्थः । तदीयमेव यथं दर्शयति । अप्रस्तुतेत्यादीति । व्यवस्थापितमिति ।
अप्रस्तुतत्वेपि मुख्यतया तात्पर्याभावाद्दृशा विधावर्यवमानाभावादिति । भावः । ता
न्येवेति । मा अप्रस्तुतिर्ध्वनेः सकाशादन्यैवेत्यर्थः । प्रस्तुतत्वसंभवेन । प्रस्तुतत्वग्रासा
तद्गिरिति । हवेचोचने शिवा कल्याणरूपा कचन अनिर्वचनी यमभावा रात्रिः शिवरात्रि
रित्यर्थः । सनिधत्ते संनिहिता भवति । अतः युवां अपर्मन्ते जागृतं जागरूपे भवतां कुत
स्तत्राह । युवयोः सकामः समीपे अचिरेण समानधर्मा शाहृशः सखा कश्चित् भविष्यति
हतेति यल्लोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतपेति । शिवरात्रिमहोत्स्यप्रमुक्तत्वेह
कुः । तत्र वर्ण्यत्वात् तद्व्याजेन दाकृतकाव्यवाच्या । एवं चैकदेशस्य कदेशभावसंबंधनिबंध
नत्वमत्र दर्शितं । वहतीति । भगवत्याः सीमंतवर्णनमिदं । अयि शिवेतवसीमंतसरणिः

ऽस्मिंस्तनौ। त्वित्यन्वयः। कीदृश्यां। मेदुरं वहन्त्यां। किमिव। प्रबलानां केशपाशरूपांधकाराद्रिहीनां
समूहैर्बद्धां पटलं बालार्ककिरणमिव। मरालिः। केव। त्वद्वदनसौंदर्यापहरणपापं वाद
रूपाम्लानतमःसरणिः। दर्विलिता परिवादेन निर्गमं मार्गः। न लोधूमाः परिवादो ह्यत्यम
ः। अंगति। विरहसंतापवर्णनं। अंगसंबद्धमृणालकांडभंगेभ्यो विशेषरहितानतसमां
रुचं कांतिमयतं। माग्नाति। जायातिशयेन मी। जिनी भावान्। नामामो। किं कथ्यो सानिला
हृत्पद्माऊतारिड्नी। लमणेः पदवी नस्माप्यंगादतयाग्नाति। तथा कुचयोर्दत्तानि द्वि
तयोर्हिमयालुकाकर्पूरं द्वाग्दीपरूपतां धत्ते। एवं कारतेजधारारूपेणाभि क्रंदैर्नतथो
यः पिंडयति तक्षव तसंलापं। तापातिशयात् शोषं प्राप्नोतीत्यर्थः। उदाहरणेद्व
येपि कार्यनिसंबंधनत्वं व्यक्तं। ननु ...मिति। द्वयोरपि वाच्यत्वादिति भावः। अप्रस्तु ८१
प्रशंसायाम्। अप्रस्तुतप्रशंसा विनेति बोध्यं। किं कृतं स्वार्हितं न चमत्कारोऽत आह।

किंचिति। पतितेति। रत्नावल्यां त्वद्विरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्य राजउदयमु
क्तिः। इदं बिसिनीपत्ररचितं शयनं त्वच्छाय्या संतापं वदत्यनुमापयति। किं भूतं विनस्त
नजघनसंगाद्धभयतऊर्ध्वाधोभागयोः परिम्लानं। ततोः कृशस्य मध्यपातिसिलनं घर्षम
प्राप्यालतमध्यभागे दृरितवर्णं। एवं प्रकाशेन। शोषितत्वपो। ऽन्नयोरद्दैपैव्यलनैश्चव्य
स्तः। विषमिद्धतोन्याभोरचनायस्यतादृशमिति। इत्थं लकारचंद्रिकायां स्तुतौ कुसु
करणम्।। पर्यायोक्तमिति। वचः प्रतिपादनं। भंग्यंतराश्रयं। भंग्यंतरप्रकारकं लक्षणं
परित्यक्तं तायदवाति। तथा चाविवक्षितप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यंग्यस्या
भिधानं पर्यायोक्तमिति लक्षणं। पर्यायेण भंग्यंतरेणोक्तं [illegible] हितं व्यंग्यपरेति
व्युत्पत्तेः। लक्षणस्य पदं व्यंग्यपरं। न च व्यंग्यस्य वाच्यत्वं निष्कृष्टं विरुद्धं चेति वाच्यं।
प्रकारभेदात्।। तदुक्तं मम्मटभट्टैः। यदेवोच्यते तदेव व्यंग्यं यथा तु व्यंग्यं न तथोच्यते

ए

ष्टुति। चारुतरीति विशेषणात्। तन्मो राहुशिरश्छेदकारिणि कंसवैरिणि अन्यत्र न पर्यायो
ऽप्यसंगः। असाधारणरूपेण। वासुदेवत्वेनापि तु राहुशि शिरश्छेदकारित्वसामर्थ्य
ग्यमादायैव पर्यायोक्तं चकारेण तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं वासुदेवत्वमादायेति। त
दयुक्तं। राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्ध्यंगत्वेन तेनापि व्यंग्यविवक्षितं प्रधानत्
त्वं वासुदेवत्वमादायैव न तु कथनौ। चेत्यात्। राहुस्त्रिकुचनैष्फल्यकारिणेत्यनेन
इत्यत्र तु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितव्यं। भम्यपि ति युक्तं तदा सय पर्यायोक्त
मिति विभावनीयं। ओकमिति। यस्याः द्वपादस्याघ्रिः ओकं पश्यति। अथवा चसः ओकः
यस्य पतं जलेः शेषायतारस्याघ्रिं न पश्यति। उरगत्वात्। ताभ्यां पादपादतजलिभ्यां
अपरिछेद्या। अनाकर्णनीया। निर्वचनामिति। नवं प्रतिदमयंत्यात् उक्तिः। तव अस्य ८२
हृदयं मनः कटुधिरा। षकलिका मृदुत्वा। निमानमपनयंतौ। इमौ पादौ कियत् दूरपर्यंत

प्रवातेति। नेधा तु मिथ्यनिद्धं तत्त्वेदे। एतन्निवेघनं कथ्यानामित्यर्थः। देवमिति। देवतासा
र्वजनीमं सकलदेवताऽधीश्वरं देवं वंदे। कीदृशं। अजसाधिरेव सराधिष्ठानं यस्य तथा
भूतं। त्रिपुरासिद्धारेशरि तत्त्वविद्वेत्रो विस्थानत्वात्। तथा भुवनेषु विदिताः ख्या
ताः व्यासः अगस्त्यऋषयस्तेव्या सनकसुखवासिष्ठाद्याः यस्य वाहानां वाहनानां ये रा
नां अधिवाह्याः वाहनाधिरूढा भवंति। गुपुरोगामि सरमष्टा ग्रतः सरः पुरः सरा इत्य
मरः। एवं मधर भुवनपानानं भूषणपेटिकाः सर्पभूषणत्वात्। पुष्करमाकाशं पुष्प
वाटिकाः पुष्पस्थानं। यचंद्रो ऽस्माधारत्वात्। शतमखइंद्र स्तत्प्रमुखाः अस्मादयः दि
क्पालाः शाटिषाजनाधिष्ठिताः दिगंबरत्वेन दीशामेव शाटीरूपत्वात्। मनोभूः कंदर्प
नतनूः चंदनस्थानीयभस्म संबंधित्वात् मदनभस्मना शिवेनांगानामनुलेपनस्य करा
णेषु प्रसिद्धाः अथ लक्षणं संगमयति। अत्रेति। व्यवस्थितौ। विवक्षायां सत्यां आग

भगम्याः व्यंग्याः। विनेयत्वेति। शिक्षणीयत्वेत्यर्थः। आदिनापातालगुप्तत्वादि परिग्र-
हः। अभिहितासती। वाहाद्यधिष्ठितत्वादिनाऽऽख्यासादिप्रतिपत्तौ समानवित्तिवेद्यत्वे
नव्यासादि विनेयत्वादेरपि तेष्ववगमादिति भावः। साक्षादेवव्यासादिविनेयत्वाद्या-
कारेण किमिति न निर्दिष्टा इत्याशंक्याह। परंत्विति। यद्युपक्रांतविशेष्यविशेषणभावे
पि देवतासार्वभौमत्वमवगम्यते। तथापि स्फुरमतिपत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः। च
क्रेति। योदेवसुदर्शनचक्रस्याभिघाते यामृसनं आक्रान्तपूर्वं तद्भुवधूजनस्य सुरतोत्स-
वं आलिंगनस्यं तद्दामावद्वाये चिह्नासमान्तैर्वर्ध्यैरंकितं चुंबनमायौवशेषं च चकारेत्य-
न्वयः। विशिष्टेनक्रविशेषणविशिष्टेन। एवं च। इत्थं दोर्दण्डयोजनेचाऽनुपपत्ति-
मिति। गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य व्यंग्यतेरणाऽनभिधानादेव्याप्तिमाशंक्येत्यर्थः। ६३
अभिधानायोगादिति। अयमाशयः। अत्रहि राहुशिरश्छेदकारिति वासुदेव इति

वाच्यं व्यंग्यं राहुवधूजनसंबंधिनाऽहशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारेणाभिधीयते इति न व्यंग्या-
क्यं। धर्मिणो वासुदेवस्य प्रक्रांतत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च व्यंग्यत्वायोगात्। व्यंग्यस्य
च राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य प्रकारान्तरेणानभिधानात्।
तस्मात्पर्यायेण कार्यादि द्वारेणोक्तं गम्यमाक्षिप्तं चेति लक्षणार्थ इति। अभिधाने
६४ नाऽक्षेपो व्यंग्येनेवा पर्यायोक्तमिति। केचित्पर्यायोक्त इति पाठस्त्वयुक्तः। व्यंग्येनोपलक्षि-
तमुक्तमिति व्याख्यानग्रंथविरोधात्। नचेति। यच्छब्दाभिहितस्यापि भगवतो वा-
सुदेवत्वादिना रूपान्तरेण व्यंग्यतया यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः। न चाभिधाविष-
य कथं व्यंग्यत्वमनेनेति वाच्यं। वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्यभिधाविषयत्वाभावात्
तस्याः स्वावच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात्। अत एवोक्तं। शक्याद्रूपान्तरेण ज्ञाने भवति
लक्षणेति। इत्थं च लक्षणाद्व्यंजनोपगम्यत इति। ननु प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवक-

॥२

पेणकार्येणप्रस्तुतस्यैवराहुशिरश्छेदरूपकारणस्यप्रतीतौचमत्कृतिविशेषस्तस्याऽलं
कारत्वंगमयति। ननुगोप्यमानमप्रस्तुतप्रशंसायाःअसंभवादुक्त्यापर्यायोक्तरूपत
यैवस्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह। यद्यपीति। अलंकारगणमिपतानियमाभावेनप्रस्तुतो
क्तस्याप्यलंकारांतरत्वादेवंविधंशाहस्यारम्यनंगेनप्राचिनलक्षणव्याख्यानप्रयुक्त
मितिभावः। संक्षेपतोदर्शितममिपर्यायोक्तविषयंविशदयति। प्रस्तुतेत्यादिना।
रूपांतरेणपपादितेसतीत्यर्थः। यथाभगवद्रूपेणवगमनं। विशेषणमर्यादान्यत्वेना
स्य४ मुदरेणपर्यायोक्तविशयइति। नदविचारितरमणीयं। नहिपर्यायोक्तेव्यंग्यसौंदर्य
कृतो। विच्छित्तिविशेषः किंतुभंग्यंतराभिधानकृतएव। व्यंग्यंतुभंग्यंतराभिधानतोऽसुं
दरमेवप्रायदृश्यते। यथाऽगंतव्यमितिविवक्षितेयंमेअयंदेशोऽलंकरणीयःमफ ८४
लमुपनेतव्यइत्यादावत्रतत्सुंदरत्वोद्भावनमाकिंचित्करमेव। अलंकारत्वंचमत्कार

पथविरोधोद्भावनंतत्तत्वादिकारिणांमतिनशोभते। उपजीव्यत्वोद्भावनमपिपर्यायस्य किं
चित्करमेवयुक्तिविरोधइतिपराकृष्टमिति हेतुत्वमात्रमुद्भावन[illegible]वगमयतीत्यत्र
विस्तरेण। प्रकारांतरेणपर्यायोक्तंलक्षयति। पर्यायोक्तमितिरमणीदृष्ट्वेणस्वस्य
रस्यवाइष्टस्यपत्साधनसंपादनंतदपिपर्यायोक्तं। पर्यायेणव्याजरूपेणोक्तंपत्र
निव्युत्पत्तेः। संपादनेति। संपादनरूपस्यादिष्टत्साधनंतत्करणमित्यर्थः। देखिति। परि
धानेनःअधरत्वेणनिगुहितं। आच्छादितमित्यर्थः। एवंचमत्कारकृत्यसाधारणतदन्य
तात्वंसामान्यलक्षणंबोध्यं। इत्यलंकारचंद्रिकायांपर्यायोक्तिप्रकरणम्॥ ३॥ क्तिरिति।
अत्रनिंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयोरितिचेतरेतरयोगेनविवक्षितेः। तथाचनिंदयास्तु
तेःस्तुत्याचनिंदायाःस्तुत्यास्तुतेर्वाभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः। प्रथमेव्याजेन
स्तुतिरितिचरमयोर्व्याजरूपास्तुतिरितिचव्युत्पत्तेः। अतएवव्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभा

वा निंदया निंदा मिथ्या कैर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रे वक्ष्यते। एवमाद्यप्रकारद्वयेस्तु
निंदयोः समानविषयत्वमिव विषयांतरत्वात् प्रत्येकं द्वैविध्यमिति चत्वारो भेदाः। अन्यत्तु
भिन्नविषयत्वस्तुतिक एक एवेति पंच भेदाः। लक्षणं तु व्याजेन दानिंदाभिन्नत्वे सति स्तुतिनिं
दान्यतरपर्यवसायि स्तुतिनिंदान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यम्। कत्थसे इति। नृपं प्रति कथयति। कि
त्वयि योद्धुमेकं सन्निमथ्यमास्थिते आकृष्टे सति पारिपंथिनः शत्रवः। समाप्य समापारूप
नयंतीत्यन्वयः। समरसमययोश्चाप्रत्यतिसूर्यः। समरवते समययोः श्वासा समारूढा इति
द्वितीयोऽर्थो निंदाघातकः। त्वया समुख्या हताः सूर्यमंडलं भित्त्वा दिवमगता इति स्तुतौ पर्य
वसानं। अर्थमिति। शिवस्य देहार्द्धदानथा नाग्नेर्विरिणा दूरिणाः आकृतौ। दृशिकरालकस्ये
कस्यचिन्नकस्य प्रसिद्धि। एवं गिरिजया पर्वशिरार्द्धमाकृतौ हे देवराजन्नित्यनुकम्पकारे ८५
णांगनातेतस्वैस्मरहस्त्याभावे समुन्मीलनप्रकाशमाने सति गंगासागरं प्रत्यंगमदीत्या

इत्यन्वयः। नागाधिपः शेषः क्ष्मातलं पातालं। त्वामिति। पूर्वान्वितं। वेदुष्यादीति। विदुत्वादी
त्यर्थः। क्षमादिनातपः शीला दिपरिभिद्धः दारिद्र्यादित्यादीपदेन कुटुंबबाहुल्यादिप
नल ३ रिग्रहः। अनयाच्चैव गृत्ने प्रसन्ना चैकधैः स्तुतिर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यं। स्तुतिपर्यवसानविष
यत्वात्। स्वकीयाभिक्षाटनोद्घाटनस्यासंगतत्वेन स्तुतेरूकनिंदारूपापालंभपर्यवसान
त्वानुनवस्थितत्वादिति विरुद्धत्वात्। कत्थसेमिति। अंगदं प्रतिकस्याचिद्राक्षसस्य प्रश्नः।
रामरूपस्य राज्ञो भवने त्वेवार्थस्य संदेशस्य वाहकोस्मि। सुष्टुतरां पुरा पूर्वमागतः निर्दग्ध
लंकापुरः सहनुमानकोत्र यातः इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः। बहवइत्यादि उत्तरार्द्धमंगदस्योत्तरं।
राक्षसस्य राक्षसस्य तनुना वहवः इति हेतोः कोपि निर्वानिरूप सम्यक् ताडितस्तर्जितः सच
नृपाः हनुमान त्रीडया लज्जया आतः प्राप्तः पराभवो येन नाहं श्रः कुत्र यात इत्यन्वयः। य
दिति। हे कुरंग यद्यस्मात् धनिनां मुखं मुहुर्वारं वारं निरीक्षसे न पश्यसि। मृषा मिथ्या वा

हृत प्रियशद्धान नवदसि। यदिति सर्वत्र संबध्यते। एषां धनिनां गर्वयुक्तं वचनं शृणो
षि। तावद्धनिकान् प्रति आशया धनाशया न धावसि। परं केवलं काले क्षुधासमये वा
द्दसि भक्षयसि निद्रायाः आगमे च निद्रां प्राप्नोषि तत् तस्मात् कुत्र तीर्थे किंनामकं तपस्त्वं तत
तवान् इत्यन्वयः। निर्वर्णस्य ...वग्निस्य तनत्वा त्वस्य इति व्युत्पादनमित्यग्रेतनेनान्वयः
काकुरिति न पुष्पविशेषः। मत्स्यं बुधिनः काकुत्तः सुख्यंतीति स्तुत्वाश्च वर्णा नत्वाश्च
त्यर्थः। अप्रकांडे अप्रस्तावे। तथा च अप्रस्तुतस्य चासौ प्रशंसा चेति व्युत्पत्तिरिति भावः।
नपरिसेवी। नोपरसेवितः प्रशस्यते। प्रपत्ता मनतत्वं येप्स्वरसवी जंदर्शयति वस्तुतस्ति
ति। अभिव्यक्तिरिति योऽप्रस्तुतप्रशंसा लोके चिअस्या विषय आलंबनभूतो विशेषइ
त्यन्वयः। अन्यथा। ततो वैचिअपि नवक्तं न वा तामी कारो। एवं चेति। अन्यगतस्तुतिनिं
दाभ्याम् अन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्त्या व्याजस्तुतिरसिद्धा चेत्यर्थः। प्रक्रियायाः प्रकारेण ८०

शिखरिणीति। नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः। हे तरुणि असौ शुकबालकः नाम वितर्के
कुत्र कस्मिन् शिखरिणि पर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किंनामकं तपः अकरोद् येन हे तरु
णि तव अधरवत् पाटलं रक्तवर्णं बिंबफलं दशतीत्यन्वयः। इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजस्तुतिप्र
करणं। व्याजनिंदां लक्षयति। निंदाया इति। यत्रान्यनिंदायाः अन्यस्य निंदायाः अभिव्यक्तिः
पर्यवस्यति सा व्याजनिंदा। इतरनिंदा व्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः। विधेरिति। हे विधे ब्रह्मन् सा
कं पूर्वे तन वै कमेव शिरो यः अहरत्। अछिनत्। अनुरेवाथ तद्वदेनिंद्यस्त्वन्वयः। निंद
येत्यभिव्यंग्येत्यनेनान्वितं। निंदयाभिव्यंग्या विधेर्निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः। विषमविपाकं
दारुणपरिणामं। विधिरेवेति। विशेषणता गर्हणीयः निंदनीयः हे करट काक त्वं रटरटनं
कुरु। योऽसौ विधिः आम्रवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकिलेन सहवासं तनवत् इत्यन्वयः। ननु के
नापालंकारिकेणानुक्तायाः व्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंक्याह प्र

निबंदीति। तुल्यमुक्त्या प्रतिबंदीत्यानीयेत्यर्थः। तथा च स्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्र
शंसानेति वैचित्र्यविशेषात् नंदनेन भर्तृव्यास्तुतौ चार्थान्तरगमनाभावादनेन भर्तृविषयगृहे
कारतायाश्चित्रित्यापानत्वात् प्राचीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुं मुचीतेत्याशयः। प्राक्कुक्ष्यो
रेकः कृतो शाकुंतलेष्वित्यादावकृत्रिमेत्यत्र योरप्रस्तुतप्रतिमोदाहरणत्वासंगतिमाशं
कते। नाचितेति। क्रोडीकारः। स्वविषयीकरणं। अन्यत्र तेध्यात्मकस्यालंकारद्वयस्यैक
चित्तंकरणेन दोष इत्याशयेन समाधत्ते। यत्रेति। एतच्च इत्यादावित्यन्वेनान्वितं। अस्या
प्रस्तुतप्रशंसायाः सैवाप्रस्तुतप्रशंसैव। लावण्येति। इमां तन्वीं तन्वता स्रष्टुनावेधसा
चेचलितकोऽर्थः कामनाविषयत्वेनैतः विनिर्मितः अतिसंहितः। किंप्रयोजनमुद्दिश्येयं
ना२ निर्मितेत्यर्थः। तन्व्यामेतनातिसुंदरतन्वी। निष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावे विधातुः लावण्यमात्रे ८
णतन्निर्माणं स्यादत आह। लावण्येत्यादि। यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्य

वे२

योनगणितः। महानक्लेशोऽर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणोऽनन्यस्य दासीनस्यापि हृदये चिं
तैव ज्वरो निर्मितः। एषापि वराकी दीना स्वगुणानुरूपस्य रमण्या भावात् हतेव हतानष्टप्राया।
तथा च बहुक्लेशसाध्यत्वादनिष्टानुबंधित्वाच्च नैतन्व्याः प्रयोजनत्वं। नापि लावण्यमात्रेणत
न्निर्माणं च संभवतीति भावः। तन्निंदाख्यानेन। नरूपेण निंदाख्यानेन। तत्सौंदर्यप्रसंसा श
श्लाघ्यार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः। तन्निंदाख्यानेन। स्वकविता निं
द्याख्यानेन कविता सौंदर्यरूपाप्रस्तुतार्थस्यात्यंतमस्फुरत्वात् कथमस्य पद्यस्य तत्त्वं
मित्याशंकामपनेतुं भूमिकामाचरयति। अस्येत्यादि। शांतेनेत्युक्तत्वादिति। वीतरागे
शृंगारस्यासंभवादिति भावः। ननु शृंगाररसं भवेपि तन्निर्माणे। रसेयाश्रयोत्तरसपरि
पोषादस्त्येव रसानुगुणत्वमत आह वीतरागेति। नापि रागेण इत्यनेन तररसेवकस्या
इत्यनुपपद्यते। विवक्षितेति। स्वकविता सौंदर्यरूपेत्यर्थः। अनन्तरा वाच्यार्थासम

तस्यादेव। वाच्यासंभवेपि। वाच्यसामंजस्यासंभवेपि। तथा च वाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटे
प्रस्तुतार्थेनान्वयं गमयतीति भावः। इत्यनेकार्थचंद्रिकायां व्याख्यामूर्तिदासप्रकरणं। आक्षेप
इति। स्वयमुक्तस्यार्थस्य। किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः। स्वाचेतेति। प्रस्तुत
स्य परिगूहस्य पूर्वं तु पक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादिति भावः। न चात्र कैमर्थ्यरूपं चमत्कृतिप्र
भेदेन गतार्थः त्वं शंकनीयं। तस्यात्र प्रतिषेधं प्रति निमित्तत्वेनाप्रधान्यात्। असंदिग्धमु
दाहरति। साहित्येति। हे कविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मंथनाद्दिव्यपी
यूषेन तादृशीनेत्रत्वं कर्णयोरमृतमिवाह्लादकं काव्यं रचनय यस्मात्तस्य तु गतार्थ
देत्यास्मत्काव्यरूपस्यार्थस्य तस्य चौराः प्रगुणि भवंति बहुलाः भवंतीत्यन्वयः।
गृहाणेति। यदिदं इत्यथवेत्यनेन समानार्थो नुप्रेषु। अपहृतेषु। स्वोजितेति। स्वय
मुद्राविते त्यर्थः। चैचित्र्याणां। अर्थवैचित्र्याणां। अर्थान्तरपर्यवसितः। अर्थान्तरप्रति ८६

योगिकत्वेनावस्थितः। विशेषं। व्यंग्यार्थविशेषं। संघटनेति। संयोजनकाले उचितं यत्के
नवचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तेनोपलक्षिते यथार्थवादित्व इत्यर्थः। नाहंहु
तात्यत्र तुहुतीपदेन हुतिगतमिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते तदभावस्तु यद्यपि न यथा
र्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यत्वात्तात्पर्यवसानोक्तिः। नरेंद्रेति। संधिकरणार्थमागत
नोद्दतानामुक्तिः। नरेंद्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः। संधीति। संधिकाले उचितं यत्केनवव
चनं तत्परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः। अत्राहुः संदेशहारित्व तन्निषेधस्य बाधा
संदेशहारिपदेन कतवचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते। तन्निषेधेन च सत्यवादित्व
रूपो विशेषो व्यज्यत इत्ययद्वैत्येमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगन्निपालकस्य
त्यादिविशेषो निषेधनकेवलेनाक्षिप्तुं शक्यते। तस्य जगत्कर्तुं विनाश्यकत्वाद्दूगम्य
त्वात्। एवं स्थिते कथमुच्यते तत्र न कश्चिदपि त्यादि इति। तत्रोच्यते। न वयमिति निषेधा

दि२

भावेकेवलानुक्ताधर्म्यन्तरोक्तौ विशेषावगतिःस्यात्॥ संधिकालोचितेनैतद्वचनत्वेनैवसं
भाव्यमानत्वात्॥ अपितु तत्कालीनसंध्याभिप्रायमात्रावगमः निरोधनतुल्यादिरोयुक्त
तुक्तौ विशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत्॥ सत्यवत्त्वादिकं तूक्तौ विशेषव्यञ्जनेनैव
द्वारभूतं न तु स्वतंत्रं विशेषरूपमचमत्कारित्वात्॥ अत एव बालकनादूदूतीत्यत्र वस्तु
वादित्वादिविशेषो व्यज्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः॥ वस्तुवादित्वमादिर्यस्य तस्यनाद
शो विशेष इति तदर्थ इति॥ एतेनादूदूतीतिपूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं॥ अस्यैवमभेदोत
रमादृ॥ आक्षेपो ऽन्य इति॥ प्रार्थनयामरणसूचनद्वारेणगर्भितः व्यंग्यत्वेनांतर्भावितः॥ एत
च्चातिरोहितइत्यस्यार्थकथनं॥ न एवमपह्नुतौ भिन्नत्वे सति चमत्कारकारिनिषेधत्वंसा
मान्यलक्षणंबोध्यम्॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणम्॥ आभासत्वइ
ति॥ विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः॥ आ ८९

भासत इत्याभासः॥ विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः॥ ईषदर्थकेन चाङाभानस्यापातत
त्वमर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते॥ तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकार
णत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानाऽपर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम्॥ धानिरश
निश्वतमुञ्चोरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणं॥ अपलद्वारमासितकुं रक्तेतच
रणद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयं॥ पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वात् पर्यवसन्न
त्वं विरोधविशेषणमिति दिक्॥ श्लेषेति॥ द्वेऽनयोरस्तीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणा वि
त्यर्थेन तत्परिहारः प्रतीयते॥ तस्मान्नानाभयंयनकृत्वाभानि कस्तन्नृपैरिवहृद्धर्मेरपि
भेद्रताभेदकारितात्यक्ता॥ किमित्यपेक्षा॥ यस्मात्सनृपः॥ अमित्राणां शत्रूणां जयत्व
दपि नृजनसामित्रस्यवैनयत्वात्॥ अथ चामित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः॥ चारुदृष्टि
रपि विचारदृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृष्टिरिति च विरोधः॥ विरोधेति॥ विरोधसमाधानत्व

योत्प्रेक्षा शिरःप्रधानं यस्य तादृश इत्यर्थः। यत्तु विरोधसमाधानात्मिकयामुत्स्थितयोत्प्रेक्ष
या विरोधस्य। स्थानमेव नग्नमिति कथमत्र विरोधालंकार इति केनचित्तु मनसापि चिम
नसैवाभिहितं। तदसारं। विरोधभानमंतरेण विरुद्धधर्मैरुपात्या घुष्येक्षायाएवानुत्थाने
नश्लेषमुलसमाभासमानं विरोधमुज्जीव्यैव विरोधत्यागोत्प्रेक्षायाः अर्थांतरानुरुद्धितया
लसमाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति। इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकरण
म्। विभावनेति। प्रसिद्धकारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः। विभाव्यते कार
णांतरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः। कारणाभावश्च शाब्द आर्थो वेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयो
बोध्यः। एवं च तंत्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्यप्रकारवि
शेषलक्षणं च बोध्यं। तत्राद्यं दर्शितमेवादिति यत्तु कारणान्विताभावकथनपूर्वकं का ९०
र्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणं विशेषबलादेव गम्यत इति विविच्य न दर्शितं। प्रतिबंध

केसति कार्योत्पत्तिरूपे द्वितीयप्रकारेऽतिव्याप्तिवारणायान्वितेति। तत्र प्रतिबंधकस्य व
स्तुतः कारणाभावरूपस्य कथनेपि न कारणान्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः प्रका
रपंचकेपि कारणान्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात्कथनेति। अपवादेति। साद्वारमे
न। आसमंतात्सिक्तं साद्वारमासिक्तं। पश्चात्तत्समासः। तस्याः कामिन्याः। अपिताः
पानश्रुत्याः द्वीपामताः कादंबाः कलहंसा यत्र। तथा असंमृष्टं संमार्जनशून्यमम्ल
मंबरमाकाशं यत्र। एवं अप्रमादितं वल्मीकगालनकनकद्वीपदर्पणादिना यत्प्रसाद
नं तत्स्त्रीव्यं स्वच्छं लघु अबुपत्रैर्वभूतं जगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः। परमार्थतः स्तुश्रु
द्धं त्वेवव्यादर्शं हृद्यः पादः। विभाव्यमानेति। वएर्षमानेत्यर्थः। वरेति। वरतनोः केशपा
शस्य रचनासंपादकेन अनएव सुरभिनवेन ताद्रोदूतेन अवचितकुसुमानुनपू
ष्यापि जनताहंताशंकाम्रमतानानेत्यर्थः। हेतुनामिति। असमग्रत्वे। हेतुनावर्ष्टंदक

स्य धर्मस्य संबंधस्य वा वैकल्येसति ।। असंहारीति ।। धर्मवैकल्योदाहरणं ।। संबंधवैक
ल्योदाहरति । उद्यानेति । विलोचनेकर्मभूते । नंदयंतीति । उद्गताभूषणि कुर्वंतीत्यर्थः ।
क्रियेति धात्वर्थत्वात् । भिप्रायंस्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् । इमां ।। द्वितीयप्रकारं रूपावि
भावनां । व्यानकारोति । गुणजाति । क्रियादिनां यत्र वैकल्यं दर्शनादेव सा विशेषोक्तिरि
त्यतइति ग्रंथेनउदाहृतवानित्यर्थः । एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वैल
क्षण्यं । दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावे द्विप्राचामलंकारांतरत्वे
नकथनमुत्यंतानुपपन्नमेवस्यात् । अस्ति च स्वरूपतः कारणाभावकथनात् कारण
गतधर्मवैकल्योदाहरणे तद्विशिष्टकारणाभावकथने मद्भूदयमिहो विच्छित्तिविशे
षः प्रकारांतरत्वे विकारे लाघवमिति तु तुच्छा । यल्लाघवाद्वावनमिति तत्त्वमधिकेन । का ५२
र्योत्पत्तिरिति । प्रतिबंधके सत्यपि कार्योत्पत्तिकथनं दृष्टांता । विभावना । नरेन्द्रेति

। नरेंद्रोवनिकेरा । इति विषैर्विशेषिकथ्यते इति विश्वः । असिः । खङ्ग एव भुजंगमः । चित्रमि
ति । प्रताप एव तपनः सूर्यः । आतपत्रं छत्रं तद्रहितमनातपत्रं । आतपत्रेण सहितं सातप
त्रं । अदितइति । कस्यचिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं । कुमार रूपेस्वयं उदितेसति कोः
पृथिव्यावलयं मंडलमेव कुवलयं कुमुदं मुद्रासंप्राप्तोति । इत्थं रात्रिय कुवलनमाति ।
अथ च नक्षत्रं भाति । इति चित्रं । तथापरेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलयंति
। संकुचितानि ।। अंजलिबंधानादाहुरिति । निचमयंतीत्यर्थः । अविवेकोति । विवेको विशे
षदर्शनं । विश्लेषश्च वतध्वन्यं । परस्परसंश्लिष्टत्वात् कुचयुगं कर्दमगत्रयं द्वंद्वनाम । श्रुति
वेदः कर्णश्च । प्रणयः पञ्चरि चयः । यथाइति । करएवदानहेतुत्वात्कल्पतरुः । अत्र पयोधि
जन्यात्कल्पतरोः कारस्य पयोधिरूपत्तिः । षष्टिविभावना । नातिति । जानुकदाचितु । कन
कलतेव कनकलताकामिनि । गिरिद्वयमिचलनद्वयं । इत्यलंकारचंद्रिकायां विभाव

नामकरणम्॥ विशेषोक्तिं लक्षयति। कार्याजनिरिति। पुष्कलेसहकारिसंपन्नेकारणेस
त्यसमिद्धकारणसमूहे सतीतियावत्। कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः। विशेषस्य
अनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेतिव्युत्पत्तेः। अनुरागेति। अनुरागो रक्तिमा। रति
श्च पुरःसरो ऽग्रवर्ति। अप्रकटस्य पूर्वोदाहरणे अनुक्तनिमित्ता। इह दैवगतिर्विचि:
त्रस्य निमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः॥ इत्यलंकारचंडिकायां विशेषोक्ति
प्रकरणम्॥ असंभवमाह। कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवो ना
मालंकारः। गोपशिशुकः गोपबालकः। निंदायां स्वार्थे वा कप्रत्ययः। उत्पाटयेत उद्ध
रेत्। अयमिति। वारिजन्मानां निलयस्थानं। तृष्णा पिपासा। अर्थाभिलाषश्च। नरविनं
वंचयितुं कृतं। श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यः। एवनं समुद्रक्षालनादासमंतात्पातिदंको ८२
जानिति इत्यन्वयः। कीदृशो। निजकरपुटिकरसंपुटमेव कोटरं बिलं तत्र कृतं। तथा नाम्यंते

प२

ल्यायं नन्विमयो मत्स्या मकरश्च यस्यैवंभूतमित्यर्थः। इत्यलंकारचंडिकायां संभावना
लंकारप्रकरणम्॥ विरुद्धमिति। अदृष्टमित्यर्थः। भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वं। वि
षंगतं। ह्रा आह्लंवा। तगनस्य भावः सांगत्यं। तदभावो ऽसांगत्यं। अनल्पमिति। दूषयं
तोयनिद्रसो। कोः। हे हेमयंतित्वं नदीयां न तु संबंधि निदूरमत्यंतं दीर्घसिकस्योमनोर
थस्य तूपसोपानपरंपरां अनस्तं निरंतरमारोहसि। सपुनर्नलः अधिकं श्यामानुवर्षति
मूर्च्छति। नित्य तत्रवध्यानात्वन्मयतां त्वत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः। अत्र चतुर्थपादेना
संगतिसमाधानं। नूतनापेति न्यूचापयष्टी। न्यूनरूपधनुर्लता। यावदिति। परिमाण
र्थं। वक्रतां नयति आकर्षतीतियावत्। तावत्परिमाणं हृदयं भिद्यत इत्यर्थः। अत्र हृदय
भेदधनुराकर्षणोपादानयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति। नासंगतिरलंका
रः। अन्यत्रेति। अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततो न्यस्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं तद

पिऽसंगतिरित्यनुशास्यते। तथाऽन्यत्कार्यं कर्तुमुद्यतस्य न हि लघुकार्यकरणं इति
याऽसंगतिः॥ अपगतेः अभिजातं यस्यास्तां। द्यां स्वर्गं। तथा पाणिजाननरुहादितो ऽकृत्याः
कृतवान्। एवं गोत्रायाः पृथिव्याः उद्धाराय पुरा वराहावतारे सद्यत्नो पि त्वं गोत्राणां पर्वता
नामुद्भेदं खनमं करोः कृतवानित्यर्थः। शेषो पि ता। शेषमुलका भेदाध्यवसायोत्था
पिता। अथाथेति। हे भुवनैकवीर चोलदेशाधिप सिंहशाहदेश। नवरत्नेन खंडितायेसपत्नाः
शत्रवस्तैर्हि जातिनी नाम भिनवाऽहस्पूर्वा भूषा भूषणानि भवंति। यथा नेत्रेषु कंकणं
जलकणमेव कंकणं बलयं। भवतीत्यनुषंगः। अथेति समुच्चये। ऊरुपुच्च पत्रयुक्तावल्ली
सैव पत्रिकारचना। करपल्लवेषु तिलयुक्तं कज्जलमेव जलजौदभूषणमिति। मोहमिति। हे
अखिलेश्वर जगत्त्रयवर्त्तिनां देहधारिणां मोहमपनेतुं एतत्कृतं कृष्णशरीरमादाय मदा
दातिक्रांतकांतिरूपस्य समुद्रेणामुनैव कृपेण मंदरस्थाणां मोहमवधायमित्यन्वयः। ५३

ति

अथेति। अनयोर्मध्य इत्यर्थः। आपादादारणाइति लक्षणानुरोधैत्यर्थः। भावातिना भव
त्यर्थेन भवनेनोनियावता। भावनारूपा। भवनप्रयोजकव्यापाररूपा। नतु अन्यत्र करणीय
स्येत्याधसंगतिप्रकारद्वयांतरकथनमयुक्तं। अपादिजात्वमित्यादारणेपादिजानतादि
त्याचिकीर्षारूपकारणस्य कार्येणपादिजानतादित्येणैव व्याधिकरण्यापनिबंधनसाध
मिकासंगतिर्तो विलक्षण्यानुपपन्नः आलंबनाख्य विषयतासंबंधेन चिकीर्षायाः सा
मानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रतिहेतुत्वात्। एवं नेत्रेषु कंकणमित्यादौ कंकणत्वेनत्वारोपे
कारत्वयोर्विरुद्धयोः समानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं। एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्ता
पित्युदाहरणे। विरुद्धान्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा कापि हि भावनेत्यरूपविभावनामकारणेव
नार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता। मोहमित्यादावपि मोहनिवर्त्तकत्वमोहजनक
त्वयोर्विरुद्धयोरेकत्ववर्णनाद्विरोधाभास एवेति केचिदूचुः। नदसंगतंत्र क्रमसंबंधेन चिकी।

८१ र्षायाः हेतुत्वासिद्धेः। न हि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमेव तत्कार्यत्वकसंबंधेन
चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तत्। चिकमीमतन्युक्तं वा। अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादीना
न्यत्रकरणेन व्यभिचारात्। अत एवैवं विधिवैयधिकरण्यस्याविरुद्धत्वादपि न साधुमि
कासंगत्यं न मावृमं भवः। वस्तुतस्तु विघ्नं जलधरैः पातं शुष्टिनाः पथिकोगनाद्द्यात्रव
नात्र कार्यकारणयोर्व्यधिकरणत्वमयुक्तं। विच्छिन्नविशेषोऽपि त्वन्यत्र कर्त्तव्यस्यान्यत्रक ६५
रणमयुक्त एवेति स्वहृदयमेव प्रष्टव्यम्। एवं नत्रे पुरुषेकर्कणामित्यत्रसत्यपि विरोधाभासे
न्यत्र च मत्कारित्वेन तु हसमालंकारणाभावात्। अन्यत्र कर्त्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपासंगतेऽपि प्र ।६४
तीयमानानयथा न्याभिनाकर्त्तुं। एवं गोत्रोद्धारमत्त्तोपीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयक
प्रवृत्तिगोत्रोद्दरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धकार्यसंपत्तिरिति विभावनेत्यपि न युक्तं ए९४
गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्दरनिवर्त्तकत्वाभावेन न हि रुद्धत्वाभावात्। कथंचिन्न हि ण्युपग

मेऽपि अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यान्तरकरणरूपासंगतिरपि मोहं गमयत्र यथा भूता
मित्यादौ चमत्कारित्वेन अभ्यासिकात्। नि वाख्येत्पुषा कथ्यते। न चात्रापि मोहनिवर्त्तका
न्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं। मोहनिवर्त्तकत्वस्यासिद्धवदप्रतीतेः। अत एव वि
रोधाभासोऽपि विशेषो। किं कथनं त्वत्रासंगतमेव। न हि गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्ति
रूपकारणसत्त्वेऽपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिहप्रतिपाद्यते। किंतु विरु
द्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनियमः। इत्यलंकारचंद्रिकायामसंगतिप्रकरणम्। विषम
मिति। परस्परमनुरूपरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटनासंबंधो वर्ण्यते तत्र विषमं नामालं
कारः। संबंधश्च संयोगादिः। अनुरूपाघोत्पादकभावश्चेति सर्वत्र सर्वप्रकारसाधारणमेव लक्ष
णं बोध्यं। अनिलसमपि। इति। अंकं कलंकं। संज्ञालयापश्चायाः। अथ मद्दुजनानंतरं नोच
त्रस्यमुत्सकं त्वं क्वेति वदेत्य... वस्तु सति। वस्तु गत्या विद्यमाना। चंडेति। चंडश्च वदन

लक्ष्मिश्चनयोरित्यर्थः। विरूपेति। कारणाविलक्षणस्य रूपस्येत्यर्थः। कृपाणिका। खड्गः।
प्रक्रमेणेति प्रक्रमः। परिपाटी च सजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धात्कार्यसंप
त्तिरिपंचमविभावनाप्रकारेण भेदमाशंक्याह। कार्येति। अयं विषयः। उक्तविषमा
लंकारप्रभेदः। तृतीयप्रकारमाह। अनिष्टस्यापीति। अपिर्भिन्नक्रमः। इष्टार्थसमुद्यमात्
अनिष्टस्यावाप्तिरपि च तत्र विषममित्यर्थः। अपिनाइष्टानवाप्तिः संगृह्यते। चकारः पूर्वोक्त
विषमसमुच्चयार्थः। भक्ष्येति। आखुर्मञ्जूषां सर्वपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्याशयाप्रविष्टः। आखुर्मू
षकस्तेनाहिना भक्षित इत्यर्थः। यत्तु प्रविष्टस्य स्याग्रमुमानत्वान्यूनपदत्वमिति केनचि
कुव॰ दुक्तं तदपि निवेशादृष्टत्वेयानुभवविकल्पत्वेन मिल्कपेक्षणीयं। अनिष्टस्यापिप्राप्तिरेव
इत्यत्रापि भिन्नक्रमो बोध्यः। गोपालइति। हे कृष्ण त्वं गोपाल इति हेतोर्वृद्धदुग्धवाञ्छया ९५
श्रितः। आश्रितः। त्वया तु मातुस्तनदुग्धमप्यलभ्यकृतं मुक्तिदानेनेति भावः। पूर्वत्र लक्ष्यान

वाप्तिरर्थगम्या। इह त्वपि शब्दगम्येति विशेषः। इदमिति। उदाहरणमिति नानावेकवच
नांतीवेति। मुचिसंहिके यस्याश्रय सहितस्य ततः। संहिकेया राहोर्दष्टमेन तत्र देहेनं गेपश्येत्य
न्वयः। परेति। परस्याः निष्टावाप्तिरूपायुइष्टार्थइत्यर्थः। तदुभयं। इष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयं।
द्विदानिति। दशाननो रावणः। मारुतेर्हनुमतो वालं पुच्छं दग्धुमिच्छन् तं वालमारोपदीपय
ति। स्वमित्यर्थः। प्रत्येकमपीति। अपि नाइष्टानवाप्तिसमुच्चितायाः अनिष्टावाप्तेर्विशमपदे
नान्वयः। समुच्चियते। विषमपदेन विषमपरामर्शकेन तत्पदेन। तथा च नात्यर्थवलाद्वाक्य
मावर्त्तनीयमिति भावः। यदा निष्टस्येतरदूनरा पृथक्समुच्चितायाइष्टानवाप्तेर्व्याप्तोतिने
वान्वयो नत्वनन्तरपरामृष्टेन विषमेण। अयुक्तमिति। तस्यागेवा पि शब्दान्वयव्याख्या
न निरस्तं वेदितव्यं। पद्मेन। दयितो नो पातिनायको क्तिः। पद्मस्यातपत्रं छत्रं तत्र तस्य केहे
तन्विचापि कार्यासरसिद्धहस्य पद्मस्य कं दमर्पयितुं किमिति छसि यतः हे कालि

युगरूपः । कालः इदं नगतं रूतं इदं च न भवति । ततः किं तत्राह । इदं सर्वमिहरूं । स्थितत्वात्तत्रैव मु
ख्यस्य त्वाद्भिं हरीष्यति । न त्वन्यस्यापत्यन्यथः । विनोमिति । विभ्रमः धारयामः वदत्युगोपेषु
शिथिलो भूमौ यस्य सः । भारेण शैलभारेण मुग्नावक्राः विवता विस्तीर्णा बाहवो येषां तथा भूतु
सत्सुदृसत् । अचेति । न च मरुभूर्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसंधिभंगरूपा । निष्प्राप्तेः सा रुद्रा दुष्प
न त्वात्सर्वांगचूर्णीभावगर्वपिहारूपा याश्च स्फुटं गम्यमानत्वात् कथमिष्टप्राप्तिमात्र
मित्युच्यत इति वाच्यं । प्रस्थिसंधिभंगस्या शद्धार्थत्वात् । भगवद्भुजशौथिल्यस्य त्रस्तुक्ता
राधिक्ये न वक्रतामात्रस्य शक्तिपातस्य च क्लेशाविशेषानाधायकत्वेन । निष्टव्यपदेशान
र्हत्वात् । सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्राप्तेरुक्तास्यानुपपन्नेश्च । अत एव न सर्वांग चूर्णीभा
वोपि गम्यः । गर्वप्रशक्तय भोवाचननतत्पहारोपि । यतश्चिरकालं शैलधारणजन्यश्रमप ९८
रिजिहीर्षया गोपानां प्रहृतानि रिष्टावगम्यत इति निरवंद्यं । लोकस्यति । इत्यत्रिलोके प्रसिद्धं

कलंकमपहर्तुं निवारयितुं मृगांकस्तव मुखं जातः । तत्रापि पुनरपि त्वत्कल्याणेन कलंकं करे
ष्यसीत्वं कस्य यासि करोसि । किय स्मान्नायें समाश्रितजनं त्वाश्रितजनं कलंकिनं कुर्वीतिस्य
न्वयः । शापोपीति । मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति १२२
शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्येयमुक्तिः । अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभे मयि भगवतात्वयापातितः
अयं शापोपि सानुग्रहो भवति खलु निश्चितं । इंधने रिहोरिण्णोद हनः कृषि योग्यां क्षितिं
दहन्नपि बीजानां कुरजननीं करोतीति दृष्टान्तः । परेति । पास्य दशरथस्यानिष्ट्यायणस्वं
याहिष्टं तस्य नवा प्रैरर्थात्तापसस्येत्यर्थः । कृतमन्त्रनाह । स्वनश्येति । नियोक्तुः प्रयोक्तुः तं
भातीति । मौढ्यं मूढत्वं । एवं विधायामा मन्त्रबुद्धेः । विरुद्धे दैवस्य । विपाकं । परिपाकं फलमिति
यावत् । भानुमानिति । दैदत्भानुः सूर्यः । भव चरणं । किरणशोभायाभावो मानात्सावयकारणत्स्तू
दं निशास्वप्रभातपर्यन्तं प्रतापः । राजोद्यर्यकीरणानामग्नौ प्रवेशात्रायतित्वात्तस्मिन्नुकिर

णोत्करे कृतवह्वागमेः सकाशाद्धृतेसति निरकृतादर्शनात मंदसंतापः मनःक्षणमात्रेणत्वप्र
रागेनष्टसीदित्येमत्यनुदिनंतापंभजतीत्यन्वयः। लब्धकेति। दंदशूकायंत्रिबंधः पर्वाणिपु
र्णिमायां अंबुनस्यकोशः। कुमुद्वतः एषांबुजरूपमांडागरद्वंतस्यमुद्रामुकुलीभावोमुद्र
त णोचतस्यभंगेनातागृहीतात्मा। लुसमानत्वेशोभायंत्वात्तादृशायमित्रकराः सूर्यकि
रणाः सुहृत्त्वाणायश्चतेषामुपक्रूहणात्सामेनत्वचक्रस्यका। निंजस्यापिकमेलादीयमा
नः ह्रीयमाणः मनःप्रनीत्या उपचितांमहद्रौश्रियं प्राप्नुनाशोयस्याः सोशंसतीकथय
तीत्यन्वयः। अनेनेति। आगमासिद्धंनस्माद्दिवाग्नेरादित्यंप्रविशतीतत्रावादित्यत्वमिति
श्रुतिसिद्धंमवधानंतत्कृतं सूर्यकृतंतेषां किरणानामग्नोमनापनरूपपरिकल्पनंसेस्य
ते। एवंतेषांकिरणानामरुणिमानंआरक्तत्वंच अरुणिमानिदानितरूपपरिकल्पनइतिद ८७
र्शितइत्यन्वयः। एवमग्नेपिसुहृत्त्वेनसूर्यंपरिकल्प्य। तत्किरणस्यचंद्रानुप्रवेशंचप्रमाण

सिद्धंसुहृत्त्वारोपर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्यचंद्रस्यशरण्यरूपंचपरिकल्प्य इतिदर्शितइत्यन्व
यः। वक्षोजेति। कोपेनवामकमूपालत्वच्छत्रुनगरेसंचरंती। निद्राप्रकीर्णा निरन्नान्यादा
यकरूतरामद्दतीयावद्विरीणारस्यशंकाम्ना। निस्तयाव्याकुलांगितद्रूपविश्व। खंडका
ष्ठसकलंचिद्विषामुकुलीभूतनेत्राकृतत्कारंकुर्वंतीसतीश्वासपरिमर्दिमनेनमशाकेराग
नेभ्रमरसमुद्देशमेशंकांकरोतीत्यन्वयः। संभूतेति। बहुवेत्यर्थः। एतेषुसर्वेषुत्याघोत्या
दकभाषरूसंबंधगर्भेषुप्रभेदेषुकार्यकारणयोःकश्चिद्विलक्षणगुणधातित्वेनानु
रूपाभावात्। कंचित्वैशेष्टात्पादकत्वेनाभिमतस्यकारणस्येशनवास्यानिष्टायातिरूपका
र्येणानुरूपाभावात्सामान्यलक्षणसमन्वयोबाध्यः। इत्यलंकारचंडिकायांविषमप्र
करणंसमाप्तमिति। अनुरूपयोरित्यनंतरंसंबंधस्येतिशेषः। परस्परमनुरूपयोःसंबंध
स्यवर्णनंसमनामालंकारः। पद्मःस्थानं। शशीखंडमंनंचंडकलाभूषणंहरं। चित्तमि

ति। अत्र चित्रवत् शब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्योतनाय। परिणतं। पक्वं। स्फीतिं समृद्धिं
एतस्याः फलसमृद्धेः। कथं न नकलाः न स्खलनं च। अनुर्यं तत्र को विदः पंडितः। सारूप्यमपी
ति। कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः॥ नीचैरिति। नीचैः वर्तमानानीचाशक्रे
ता। जलजनायाः समुद्ररूपत जाजातायाः। ज्वचितेति। जलस्य तावद्दृशत्वादिति भावः। स्वे
ति। घनत्वां मेघरूपतां। वर्षेण जलवर्षणैः। शमयति नाशयति। हीयस्मिन्नुत्पन्नेपि दवदह
नोपि दवमेव स्वोत्पादकं विनिहंतीति तथा च कारणस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यं
स्यापि धूमस्य तयात्वमुचितमित्यर्थः। आदावेति। विरूढिः प्रादुर्भावमुक्तिः सोयं वंडः
मां किरणैस्तपतीत्येवं तत्वमासं न्यायप्राप्तमित्यर्थः। मकः। ये आदौ कालादिरूपेण
कृतमूर्तानाग्निना दग्धोत्कृष्टात्वकेनौ यस्य सः। निरीक्षं न जातं तत्संबंधिमहत्वात् ज्ञाग्निना। ९८
वृद्ध्या संवृद्ध्या पैत्र्यानिरूढः प्रसिद्धः सोदोयुवा गढोर्मुखसंबंधिपितृवैरंगीकृतः

गृहेण संपर्कातिशयादंतरंगता प्राप्तिरित्यर्थः। अत्र कार्यस्य तापस्य कारणेन भूतचं
द्रगत दुःखसंसर्गानुरूपत्वं। भेदांतरमाह। विनेति। अनिष्टं विनायमर्थकं कर्तुमुद्यतस्तस्मि
न्नपि समवत्यनुवृत्त्या योज्यं। यदर्थामिति। प्रार्थयद्भ्यः सावर्थव्येत्यर्थः। युक्तः इति। वारणं
निवारणं। वारणो गजश्च। युक्तो नस्याद् पितुल्यादेवेत्यर्थः। अनेन त इति कोचिल्पाः। साधुरेव
अपि समगृहीतस्या। अपिशब्दसंगृहीतस्यानर्थवनं पारिहासवचनं। अत्र हावाभिः श्लेषका
नावोध्यः। इष्टार्थप्रतीतिरिति इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः। अप्रतिकूलनं। अनिष्टस्येति। अनि
ष्टत्वेन ज्ञानकाले। निष्टत्वेन प्रतिभासादिति भावः। उच्चैरिति। गजैरदनेन दारोहणपूर्वकं गम
नं। उत्कल्ककंगरे। ज्वपिनोस्मि वासं तत्र वानस्मि। तदेवमस्यार्थ्यमानमेवउच्चादनदुरो निरस
नमेव उच्चैर्गनिरदनं प्रतिमानं भयसंप्राप्य यामि। क्रियास्मिन्महतां सेवा विफलान भवती
ति मुखस्तुतिः। नवोत्तुमनिरसनरूपार्थानं पारिग्रहेण। विषमालंकारस्फूर्त्यानिंदापापर्य

वमानं। एतेन वैषम्यनिंदारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तया ऽपवाद इति निरस्तं। विष
९९ मस्य मुख्यत्वेन तदुपपत्त्या भावादिति। इष्टार्थावाप्तिमत्वेपि। वाच्यविकेष्टार्थसाम्मित्वेपि।
नष्टाविति। अनिमतेति। भासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः। भासमिति। तदेवा
नयत्येव। एकपदत्वेनेत्युपलक्षणं इतीयाः एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तु सदृशीनर
परंपरान्तरमित्यर्थः। अर्थान्तरं च वाक्यविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव। श्लेषल
क्षेति। श्लेषेण लब्धा ऽसती वस्तुनो ऽविद्यमाना या ऽस्या सिद्धाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समा
रोपादाहरणमपिगतं। अपिगतं। मात्रपदेन। निद्रायां भिसर्तृ। नित्यं बच्छेदः। युक्तो वारण
भा भो यामिति। त्यत्र किंचिदनिष्टस्य चौरस्य त्वकदानिष्टस्य प्राप्तिरिति स्ववादुदाहरणं
तरमाह। यथेति। नायिकाप्रतिनायकस्योक्तिः। इन्द्रान्वितपःशोभनगत्वे भवतीति मत्वं ९९
यद्यस्माद्धं कमलं ऽम्बुषु नसेषु राविंप्रति इन्द्रते ताद्दृशं सततस्यात तपः कृत्वा त्वत्पदरूप

जन्मनि समस्तेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयसुन्दरं सततसुगतिं शोभां गतिं मनुजवनीत्यन्वयः
अत्र कमलस्यात्मलोकरूपगतिपात्रयेन पस्य तत्साद्दृशाभोविशोभन गमनस्य गतिश
ब्दश्लेषवलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिमतीतिमात्रं न त्वनिष्टप्रतिभासोपीति। इत्यलंका
रचंद्रिकायां समालंकारः। विचित्रमिति। फलेच्छया विपरीतप्रयत्नश्चेत्तद्धि चित्रं नामा
लंकारः। इष्टविपरीताचरणमपि नियायतां नमंतीति। नम्रिभवंतीत्यर्थः। समुन्नतिं उ
च्चतां। मलिनयितुमिति। मलिनं कर्तुमित्यर्थः। विमलयतीति। निर्मलीकरोतीति। जगंति
त्रिभुवनानि। मित्र सुहृत्। मित्रः सूर्यश्च। इत्यलंकारचंद्रिकायां विचित्रालंकारः। अधि
कमिति। पृथुलाद्याधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालं
कारः। युगांतेति। युगांतकालेन जयं यत्र तिसद्वृत्तः स्वास्मिन् लयं प्रापित आत्मा त्वविश्वास
हृत्पः समपंचो येन तादृशस्य केटनद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगंतिनु भुवनानि विकाशहि

नं यथा स्यात्तथा। आसमंतात् स्थिता इति। तत्र तस्यां तनौ नेपथ्यस्य नारदस्य स्यागमा
त्तं नयोर्वामांता पुष्टः प्रीतयो नममुरित्यन्वयः। पुष्टि इति। विशालादाधेयादाधारस्या
धिक्यं तदप्यधिकं। क्रियत्विति। अपरिमितमित्यर्थः। वाक्शब्द एव ब्रह्म। इयं च परमेश्व
रेति भक्त्यो। क्तिः। असंबाधेति। असंकट इत्यर्थः। अकोमते। माति। संपाति। माव
मक्यः अपरिमितः। अत्र भुवनत्रयोदरान्त्वाधारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुत
त्वेनाप्रशंसनीयत्वान्नदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह। अत्रेति। न चात्राप्रस्तुतप्र
शंसाशंकनीया। प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति। इत्थं चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधि
क्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं। इत्यलंकारचंद्रिकायामधिकालंकारः। अल्प
मिति। यदिति। मासान्येन पुंसकं। त्वापक्षयासूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तद १००
ल्पं नामालंकारः। मणिति। मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं तव करे अधिविरहाव

१

स्यायां न यमालायत इत्यर्थः। वरशब्दस्य गुटिकार्थत्वात्। अतिसूक्ष्मता। आधेयस्
तमालापेक्षयापि सूक्ष्मता। यदिति। द्विवं च। आद्विनवमध्यभागादपि यत् सूक्ष्मं दृश्यते त
न मृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरंतरं मध्ये न मातीत्यन्वयः। इत्यलंकारचंद्रिकायामल्पा
लंकारः। अन्योन्यमिति। यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यं नामालंकारः। त्रियामा त्रिः।
यथेति। ऊर्ध्वादशः ऊर्ध्वनयनः। प्रपापालिका प्रदीपेन। धिकृता का। चिह्निता। धार्येन
जधारां तनुं। सूक्ष्मां। अत्रेति। प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः। स्वास
न्नेत्यादि। प्रपापालिकाया विशेषणं। संपादनेन करणभूतेन। एवं प्रपापालिकायापि
पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः। यत्तु त्वन्मुखावलोकनमभिलषत्येत्यादि इत्यत्र च शब्दस्य
प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पांथबोधकत्वं। यद्विशेषणघटकत्वेन स्वाभिलाषादिना
ष्टाऽनुपपन्नात्तद्बोधकमिति व्युत्पत्तेः। ते केचिदुक्तं तदयुक्तं। मुख्यविशेष्यविशेषणघट

कस्यैवस्वानिताद्विशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः। यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभ
भक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वं। अत एवेदृशस्य
स्थल एव नितनुः स्वच्छलावण्यवापी संभृताम्भोजशोभा। विदधदभिनवोद्दंपादो भवान्यास्त
त्राभवन्मनयोगत्वं दृष्टान्तमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां। अन्यत्र तु न स्वविवि
शेषणमित्यनियमः। स्वाश्रितानां। विप्राणामयं पालकः स्वाश्रितकारिणां भृत्यानामयं
कस्य वहत्ययं दोष इत्यादौ व्यभिचारात्। न चैवं स्वादारतानां विप्राणामहं भक्त इत्यमदीयदाररता
नामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं। तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्त्यभावादिति। इत्यलंकारचं
द्रिकायामन्योन्यालंकारः। विशेषत्वाभ्यां तं प्रसिद्धं। तदुक्तं। विनाप्रसिद्धमाधारमाधेय
स्य व्यवस्थितिः। छिंदंति नाशयंति तत्काराः सूर्यकिरणाः रात्रावादित्यस्यान्नो प्रवेश १०१
वणादित्यत्वं। कमलमिति। अत्र कमलोद्दिनामुखादिर्ध्यवसानं बोध्यं। कुवलयेनेत्रे।
त्या

तानि। कमलकुवलयानि। कनकलताछायांकामित्यां। सा च कनकलतिका च। निर्देश
कथनं। आप्रलयं प्रलयं। दिवमिति। दिवमुपयाता नाम पियेपोमनन्यगुणगणयुक्ता। गि
रः श्लाघ्यं कल्पपर्यन्तं नगं तिष्ठन्तानि रमयंतीत्यन्वयः। प्रभेदांतमाह। यदिति तृतीयं प्र
कारमाह। किंचिदिति। किंचिन्मात्रार्थारंभेणाशक्यस्य वस्त्वंतरस्य ज्ञप्तिः करणं च सः वि
विशेषः। त्वामिति। प्रतुंप्रतियाचकाः। किं। स्फुरदिति। उत्कटः प्रतापप्रतापरूपो ज्वलनो ग्नि
र्यस्येत्यर्थः। उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना पुनर्वामनो भवादिः स सृजे सृष्ट इति मत्या म
त्यन्वयः। अत्र कमेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं। इत्यलंकारचंद्रिकायां विशे
षालंकारः। यत्रादिति। तथाकारितत्कार्यसाधनं वस्तु अन्यथाकारितत्कारिविरुद्धकार्य
कार्यसाधनं चेत्क्रियेत तदा व्याघातोऽलंकारः स्यादित्यर्थः। यैरिति। यैः कटाक्षविभ्रमा
दिभिर्जगत्प्रीयते संतुष्यति तैरेव कुसुमायुधो हंतीत्यन्वयः। विरूपाक्षस्याहरस्य नयनैः

विजयकारिणीः॥ स्तुवे। स्तौमि। भेदांतरमाह। सौकर्य्येणेति। कारणस्यानुगुण्याधिक्येने
त्यर्थः। निबद्धा। कवियोजिता। कार्यविरोधिनि। परा निमित्तकार्यविरुद्धादयेति। द्विविन
यापप्रस्थितं दानानंतरं नियुवानस्यो। किंभवा नद्दत्यतोमायिदयाघोवरान्यस्यापनस्त्वा
चेन्नदानत्वादेवदेहदंतवापरित्यान्यएव। किं नु खेन सहनेतव्यमित्यर्थः। अथाहि तितेनो
पंचमी। अन्वयश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन। अन्येनावकाशेनेति। जयसाधनेत्यर्थः। नु
व्याहृति। तथैवशंकया। दातिदशंकयैवानुनिश्चितं। अत्रपूर्वार्द्धे तु श्वास्यदानाभावसा
धकत्वाभिमतदातिदशंकारूपपूर्वपक्षनिरूपणं। दाढक्तुमेव विरुद्धदानसाधकत्वेन
संमतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्द्धे। यद्यपि दातिदशंकात्मका विकल्पेनानमौन
दीपतेन शंका। निश्चायनथाप्यनेदाध्यवसायान्वयवत्तेण समन्वयमितिबोध्यं। सामान्य १०२
लक्षणं पूर्ववदन्यमत्याधारितमनुसंधेयमिति दिक्। इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याघातालंका

रः॥ गुंफमिति। रचनेत्यर्थः। कैमुत्याह दयेति। शाकपार्तिवशाकपातेनेश्वनानिकंस्येति। यथा
शाकपार्तथा निकारणमितेति। पूर्वपूर्वं प्रतिकारणे हेतुरोत्तरं प्रतिकारणेत्यर्थः। एवं चा
त्रोत्तरेत्यादि गुंफक्रमेणाभिधानमुदाहरणे क्रमानुरोधेनेति ज्ञेयं। इति कारणमालायाः
नेति वक्ष्यमाणयागृहीतमुक्तरीत्यानीव द्वार्थपंक्तिरेकावलीरलंकारानंदइति। तस्य न्यु
जइति सर्वत्र संबध्यते। दोस्त्विभयानुनस्तं [illegible] दीन्नेमासोजयमोस्तौ। दौसिनावितिपा ७५
ठेरोजादोस्त्रानंयोरस्तीति विग्रहः स्तमुकुरोवन्नरर्पणः। दिकालेति। दिकालासर्माभिरसुत्या
गस्याकाशस्यविमुता। यश्च तत्राकाशेविशेषणद्योत्यते सूर्यः। तत्र च चंद्रे अमुष्य सूर्य
स्य किरणा अमृतरूपा भवंति। सत्वं चंद्रो यासामपांरात्रेः समुद्रभूता यश्चाग्निस्तासा
मपांपित्तं भवति। शुचिरपि त्वमि निःकोशान्। यश्चयजमानं तपस्सु मातः कालेषु स्यच
क्रेर्व विषह विदीनाय भवति। यश्चवायुः प्राणरूपस्तस्य जयमानस्य जीवातवे जीवनौषधाय

भवति। यस्याश्च पृथिव्या गुणो गंध एव वायुर्वोढा नाएनामेव यदि पोर्द्धस्थो मूर्त्तयो वायुष्मा
नुपा। लिन्यन्वयः। इत्येकावली मालादीपकमिति मालादीपकं नामालंकारः। एकमिति काव्य
ह्यान्वयी। त्यनेनान्वितं। अनदति। एतावन्मात्रेणादीपमादृश्यादीपकं न तु प्राकृकदीपकालं
कारः। प्रस्तुताप्रस्तुतानां साद‍ृश्यस्य गम्यत्वेन दीपकादिति भावः। संपामेति। कोदंडेन धनु
षा शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडलं त्वं तेन
भूमंडलेन त्वां पालकः समासादित भवता कीर्त्तिरासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमि
त्यनुषंगेणान्वयः। इति मालादीपकं॥ सारइति सारो नामालंकारः। तस्याः सुधाकरः। अं
तरिति। विद्वांसतः कुबेरः। अयमाणो लोकानां समाहारस्त्रिलोकी। सोपी विद्यतुरपि कणीनां
नागानां मीश्वरः शेषः तेनिट्इति। सोपि शेषोपि सिंधोरकः तेनिहतिति शेषः तमपि १०२
सिंधुमपि कुंभयोनिः अगस्त्यः चुलकयांचकार। पीतवान्। अयमगस्त्यापि नभसि गगने स्व

द्योतशोमांधत्ते। इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुंदरं त्वत्कीर्तिः कर्णं भूषणानीलोत्पलं विभातित्यन्व
यः। तल्लक्षः कार्य्यमः। अखंडतार्थशायां। प्रखंडतार्थरूपायामाशायां। इतिमालालंकारः। यथासं
ख्यमिति। क्रमिकाणां क्रमेणानां पदार्थानां तेन च क्रमेणान्वयो यथासंख्यं नामालंकारः।
शरणमिति। कृपणेन धनानि यत्नेन स्थाप्यन्ते। किं तानि शरणं प्रपन्नानि यत्नेन मुन्यते त
त्किं विषवन्मारयंती। तिक्रमेणान्वयः। केचित्प्रमादयः। इति यथासंख्यालंकारः। पर्याय
इति। पर्यायेण। क्रमेण। अनेकसंश्रयः। अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं। एवं क्रमेणानेकस्मिन्प
र्यायइति। पद्ममिति। तत्रैव पद्मशंकोचात्तत्यागः। अतएव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव।
श्रोणीति। नगनवंधत्तत्तु तां दृशतां त्यजति। मध्यभागस्तां सेवते आश्रयति। वक्षस्थले।
कुचस्थिवतां। कुचमाश्रितत्वा धत्ते। वक्रं दृति यं। अत्र पूर्वैवश्यमोहितीयत्वावगमात्पर्याय
संभवो इयः। द्वितीयत्वं द्वितीयराहितत्वमनुपमत्वं त्यैकत्वेनाध्यवसितं। एवं चोदाहरण

द्वयेपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्येत तदाधारसमाश्रयणं शाड्वमिति । सर्वत्र । सर्वाधारसमाश्र
यणं शोभनं चेति । दिक्कालकर्तृत्वन्योतुर्विशिष्टम् । स्थानं पदं स्थानं यस्या तादृशी द्यमाश्रय
स्थितिस्तवकेनोप । दिष्टेत्यन्वयः । द्युवृत्तो । अभ्यंतरो । अत्र इतिशेषः । अथानंतरं । दृढवल
क्ष्मणोदरस्यकं । अधुनापुनरिति संबंधः । शुद्धः संकोचविकासाभिप्शितः । प्रायइति शे
त्वंमायो । अथापां वसुधाद्वैमं तेचरित्वांतलोवमंतेनरूणांभायासु विश्वमप्र संपानि त्रि मीति
गमानौ सुयेमांति मागम्यमानेसतिशानेरपानन्नानामतरम्यं ने । अयासिता । गच्छतिस्मेत्य
र्थः । विंबाष्ठएवेति । विंबफलसमदृशेऊंदे । तागोद्क्षिमाः । अनुरागश्च । एषः रागः । अत्ररागत्व
मेदेप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं । यत्तु एकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधनत्येव लोके पर्यायपदप्र
योगात् । श्लोणिवंधइति प्रकाशोदाहृतेन त्येवेत्यत्र विंबाष्ठ एवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्त १०४
मितिकेनचिदुक्तं तत्प्रकाशएव विंबोष्ठइत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् अतप्रसपनमि

चोपद्मणीयं । अलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंवादस्या । किंचैक
त्याचेति । देक । भेदांतरमाह । एकस्मिन्निति । पर्यायेणेत्यनुवर्तते । एकस्मिन्नाधारे क्रमे
णयद्यनेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः संमत इत्यर्थः । युरिति । अस्माकमित्यस्मदो ह्यो
श्चेति द्वयोरपि बहुवचनं । पुरेत्यनेन तस्मिन्नोऽतीतकाल उच्यते । तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्ना
ऽभूत् । ततोनु वितर्के त्वं प्रियतमः वयं प्रियतमाः । इदानीं तु त्वं नाथः पतिः वयं भार्याः इतोऽ
परं किमनिष्टमिति शेषः । कुलिशं वज्रं । अत्र त्वमेया नित्येकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं
व्यज्यते । प्रियतमा इत्यादि बहुवचनेनैकरूपतत्वातिरेक इति बोध्यं । इत्यलंकारचंद्रिकायां
पर्यायालंकारः परिवृत्तिरिति । न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिवृत्तिरलंका
र इत्याह इति । कटाक्षपूर्वकं एकैकं हारं मुक्तादिपो । श्रियं तन्वाहेत्यर्थः । तस्येति । प्रथमसो
ऽनिरुद्धस्य जरायुषो गृह्णाविशेषस्य स्वर्गगवेतनः । किमिव शोचनीयं न । किंचित् । जर्जरं

जीर्णतां कंचुकवत् शरीरं तस्य व्ययो नाशस्तेन सह युद्धत्यागस्तस्माद् यशः कीर्तिं । शरीरं त्यक्त्वा यशो गृ
हीतमित्यर्थः । इति परिवृत्त्यलंकारः । परिसंख्येति । एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन् वस्तुनो नि
यंत्रणं नियमनं परिसंख्यालंकारः । स्नेहेनेति । स्नेहस्तैलादि दीपेषु द्रव्यं । अनुरागश्च । त्वां तेषु
छिद्रेषु । विवरेषु यंत्री । यस्या पुरः । यिनि पुर्यां । श्रुतिः कर्णः वेदश्च । वर्त्म मार्गं वाक्कमार्गं कोटि
ल्या । वक्राकारता च । महाकाव्य इति । नैव व्यक्तं । शिवलिंगं । इति परिसंख्यालंकारः । संधि
विग्रहपरिमाणेति । संधिविग्रहयोः कर्त्तव्यता बोधकप्रमाणो स्त्यर्थः । इति विकल्पः । व
हुनामिति । युगपत् भावो भवनं तेषां बहूनां गुंफो निबंधः वर्णनमिति यावत् समुच्चयालंकारः ।
विख्याणेति । नायकं प्रति दूत्या इयमुक्तिः । हे साधो त्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्यं धार
नी विधुरितापि रहविह्वला सानाथिका यदि दधाति न दाकर्णयेता मित्यन्वयः । किं न दीत्यपेक्षायामाह । १०५
शेते निद्रां नाप्नोति । कां निं ग्रामोति । प्रकर्षेण म्लायति । प्रस्रवति । चलति प्रणश्यति । निर्वर्ण्यति शये

न घूर्णमाया भवंति । गलति च्यवते निशापाता त्रुटयति । क्षीणा भवतीति । कासांचित् शयनग्र
मणादीनां । अतएव प्रत्येकमस्य पर्यवसितं दर्शनात् । अहंप्राथमिकेति । अहंपूर्विकेत्यर्थः ।
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियामित्यमरः । एककार्यान्वये । एककार्यसाधकत्वे । सः समु
च्चयालंकारः । अहमहमिकया । परस्परमहंकारेण । आभिजात्यं कुलीनत्वं । समग्रं पुष्कलं प्र
दानमिति । प्रच्छन्नं गुप्तं गूढं अल्पकपणे [illegible] र्थादनिर्थी । उद्दामायां सत्यां निरुत्सेको गर्वाभावः । अभि
भयो निराकरणं धर्मशून्यः । मौनं । अनुद्घाटनं । सदसि सभायां परेणोक्ततायां उपकृतेः कथनं । श्रु
ते शास्त्रश्रवणे । सर्वप्रथमानां नां पुरुषमभिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः । अभिजातं कुलीनं प्र
थयति कथयति । इति समुच्चयालंकारः । क्रमिकेति । क्रमिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारक
गतानां गुंफो निबंधः कारकदीपकं नामालंकारः । तदुक्तं । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकमि
ति सैव सकृद्वृत्तिः । पश्यति । सार्थं पृच्छति मार्गं । निरगात् इति । हे अधिक [illegible] कन्यके प्रभूणामुपघातं दैर्घ्

ति:श्रधिरूढैर्द्वारपालैरित्यसद्भूतमिमानत एव दीनानस्मान्स्मरसि तद्भूतीनां परमपराचितैर
पाँगैः कदा द्वैः पश्चेत्यन्वयः। इति किं प्रमुर्निद्राति त्यादि। ऽर्धतः श्रंतः पुरे श्रद्वैः पाशैर्दीयतीति क्रि
इति। भूयः पुनः छाया। माद्दश्येमुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रकारेणासंभवादिति भावः। मातिष्ठ
ठि। विपरीतो। इती। कारकदीपकालंकारः। समाधिरिति। कारणांतरसंनिधेयशात्कार्यस्य सु
करत्वं समाधिरलंकारः। उत्कंठितो। नायकसमीपं गंतुं। मानमिति। मानं निराकर्तुं यस्याः पाद
योः पतिष्यतीमयोपकाराय दिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जितमुद्दिर्णं मुदूतमित्यन्वयः। समुच्चयेका
रणानां तुल्यकक्ष्यत्वमित्र तद्विपरीतमतुल्यकक्ष्यत्वमिति प्रतीदं द्विवंतत्रैत्यादिनादर्शितं। इति
समाध्यलंकारः। प्रत्यनीकमिति। बलवतः शत्रोः पक्षे प्रतिपक्षे तानः पातीति तदीये यः पराक्रमस्तत्र
नीकं नामालंकारः। श्रंतिकप्रतीनां। घि[illegible]पत्वात्। मैत्रेति। उत्पलाभ्यां स्वनयकारिनेत्रानुसारिणी १०५
कर्णौ श्रधिकृतौ निरस्तौ। श्रवतंसतया तदुपरिस्थितत्वाद्धस्तात्कृतौ चेति श्लेषः। मिमेती। मु

विन्नलोके ममरूपस्याति यो कृतवान् तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्या तस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्या
वा ता दृगियमितित्वयि मन्मरादि वस्तुनि। श्विनं निरस्तदर्पा मदन त्वां द्विगुणो। तद्वीणां कीर्तिता त्य
न्वयः। श्रत्र मन्मरादिवेतिद्व। तंशितस्रद्वीसत्वेपि तदुक्तमप्रतिपक्षसंबंधि। बाधनं प्रत्यनीकालंका
रस्य विवक्षो विषय इति बोध्यं। श्रत एवमं मारमदेरापि। त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुंदर भवत्य
नुरक्ता। पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः इत्यकदाकूतमम्। एवं च हेतुप्रदेल्लये वगता
र्थत्वात्तद्दमलंकारांतरं न विज्ञमर्द्धातीति कस्यचिद्धचनमनादेयं। कैमुतिकेति। तत्संबंधिबाधना
पेक्षया साक्षात्तद्बाधने विशदिति भावः। मधुरिति। श्रमरीभिः स्वकीयमधुप्रपारूपस्य पद्मस्य निधि
वनेन कुपितः सन सुधांशोर्बिंबत्वात्म मात्रध्य तस्यां के मध्य भागे कलंकं ध्रुव मातनोतीत्यन्वयः।
इति प्रत्यनीकालंकारः। कैमुत्यनेति। कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः। काव्येलंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्था
त्तिः। उदाहरति केति। दंडाकर्षणेन तदवलंबिनो अपूपानां आकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः। यत्र

णायेति। लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः। अथवेत्थमिति। बंधुर्नवंबंधुकपुष्पं तत्प्रभाहरः। बंधुकृतानां नीवी
नां प्रभाहरश्च। यत्वेतल्लक्षणमयुक्तं केमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थोपपत्त्यांगत्वेन।
यथा। तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं न स्याद्दिनन्मानां। शनैः सर्वं गुरोरपि तमः स्यात्स्यत्यशंशेयं। अत्र श
नैः शास्त्रमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपह्नुयात्सूर्याग्नितमोवस्थानं दुः कमेवत्यवगमनमपि न्यायसा
म्यादाशयाघातेन तु केमुतिकन्यायेनेति केनचिदुक्तं तन्नेदं वक्तव्यं। केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थां
तरस्यापत्तिरर्थापत्तिरिति त्वदुक्तलक्षणमयुक्तं। कावार्त्ता सरातिरत्नेत्यादि केमुत्यन्यायविष
र्थापत्तावव्याप्तेः केमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादर्पदनाप्रतीतश्चेति
। न चात्र केमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तं। अलंकारतत्वापि युक्तानां प्राचीनानां हृ
दयतायाः अपामरेण संभवयितुमशक्यत्वात्। लोकव्यवहारेपि केमुत्यस्य यस्य चमत्कारित्वा १०१
नुभवेन नतेनैव न्यायेन तस्यालंकारता सिद्धेश्च। इत्थं च त्वदुक्तार्थापत्तेरुदाहरणे वक्ष्यमाणः संभा

वनालंकारो योऽन्यैरर्थापत्तौ चकल्पनमिति यथार्थापत्तिशयोक्तित्वेनोक्तः। यथार्थापत्तिशयोक्ता
वाथाधायादकयोर्विपरीतार्थविश्रांतत्वमित्यापादकस्य। सिद्धत्वमाधायस्य संभाव्यमानत्व
मिति। वैचित्र्यं तु तद्व्यांतरमेव तावद्यया: साधकं नेतुं तद्धिभूततायाः इति न तत्राख्या। विशेषकापीत्य
लं विस्तरेण। इत्यर्थापत्तिः। समर्थनीयस्येति। समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिंगम
लंकारः। अर्थांतरस्य वारणाय समर्थनापेक्षस्येति। यदा त्वर्थांतरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरी
त्या सामान्यविशेषभावानिरिक्तत्वं निवेश्यते तदा नोपादेयमेवैतदिति बोध्यं दुष्करविषय
ना त्वात्। दुष्करविषयरूपत्वात्। समर्थ्यपेक्षस्येत्यनंतरमर्थस्येति शेषः। नैयायीकेति। नैयायिका
भिमतलिंगस्य लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः। भस्मोद्धूलनेति संबोधनं। शृणु भवानित्यविनिशेषः। गिरिसुता
कांतस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूतसोपानपंक्तेऽप्यपि संबोधनं हेतिदैन्यो। विभुनाप्र
भुणा शिवेन। युष्माकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशनं तु छेदके निधीयामहे वयमि

स्यर्थात्। विकुरुते। चिकुरप्रकराः केशकलापाः विदुषि पंडिता सादमयंती। अपुरस्कृतेन अना
दृतेन। पुरोभागे अनिहितेन च। पदार्थश्च। अनेकपदार्थश्च। वपुरिति। पुरापूर्वस्मिन्नकाले न अनि
ह्व चिरपिहेन भवंतं नमप्रणतवानस्तीदं वपुषः शरीरस्य प्राद्रुवादनुमितं। संप्रति मनुनतिं कुर्वन्मु न २
क्त अतनुशरीरः अद्यमप्यनति माकनति रहितः। समर्थनीयं। हेतुकथनेनोपपादनीयं। अस्ये
स्पष्टार्थत्वात्। अस्यस्फुटकत्वात्। अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थे। अग्रेप्यन
तिमागतिवाक्यार्थे। अत्रापि। अनुतुल्येपि न मन्मुकस्य त्यस्यावात्वादाह। अनेकपदार्थो वेति। असौ
वेति तपस्यंति। मुमो प्रतीव दुर्वर्षेणागतस्य दूरस्य वर्णनं। कपटेन योवटो ब्रह्मचारिणो विशल्लस्या
पनयनेत्यागेन त्वरा ये। थिल्यां म्यां युगपदा नियुक्त आक्रांतः त्वरागे। शिल्य हेतु गर्भ क्रमेण विशेषणाद्
यमाह। तत्काले तु छसन प्रादुर्भवद्वसहभावाद्रुम सदृत्व मर्थोत गोर्या यस्य नाटशस्य तपसः अपो १०८
ढासहनासमर्थः। शैलकन्यायाः कथानां विस्रंभेषु विश्वासेषु रसिकश्चेति। ब्रह्मचर्यं। ब्रह्मचारि

वेषः। जीर्यादिति। संबुधेस्तनयायाजरूपा अधरस्समास्वादयन्नयं मुरारिर्जयात् सर्वोत्कर्षेण
वर्तता। कीदृशः। समुद्रमथनक्लेशं एवंविधं गतात् आत्मफलं कलयन्नानन्। एतदधरमाधुर्यं
मत्यमृतस्य वैयर्थ्यात् फलं च कलयन्नित्यर्थः। द्वेगो द्वरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादि ब्रह्मविशेषण
स्यान्वसनं श्लेषाख्यो गुणः। इतिनयदेवेनोक्तमित्यन्वयः। तावकनरोदेशेत्वदीयतलौकिनूमौ कलिंगा
स्यः कचित् बहुना देशानां दर्शनसहचारिणं। विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रतिगमयत
येति संबंधः। कीदृशं। अर्णवमध्ये सुप्तो यामरसीन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थं। श्लेषो विघटमाने
त्यत्राकारप्रश्लेषः। अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटकनुपपादको योर्थस्तस्य वर्णनं
श्लेषाख्यो गुणस्त्यर्थः। पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं। पदार्थवाक्यार्थेति द्वंद्वः। प्रतीयमानो
र्थः व्यंग्योर्थः। मानि निर्दिष्टानीति। निर्दिश्यते ज्ञात्वार्थतप्राप्ति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादि
त्यर्थः। तस्य तादृशातृतीय लोचनवत्वस्यानघुक्तो दाहरणेयेः ननु ख्यापितं। परिकरोपपादितं। व्याख्या

न्वा

स्यहेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः। एतदेव विवृणोति। प्रतीयमानेति। वाच्यस्यैवेत्येवकार
स्य[illegible]तव्यंग्याहारकत्वं नहीत्यादीना विवृतं। तदयमर्थः। यदि पश्चादिपदव्यंग्यं केशपाशसाम्या
भावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकर एव स्यान्न काव्यलिंगं न त्वेवमस्ति। पशुपदप्र
तीताविवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासंभवात्। किंतु नहि शिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभावए
व साक्षादुपपादक इति नोक्तो दोष इति विशिष्टव्यंग्यं काव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव व्यंग्यांतरं तु नोक्तकाव्य
लिंगस्य मर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति। ननु तर्हि यमन्योपपादकस्य काव्य
लिंगस्याप्युपपादकं कदृष्टमित्याशंक्याह। यत्वनेत्रेति। एतत्प्रतीपालंकारे प्रागुदाहृ
तं। अनेकवाक्यार्थहेतुकेति। पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपदार्थहेतुत्वमिति ज्ञेयो हेतु
भावोपपादकानीति। इंदीवरस्य नेत्रसमानकांतित्वं विनापदादेर्वितनदर्शनस्पर्शवगतकोतासा १०८
दृश्यविनोदासहिष्णुत्वहेतुत्वासंभवादिति भावः। समाहितमर्थमुपसंहरतु। इतीति। तयोः पशुना

पीतिमच्चिनेत्त्यितयोः। इति काव्यलिंगालंकारः। प्रस्तुतेत्यंगकतयेति। अप्रस्तुताभिधानेन य
ज्यत इत्यनुषज्यते। एवमग्रेपि। विरुध्येति। तेषां विश्वस्तघातरूपो द्वेषः स्वस्यैव वधाय भवति।
यतो वीराणां कोपकारकः। सिंहनिनादपदाचिनतरूनेन गजस्य ध्वनिः कारिणो वधाय यथेत्यर्थः। त
ददर्शनात्। उपमानत्वादर्शनात्। ननु मत्कापुरुषाकृतिरिति गंभीरेयमस्याः स्तुतिरित्यादौ सामान्यस्या
प्युपमानतादृष्टेर्दृत्यत आह। उपमानेति। इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च। उपमानतयान्वयस्य
सामर्थ्येनाप्रतीतेरित्यर्थः। इत्यापीत्यपिना काव्यलिंगसमुच्चयः। प्रतीतिसंभवात्। प्रतीतेरार्द्र
रूपप्रयोजनवशात्। प्रयोजनस्याभिव्यक्तत्वाविवक्षया पंचमी। उक्तत्वेनत्वप्युदाहरणानिदर्शन
यादर्शयति नहीत्यादिना। इत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव अर्थेत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु
प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं न घटती। निसंबंधः। ऋग्वेदाशभांके उपगुदः शालिंगेत इति। अर्थान्तरं यथा
लाहि द्रुपाः कदाचापत्याः सामाप्राणयोगनवती। उक्तं विशेषरूपमर्थं सामान्यरूपेणार्थान्तरेण

समर्थयति। परिभ्रष्टपयोधराणां कासामंगनानां सो नाम्यगुणो न नष्ट इति। पयोधराः कुचा मेघाश्च।
दिकादिति। कुमारसंभवे हिमालयवर्णने। यो हिमालयः समस्तामहीधराणां बुद्धिं। शिरोमस्तकं शिख
रं च। समर्थनार्थित्वं। समर्थनापेक्षत्वं। अर्थः। अर्थान्तरन्यासे समर्थनानपेक्षत्वरूपः सामान्यस्यैन्य
स्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वात् संभवादित्यनेनान्वयः॥ संभावितपदेति। वस्तुनो वृत्तं सत्यर्थः। विशेषावतर
णे। विशेषावगमे। तत्र बाहूनामित्यादौ। सामान्यस्येति। विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वेन सं
भवतीत्यग्रिमेणान्वितं। तन्मतमनूद्य दूषणे रीत्यादि विशेषन्यसनं। नन्वेवमप्यर्थान्तरन्यासे कचिदेव
समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्र सत्यमस्तु भेद इत्याशंक्याह। कचिदिति। कविकुलतत्त्वेन। कविस ११०
मुद्राग्यतत्त्वेन। तदास्यदास्येन तु मुख्यदास्य। पर्वत्वं पूर्णिमायां नवः पार्वणः शर्वरीश्वरश्चन्द्रः निवि
पणेत्यादेः स्त्रियस्तनाद्यनेनान्वयः। अपीतु हृद्यासि चैव। यतः प्रतीकारादितं पाहृद्यं कौर्यं या
सोतथाकृताः। तन्मयतः श्रान्तिर्यत्र्यातिरेकान्यां। समर्थ[illegible]नापेक्षयामपितदास्यदास्यमित्यादौ तद

भावात्। न विशेषेणेत्यादावपेक्षा विरहेपि समर्थनमस्त्वात्। अनन्तरेणेति। अघमहात्मना। सर्वमुक
रत्वेन प्रकृतेन सामान्येन प्रकृतेन कृत्तमदभिनरणरूपस्य विशेषस्य समर्थनं। द्वितीये पुष्पना
साक्षरूपवृत्तानेनाप्रकृतेन विशेषरूपेणाप्रकृतस्य गुणवत्संगमप्रयुक्तपुन्यत्वस्य सामान्यरूप
स्य समर्थनमित्यर्थः। यदुच्यतेरतिद्विपार्वति। हृस्यं आह। तेसौन्दर्यं पापवृत्तये दृष्टाचारणाय न
भवति। यत्रातः कृतेस्त्वत्रगुणावसंतीति न्यायादिति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थं। तथा
हि। उदारामणीयं दर्शनं यस्यास्तथा भूते पार्वति त्वया। अवांचेर्णं तपस्विनामप्युपदेशाह ८६
पतां प्राप्तमिति। प्रकृतेन विशेषेण प्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं दानमिति। दानं वितरणं। मुख्य
त्वं च। जनैः हृदके मंडे श्वाकुलयोर्भेदात्। अधिरूढ। आक्रान्ते विद्यमानगतिः सगानिकः बुद्धिमोक्ष
कः। आसितुं स्थातुं उत्संगेन धाकुर्यात्। यस्मात् इमं होमेकनकर्तुमिच्छो दंतिनो गनस्यकरोग
ग्र एव कपालमस्तकस्य तया दंशोदालैनोपदेवैः समुद्भेपरितोमं ध्यानदयातिरुम्याप्तेन मित्यन्वयः॥ श्री

त्रापि पूर्वार्द्धोक्तमप्रस्तुतसामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेन प्रस्तुतेन विशेषेण समर्थ्यते॥ इत्यर्थान्तरन्यासा
लंकारः। यस्मिन्निति। काव्ये इत्यर्थात्। निबध्यत इति शेषः। समर्थ्यसमर्थकभावापन्नत्वं तु न
लक्षणे निवेशनीयं। नहि तावच्चमत्कारभावेन चमत्कारित्वविशेषणेनावश्यवक्तव्यत्वेनैवानतिप्रसं
गात्। एवमेवार्थान्तरन्यासलक्षणेपि बोध्यम्॥ मनेति। सप्रहतो रम्भानां जिह्येन जितोऽर्थान्त्यरौरीति
विशेषः प्रस्तुतः। तत्स[illegible] [illegible]नं महतां नो ह्रिदुर्धर्षोऽनाक्रमणीया इति सामान्येन। तस्यापि सागरा
इवेति विशेषोपमयेति द्रष्टव्यं। प्रसिद्धत्वात्तत्रापरितोषो बोध्यः। यथा कथंचिदिमद्भुतामनाक्र
मणीयत्वस्याति प्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाद्वंशालोकगतमेतन्न्विसमंजसंमिति भावः।
इदं वक्ष्यमाणं वक्ष्यति। गुणसमुदाये एकस्य दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापे
क्षमिदोरित्यादि विशेषेण समर्थ्यन इत्यतः स्फुटमित्यर्थः। कर्णेति। हेकाककर्णपो तरुकं तु दंपी। ११२
ज्ञानन कंरणेनं शब्दितं अंतरेणाविना स्वयंमकरंदः पुष्परस[illegible]ठी। लि[illegible]नेमाकंदमात्रदृष्टंगाहु

स्यान्याश्रयः। इन्द्रामृतरोत्वं वयं वयं कोकिलं मन्महे जानीमहे। यतः स्यज्जवै मवेन स्थानमहान्त्य
नकेति चिह्नस्तु निधन्यानि भवंतीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं। अत्रापि तदाकांक्षायां वि
शेषरूपमर्थान्तरंन्यस्यति। नेपालभूमिपालस्य मालेपतितेपंके कस्तूरिकांकोनशंकेतापि तु सर्व
इति। मालिन्यमिति। मधुलिट् भ्रमरः कलंकश्चैतौ अब्ज शशिनोर्मालिन्यं धत्तः कुतः तत्रमुक्तिन्द्र
कच तिलकाननं वनयोः नाभोशोभां धत्त इत्यनुपपद्यते। अंतनामेशनिपाउ द्वितीयाद्विवचनं उक्त
मर्थसामान्येन समर्थ इति। दोषा वपि क्वचित् मेलकतो मिथो मिलनात् गुणत्वं इतः प्राप्नुत इति।
कथमेतन्न्नाह। द्विवचनः वक्तुर्वच। लिच्मा विमलं भो यांति प्रतारणे गुणो भवतः। घटवति घटाभा
वं निर्णीय परप्रतारणाय घटो स्तीति प्रयुक्तेवाक्ये प्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः। इति
विकस्वरालंकारः। प्रौढोक्तिरिति। उत्कर्षास्याहेताबुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः। कालिंदाना
यमुनाः स्तोमः समुद्रः मेचकास्यामाः। रोहिणं उद्गुवे। कस्येति। एषराजाकल्पवृक्षादीनांक्रमेण

तालो नराद्रिभिः रचितः इत्यन्वयः। धनदः कुबेरः शंखो निधिविशेषः। तज्जो भरवतगसमुद्रः। पयो ना
दुग्धं। व्योमः प्रसिद्धः। शांतवानवां। शंखाभ्यंतरमाकाशो। प्रतिशायी लक्ष्मीमिव तरणौ स्थितेः अ
पंच द्रुतौ। निर्मितत्वे इति समानाधिकरण्येनान्वयः। इति प्रौढोक्तिः। संभावनमिति। ऊहस्तर्कः। क
स्तूरिकेति। शंके यदि सृष्टिकर्त्तास्यात्तदा कस्तूरिकामृगाणामंडादपि गंधरूपं गुणमादाय व
त्तिच्छायां निवेशयिष्याम इत्यन्वयः। इति संभावना। किंचिदिति। कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसि
द्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलंकारः। वेश्यामित्युदाहरणं। खस्रग्ग
नमालां। अत्र खपुष्पमालांधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति निदर्शनाविबोध्या। अस्येति। प
वाद्दुवरायापराद्वैसंख्यामतिकांतया। नद्धीलतानुपलब्धिनोः प्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावलोक्यमाना
श्च तावधिरश्रव्या श्वेति कर्मधारयः कल्पयता कुर्वता। प्रकारेणसमुद्रेन। कर्मतमणी। कच्छपी १२२
राधासितीरी। मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेदद्वयस्यान्वयः कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण। कल्पना

प्रयुक्तविच्छित्तेर्विशेषणं। कल्पनात्मनेतिपाठ कल्पना स्वरूपेणेत्यर्थः। उपधेयसंकरेपूपाधे
रसंकरात्। विच्छित्तिविशेषणेति च तस्यैव विविविशेषणं। विच्छित्तिर्विशेषो यस्मादिति विच्छि
त्तिं विशेषयतीत्याव चर्चयन्तीति वा व्युत्पत्तिः। एतेन प्रौढोक्त्यवगतार्थतामात्रव्याणां निरस्ता वेदित
व्याः। न च मिथ्याध्यवसितिरलंकारांतरत्वं। हरिश्चंद्रेण संजप्ताः प्रगीता धर्मसूनुना। खेलंति निगमा
स्संगमानगं गेगुणास्तवेत्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधगुणानां सत्यतापरीतेः सत्याध्यवसितिरपि
तथा स्यादिति वाच्यं। सत्यतापतित्यर्थकस्यापर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्द
मात्रेणालंकारतायाः असंभवात्। कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः काव्ये अलंकारपदास्पद
मितिविषमालंकारप्रकरणेलयैवाभिधानादित्यलं विस्तरेण। इति मिथ्याध्यवसितिः।
प्रस्तुत इति। ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः। निर्गत इत्युदाहरणं। दाक्षिण्येत्यादिकं प्रत्ययां
तचतुष्टयं नायकविशेषणं। दाक्षिण्यं। अनुरोधाधीनत्वं। तस्यापरेति। स विप्रेषणरूपनापि

काव्यापारहूपेत्यर्थः।सारूप्यंचात्रनैरर्थक्यं।वृद्धालंकारिकैस्तुभावमाशब्द्यनिराकृतोतिनेयमित्या
दिना।प्रस्तुताप्रस्तुतेति।तथाचप्रस्तुतेप्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादाना।न्निदर्शनानयुक्तेतिभा
वः।अनयोःशब्दोपात्तत्वदशायांप्रस्तुतमात्रस्यतत्त्वेपिनिदर्शनास्त्वित्याशंक्याह।यदीति।प्रति
बंधानाबत्यादिरंतदिशारूपेति।एकःकृतेनिशाकुंतेषुयोन्यंशः।काव्ययाचतस्यादावित्यर्थः।
अप्रस्तुतेति।अप्रस्तुतस्यशकुंतादेस्तत्रवर्णने।यत्वादतिशयोक्तिस्यस्तेचयापीकापीत्यादौ
वापीत्यादिनाप्रस्तुतेनान्यादेर्वर्ण्यत्वाच्चातिशयोक्तिस्तत्रापाद्युपित्तुशक्येति।भावः।अति
शयंहेतुरित्याह।तत्रेति।प्रसिद्धेति।वापीकापीत्यादिसर्वसमतेत्यर्थः।नन्विति।प्रस्तुत
गतेत्यर्थः।अप्रस्तुतप्रशंसायांकाचिदप्रस्तुतप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्या
र्थप्रतीतिकालेदृश्यते।अतिवेति।अविवेककापीतिस्तुतरामातिशयोक्तेनाभेदइत्याह।तो १२३
पूर्वइत्यादिना।रमना।विपर्ययः।अविशापान्कारिणां।निकापादिविज्ञितः।पूर्वविपरीतानिश्च

नेत्र।कर्णचापत्वंप्रसिद्धं।पिशुनतान्यत्वार्थत्वंच।मंदःप्रसिद्धोगर्वश्च।तेनविस्मृतास्वपर
योर्दिकमार्गः।आम्नानाप्तविभागश्च।यथासादृष्टिः।वारणोगनोवारकश्च।शून्यःसंघः।धन
रहितश्च।कः।शृंडक्लस्तश्चग्रहः।आग्रहः।कृतोनघटनेतत्राह।अप्रस्तुतइति।एतच्चभ्रमराभे
व्यक्तस्यास्यविशेषणं।भ्रमरानिरासकरणस्येतिचकर्णचापत्वमात्रस्येत्यस्य।कोटीकाः
स्वार्थेनसममभेदाध्यवसायः।अप्रस्तुतसंबंधादिति।आदिनासारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवा
क्यार्थावगतिपरिग्रहः।अत्रापिअलिनांकारेपि।वर्णनारूपस्येति।चमत्कारितारूपाथा
विच्छिन्नत्वव्यवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः।कस्यचित्।नत्वर्थद्वेस्वयाचकेनात्रा
दिपदेन।अनिर्दिष्टत्वात्।अप्रतिपादितत्वात्।अतिशयोक्तिरस्तीति।अतिशयोक्तिरेती
त्यर्थः।तत्प्रसंगात्।संबोध्यत्वोच्चरयि[illegible]त्वयोरसंबंधेपिसंबंधवर्णनातिशयोक्तिमात्र
प्रसंगात्।अलंकारांतरंकल्पत्वमित्यादौपूर्वार्द्धे।विषमेति।स्वापितिसूर्यवंशयोरत्यंतानकुरूप

त्यर्थः। नात्यर्थस्य। नादृशमतिकरणसूर्यवंशवर्णनेच्छा। निष्प्रायस्याः अनायियतेति। नवं प्रतिदम
र्घत्यानुक्तिः। इदेनवःअघत्वयाकतमोदृशः। वसंतमुक्तस्य वनस्यदृशामनायिप्रापितः। त्वयिप्रा
प्तसंकेतनया हेतायों शंझानामपि-अनेनमद्वेद्वणेनजनेननश्चेच्याश्रवणार्हे-अपित्वर्देति।
अत्रयतादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्यप्रस्तुतदेशोकथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्य
प्रतीतिः। नचात्रवारणेंदुशीलामितिवत्पदार्थनिदर्शना युक्तेतिवाच्यं तत्रपूर्वार्द्धेनप्रस्तुतवृ
त्तांतोपादानेनसादृश्यपर्यवसानहृत्पुनिर्देशनासत्वेप्यत्रतदनुपादानेनतत्संप्यताप्रयुक्तवि
च्छित्तिविशेषवत्वेनचलितालंकारस्यैवोचितत्वात्। एतेनदशापदलक्षितानिःश्वांकेत्वरू
पकार्यहेतुरेणकारणस्यएजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्यानिधानात्पर्यायोक्तमित्यपिनिरस्त
मुत्उपधेयकैरेषुपाधेरसंकराच्चेतिसंक्षेपः। इतिलक्षितेनोक्तं इतेति। नामैवेति। दुर्ग ११४
कामेवेत्यर्थः। निसृष्टा। प्रेषिता। ससंकल्पां। मनोरथसहितां। मेघेरिति। नेदुरं। तुंदिलांन

क्तं। त्रिरत्नेत्रिशेषः। नंदनिदेशतः। नदस्याज्ञावशात्। मन्यध्वकुनदुमं। अधमंबंधिकुनदुमं
प्रति। पृथक्करेण। गिनगोविंदस्तता। चातकइति। यत्तुचातकस्यचित्रकारणमात्रार्थि
तयातत्रदकर्तृकेणामसाविश्वपूर्णेनदसाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति। नतुक्तं
देत्यासिंहः। नहिलुदुपशमायतत्पर्यामात्रमात्रार्थिनस्तदधिकाकांक्षेतिदर्शाधिक्य
नास्तीतिवक्तुंशक्यं तदानिमुपयोगानावेपि स्वस्यैवकासांतरेतदुपयोगसत्वात्। न
चचातकस्यजलसंग्रहानुपयोगादेषम्यशंकनीयं। चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततयातद्वै
ग्येप्रस्तुतदान्तस्याचकवृत्तांतकाव्यस्यपर्यवसानादिति। तृतीयेप्रभेदमाह। यइत्यादि
ति। प्रकर्षेणेत्यनुवर्तते। निध्यंजनेति। निधिदर्शनसाधनंजनं तत्साधनोषधीपुंजमित्य
र्थः। साधितोलब्धः। उक्तिरित्येति। अधःस्थितं। दृष्ट्वस्याधोदेशोस्थितं। अवस्थितमितिपाठेभ्मी
पाशोकयष्टावस्थितमित्यर्थः। श्रिताः आश्रिताः। विटपाः शाखायेनेति पुष्पोघविशेषणं। अ

बधाना। आहितवती। यष्टिः स्कंधः। तेन पादाघातेन पुनरप्यामुलंपुष्पिता नूद्धर्थाद्यशोकयष्टिः।
११५ अत्र चेदं साध्यकयत्नान्तत्वात्मइति प्रकारत्रयसाधारणं मामान्यं लक्षणं बोध्यं। इति प्रदर्षणं।
२न दृष्यमाणेति। दृष्यमाणं यत्किंचित् यो र्थस्तस्य संप्राप्तिर्विशादनमलंकारः। उद्योगयत्न। उदा। नंकुर्या
ताऽयोजय घावदित्यनेन न दिक्षामात्रं न तु तत्करणमिति। विषमाद्वेदः। एषमप्रिमोदाद्धरणे
पीक्षामात्रेन। विशेषस्तस्यानुकूलाचरणमिति। इति विवादनं। एकस्येति। एकस्य गुणदोषाभ्या
मन्यस्य नो गुणदोषौ यदि न भवतस्तदोल्लासालंकारः। अपीति। अपीः संपादनायां। माध्वीप
तिव्रता। स्नातामांपावयेदिति गंगा कृष्णविदूयछतीत्यन्वयः। तवाधारीपूयक्रुपत्राकुसुमयोः
स्पृष्ट्वा काहिन्यंपादमग्र योर्वा छिंस्या रियोषितः। विश्वधनारनिंदतीत्य[illegible]जानीयमिति।
मूर्च्छा नसेवकानामयमेव लाभो यदि बोध्यो न भवतीत्यन्वयः। पद्मीति। यस्य संज्ञो गाच्च ११५
जनाघदयमंसो सेनार्थाद्दयिताया निषीडितः संधृष्टः मर्माग वमध्येमवेक...तीति कुशलः। अ

शशिष्टमेगं नृप मेमाप्रमात्रमित्यर्थः। दुर्वर्णो दुष्टवर्णः। निःद्वष्टुर्लेन्धन्यादि। श्रेष्ठोबोध्यः। वननाशरूपः।
वनसंबंधीनाशरूपः। वनस्येति युक्ततरः पाठः। तत्रानिष्टपात्रमरतिरामः गतस्य दोषत्वेनोति संबं
धः। आघ्रातमिति। मुहुः पतितोद्दंशास्वादितं तेनी रसेन मनसाकरणभूतेन वानरेण कर्त्रा। तत्र नामि
नत्वाति विचारणं व्यसनितेन। विचारणेन नरेण। अश्मना पाषाणेन। प्रथम चतुर्थयोः गुणेन गुणो
दोषेण वा गुणः इति भेदयोः उल्लासः उल्लसनशब्दः अन्वर्थ इति उल्लसत्यानेः मुखं यत्र ल्यथानुगत
इत्यर्थः। छत्रिन्यायेनेति। केषुचित् छत्रसंबंधाच्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिणो यांतीति वदवारित्यर्थः। इ
त्फल्लासः। प्रस्थं प्रस्थपरिमाणमात्रं। मधु। ऋतिरिति मममा। कैः। कविता सुधियो। अतःकरणं सुधीभू
या मृतिर्मृषचेत्मद्यति तोषयति तदाख्यामदुक्तैः। अरसानां नीरसानां पुरुषाणामनादरसमूहैः
किं नाम स्यात्। न किंचिदित्यर्थः। क्वचिदिममेति पाठः। परमरमणीया पिकैवरमणीह्यो युनक्तितरुण
स्य यथा तकारणाद्धरणं कुरुते तत् हलकुमाराणां बालानामित्यन्वयः। त्वचेदिति। भिवंसतिकस्या

विकवेरूल्किः। जलांशुचंद्रा पनडांशुं। अंबुनवाधकः सूर्यः। उज्ज्वलगुणाभावः। तुल्यासहस्रस्यगु
णस्याभावः। इत्यवज्ञा। दोषस्येति। अन्यथेना। इच्छाति तेनैवादोषएव। अनुदितेति नद्या निर्दे
शः। शाश्वत। निरंतरां शांकां। त्यजेति इत्यनान्वयि। मध्येवालि। नीर्णानां। प्रत्युपकारा द्रुमता। द्वितीयाष्टो
वानरार्थः। व्यतिरेकमुखेति। वैधर्म्यमुखेत्यर्थः। अन्यथायां तिरन्यासेनेत्यनेनान्वयः। दर्शितेति।
वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकारानाभिलाषि। विपन्निं नाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः। नेनेमेति।
देप्रमथनाथहरपेशाचिकी पीशाच संबंधिनी प्रख्यानि पिशाचलामित्यप्राप्य भवतीति कंसमीप
देशं नजेमा। अमरसंपत्तिः। किंमितिप्रार्थ्यामुद्धे। यतोमघवदादिनिरिंद्रप्रमुखैरपि भवद्भवनेदेद
लीपुविकरदंडस्पर्द्धा घातैः स्फुरन्मुकुटाग्रैर्नृत्यतइत्यर्थः। इत्यनुन्या। लेशालिनवल्य निर्देशः।
भुवनातिसंप्रम्यंतं। शुकस्यानिंदायां। निंदाव्याजेनस्तुतौ वेत्यन्वयः। संतदृतिसचरितस्यादयो ११९
वृत्तिः नद्मसानिन [illegible]त्यरा। प्रादुर्भवद्घंत्रणं त्वच्छीचरणानिरोधोयेषां ते। सर्वत्रैव विषयादुःखंमि

तिक्रियाविशेषणं। अव्युत्पन्नमतिः। अनिपुणमतिः। सतासमीचीनेन तनेनाचरणेन। प्रान्तनो
निवः युवैषइतिवरार्थिनी कन्यकाप्रतीमसखीवचनं। चपलइत्यादी चना। येकाधाः सखीप्रतिउ
त्सेकइतिपाठेप्युत्कर्षएवार्थः। कन्यायादोषत्वेनभासतामित्यन्वयः। निर्वर्ज्ञेनुभिछा। निर्विवक्षि
पातकुपदोषत्वेनेत्यर्थः। निर्विवल्लोरितिपाठेराज्ञो विशेषणं। कुतस्तादृग्गुणत्वेन वर्णनेतत्रा
ह। रागकोपेति। अन्येनाविदितं। यथास्यादिति क्रियाविशेषणं। लेशतएवेति। नदुक्तं दंडिने
वावेशमेकोपिगुर्णदोस्तुतिं वालेशतः कृताभिनि। लेशमात्रस्यानिकृन्त्यार्थकं। तत्संहरणायाः
अखिलेष्विन्याघोः भिन्नविषयेति। अन्यनिंदायान्यस्यस्तुतिर्न्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादि
रूपेत्यर्थः। ननुतथाप्येकविषयाव्यानस्तुतिर्नलेशादिघनेत्याशंक्याह। विषयेक्येपीति। लेशे
शात्स्पर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः। दोरिति। देवीवत्सपतिञकरूपेणनत्वदीयैर्यशो
भिर्कंधवलितेनहरः यतो। घापिहद्भुतन्दमादी। निश्यामनिम्ना श्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभा

संतेऽत्यन्वयः। लक्ष्मणांकनं। दिक्नागानां दिग्गजानां मदजलैर्मेघमषीतद्भूतिनिर्धूमकानि। पारि
संख्येति। एतान्येव ध्यामानीत्येवंरूपेत्यर्थः। विषयांतरं। दोषोऽज्ञता। विज्ञगुणरूपमालंबनं
सर्वदेति। अयथः पृष्टमर्थानवनेतेनैँ प्राप्तवंतः। पलायनाभावात्। दीनाः परिमाणविशेष
परिच्छिन्ना सुवर्णमुद्रा। एवं च। लेशव्याजस्तुत्योः संकीर्णा विषयत्वे च। गुणदोषौ कर
णादिकमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसमर्थः पोषि सुपक्रमात् तत्रेति प्रागेयुक्तः। अत्र
त्यपि युक्त एव। इदमोपि च छिष्टार्थपरामर्शकत्वात्। इति लेशः। सूच्यार्थेति। सूचनीयस्या
र्थस्येत्यर्थः। मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः। द्रव्ययुग्मं विपुलं यस्याः सा। अत्र ग्रंथे। अस्मिन्नलंकार
ग्रंथे। रत्नमालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलिचिकीर्षया व्यंते। रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपर
त्वात्। विपद्घनेन। तन्नामकमालिसूचनं। तन्नामकमालिसूचने। तन्नामपर्ष्टेति निमीलन्नु १९७
नातिसूचनं। न ह्यत्रमालाशब्दार्थोपि पूर्वोक्त एव। अस्या दिव्यनामानि नक्षत्राणां तद्

वस्थानां सूचनं बोध्यं। वक्ष्यमाणेति। यथा अनर्घ्यराघवेयांतिन्यायप्रवृत्तस्येति यश्चोविस
ध्यायतां। अपथानं दुर्गमं तमोध्वांतोपि विमुंचतीति सूत्रधारपरेण वक्ष्यमाणवृत्तांतसूचन
मितिबोध्यं। इति मुद्रा। क्रमिकमिति। प्रस्तुतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धक्रमानुसारि न्यासः तं प्रतिपा
दनं रत्नावलिरलंकारः। प्रकृतेत्वं च यथा कथंचित् प्रस्तुतसंबंधित्वं बोध्यं। चतुरेति। चतुरमास्यं
यस्य सः। चतुर्मुखश्च। इत्यादेति। द्वैधाविभवन्यास्तेन श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकेन
तित्यन्वयः। कीदृशो। रसातलं प्रापितं येन लाञ्छनं चिह्नं नवकृतांगरागादिकं येन तथा
तोकठिनतः। आवासेस्थानं भूतो। रसेनालिंगितो। प्रकृष्टाह्लादैकरसनेर। क्रमाद्दशमत्स्य
हिपरिमाणेन अभेनोपचितेन प्रचंडे। भूभृतां पर्वतानां गुरुत्वमपहंतिनाशयतिनाश्यो। नानोपि
महत्वात्। चक्रवाकस्यर्द्धाशिले। तत्सदृशनात्। भोगःसुखं शरीरं वा नद्भाजि। जनितमदनेन। वि
श्वेंद्रियेषु लिनाः आशक्ताउन्मुखाय स्मिन्नतादृशो। एतैरेवविशेषणैरवतारदशकरूपतापि

गस्य बोध्याः। न यथा। तत्राश्रमः प्रियः कामस्तस्य जीर्णनं मत्स्यस्तद्रूपो। कादिनतायाश्र
वासकूर्मे। रसया पृथिव्यास्त्वोद्धरणे कालक्राविर्गिनिवराहे। प्रादुर्दिक्कोरमः प्रतितिर्यस्य
तास्मिन्नृसिंहे। क्रमः पादविक्षेपस्तदनुसारेण पचितेन पदकैर्वामने। भूभृन्नृतानां ग्रंगेरवना
शके। भार्गवे। काकस्य छिनी। सीताविप्रयोगातुरतया चक्रवाकशापदेरामे। भोगः फणा तद्वि
शेषाच तारेव नमेडे। ननि नमनं गंगाया स्वधारेरस्य विरुद्धमोन भोगत्यागसमाधिप्रवृ
त्तियेन तस्मिन् बुद्धे। स्वलिनमश्वस्य च ज्ञातदुनमुखे कल्की। ति। क्रमानन्तरणोपि। ति। न
याच। प्रसिद्धसद्रूपागतानां मर्त्यानां न्यसनेस्त्रावजिरितिसामान्यलक्षणं। सक्रमाक्रमत्वेन त
भेदाविति भावा यस्योति। यस्य प्रभावः निष्फलानां प्रतिमापन्नानां शत्रुनृपाणामंतःपुरेषु महा
भूतयमयोर्मूर्तत्वादृश्यमितित्यन्वयः। पंचमहाभूतमयत्वमेव विशेषणैर्दर्शयति। वह्निमयत्वा
द्धिःशंगेषु ज्ञमामयः पृथ्वीमयः पिंडाभारसहिष्णुत्वात् स्वांतेषु नः करणेषु आकाशमयत्वे ११८

यांभूत्यनाश्रयत्वात्। यथा कथंचदित्यस्यत्रपंचनं प्रहृतोपमानेत्यादि। उपमानं चोपरंजकं
चोपमानोपरंजकेतयोर्भावस्तत्राप्रकृतं प्रत्यक्षपमानता उपरंजकता चेत्यर्थः। उपरंजकताच
ताप्यमाणता। तदुक्तं। उपरंजकतामिति। विषयिरूपकंतदिति। नओपमानता। रविरिवप्राप्ति
द्विवसोपजायमानोदयइत्यादिवत्। उपरंजकता तुचतुरास्यइत्याद्योदाहरणे। वह्निमयइत्यादि
रूपताप्रवर्णनेचस्यष्टेति। प्रकृतान्वयं विनेति। मित्रचंद्रमुखिवीत्यादौ कृताधरपल्लवेत्यादौ विवि
भावः। कपिकेत्यपलक्षणं। तदभावेपि। गुरुणांजघनेनैषात रुणीमंदगामिनीत्यादावपय
मलंकार इति बोध्यम्। इति निरनावलि। तद्गुण इति। स्वगुणत्यागादनेनरं। अन्यदीयगुणग्रह
णं तद्गुणालंकारः। पद्मे इति तवनासामौक्तिकमधरकान्त्यापद्मरागवदाचरतीत्यर्थः। वीरेत्ति
द्वीपान्तरिकामानिवनभूविपरिधानं कर्णुपल्लवानि करेणसस्पृश्यपाडुरपत्रबुद्ध्यानद्दराति
नयुक्ता इति। कीदृशानि। निजकररुहाणां नखानां हस्याश्वेतकान्त्या सचितानि व्याप्तानि। त्यथ

इति तद्गुणः। पुनरिति। स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिपूर्वरूपमलंकारः। हरेरिति। निर्लोपा
नियुक्तः पाठः। विभिन्नेति। माघे रैवतकगिरिवर्णनं। गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा मिश्रितव
र्णाः सूर्यस्य रथ्या अश्वाः यत्र गिरौ वंशांकुरवन्नीलै रत्नैः परितः स्फुरंत्या रुचा स्वां रुचं नी। लघुनि आ
निन्यिरे आनीतवंतः। रुचा विभिन्नवर्णा इति वान्वयः। केचिदित्यत्र समबीजं तु पद्मपद्मरागायितेत्यल
दाहरणे। तद्गुणालंकारो न स्यात् तत्र चेष्टापत्तिः। अनुवत्सितद्वमत्कारस्यानिरालंबनत्वापत्तेरित्यरु
नीये। अथवायं तद्गुण एवेत्येवकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येया।
नेपत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात्। अत्राद्धि पूर्वमश्वानामरुणगुणत्वं अनंतरं रैवतकरत्नैरुणगुणेषां तद्गुण
त्वमिति तद्गुणद्वयमिति। तेषामभिमतं पूर्वमिति। वस्तुनि विस्तते विगते सत्यपि पूर्वावस्थायाः अनुवृ
त्तिः पूर्वरूपमलंकारः। महः प्रकाशः। द्वारमिमिति। हरानन्तविद्विषां मंदिरे शून्येपि चिरंतनः प्रण २२९
योपस्याः सेवाजन्यस्य स्थितिर्मर्यादास्ती। विशेषः। यतो द्वारं स्व डिंडिमिंडकाख्य पश्यन्तिरे वर्णयति

स्थितमूर्तं। बहिरपि भूमयः मदस्राविणः खंडैर्मनिर्धासिताः श्यपनं नत्यंमदीषी। निविनेना निरेवमादि
वस्त्रापि तत्क्रांतमित्यन्वयः। इति पूर्वरूपं। संगतेति। संगतः स्वसंबंधी योऽन्यः पदार्थस्तद्गुणानंगीका
रमतद्गुणालंकारमाहुः। चिरमिति। रागिणी। अनुरागिणी। मंजिष्ठादिरंजनद्रव्ययुक्ते च। निद्रितोपि त्वं
नस्य। सिरक्तोऽनुरक्तश्च न भासि। निश्लिष्टं गंडेति। हे श्रीमन् नृसिंह ख्यातनृपते एषा नवकीर्तिः मदे
पिच्छलेपंकी। अदिगजानां गंडप्रदेशे यद्यपि विहरति तथापि वैरिहरिणीनयनकज्जलेषु स्थिता न्य
जना। निप्रभाऽपि प्रोञ्छति तद्दपि तथापि हि स्तुरिमकारस्य चंद्रस्य यत्करणाद्धैतं तस्य मौक्तिको
स्वत्विस्याहेत्यर्थेन तदाकेतिमाशद्वादिभ्यश्छ्वाव्य इत्यनेन कमप्रत्ययः। तत्सदृशीति यावत्तम्भु
तिप्रकाशत इत्यर्थः। विशेषाकारेणेति। प्राकृतत्वक्षितविशेषेरूपेत्यर्थः। इत्यतद्गुणः। प्रागिति ले२
परसंनिधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्य नाशालंकारः। नीलोत्पलानि। कर्णावतंसीकृतानि
कपीरिति। काविशायनं मघं। इत्यनुगुणः। मीलितमिति तस्य निर्देशः। रसइति। स्वनालोहि

तेवरणे॥ ज्योत्स्नायां सीताल क्षितान:॥ मल्लिकेति॥ क्षौमं दुकूलं तद्धारिण्य:॥ इति मीलितं॥ सा
मान्यमिति॥ लक्ष्यनिर्देश:॥ विशेषो व्यावर्त्तकधर्म:॥ पद्मानामाकर: पद्माकर:॥ वालिहस्तेन॥ अं
गदेन॥ अंकेन॥ चरणज्योत्स्नादिना॥ अपरस्य ज्योत्स्नासाम्यमिमारिकादे: भिन्नरूपेति॥ मुखपद्म
दे भिन्नस्य स्वरूपस्याविभासे पीत्यर्थ:॥ उक्तमेवार्थमुदाहरणरूपतया विशदयति॥ मीलितो
दाहरणे इत्यादिना॥ वस्त्वंतरत्वेन मासते इत्यन्वय:॥ तत्र निर्विंबानां चयत्वं तत्तया भान
मस्त्वेवेत्यनुषंग:॥ केचिदित्यस्याहुरित्यग्रिमेणान्वय:॥ किंचित्प्रकाशकाराद्य:॥ तदुक्तं॥ स
मेन लक्ष्मणी वस्तु वस्तुना यन्निगुह्यते॥ निजेनागंतुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतमिति॥ तयो
र्मध्ये॥ एवं चेत्यस्येत्यग्रिमे मिलिता लंकार इत्यग्रेतनेनान्वय:॥ अपांगेषु॥ अपांगस्तरलोपयो
स्ता॥ तरला: सत्वरोच्चारणात्॥ वक्रावक्रोक्तिगर्भा: वर्ण्या लुलामि रोवाक्यरूपा:॥ इति प्रकारेण १२०
गृहभामिणके लिलीलायास्तत: स्वभावात् स्फुरितं प्रकारित्रंतत्तस्मादन्यगकेसतं पद: स्वत: स्थिति:॥

भेदाध्यवसायेपीति॥ मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थ:॥ व्यावर्त्तकास्फुरणेन हेतुना॥ अलंकारां
तरेणेति॥ स्वरूपानिरोधानेन मीलितालंकारात्॥ भेदानिरोधरेतिन च सामान्यस्यापसंभवादि
ति भाव:॥ सामान्येति॥ तथा च गुणसाम्याद्विशेषाग्रहणमिति सामान्यालंकारसामान्यलक्षणं॥
विशेषाग्रहश्च क्वचिद्भेदे गृह्यमाणे क्वचिच्चागृह्यमाणे इत्याद्यप्रकारांतर्गत॥ तत्र तन्मीलितस्या
द्विति भाव:॥ अवांतरभेदे निवेत्यनंतरं भाव्यमित्यनुषज्यते॥ पूर्वोत्प्रेक्षिति॥ मिलितं यादिसाद
स्यादि पूर्वोक्तचंद्रालोकहन्मत इत्यर्थ:॥ स्वरूपानिरोधाने॥ अपांगतरल इत्यादि स्वरूपानिरोधा
नस्थले॥ अलंकारांतरेणेत्यादि स्वरूपतोन्नायमानि सादृश्याद्भेदाग्रहणं मीलितमित्यंगीका
रे प्रथम: पक्ष: सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितलक्षणं गीकारे तु द्वितीय इति भाव:
इति सामान्यं भेदेति॥ वैशिष्ट्यं वैजात्यं॥ उन्मीलितं विशेषश्च क्रमेणालंकारौ॥ मत्ते भेदाग्रहात्
नर्गतौ॥ जनितानीति॥ शंकुचितत्वादिति भाव:॥ सामान्यरित्या॥ सामान्यालंकारन्यायेन॥ एवं च॥

चित्रत्वचातुर्यरूपं चावधूनां कर्णामृतोगउनवागतानि। स्वगाः सदेहं यद्दिवापातिष्यन् कोवदयिष्यत्
वचंपकानी त्यपी। विशेषोदाहरणं बोध्यं। यत्त्वनुमानालंकारोऽयमेवगतार्थत्वान्नान्यत्रालंकारांतर
त्वमिति। तदयुक्तं। उदाहृतस्य त्वभेदविशेषणस्फुरत्वे विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षस्यरूपत्वात्। अ
थापि स्वकपोलकल्पितं परिभाषयाऽनुमानालंकारत्वं ब्रूषे तथापि सादृश्यमहिम्ना प्राप्तान
वगतयोर्भेदे वैतात्पर्याः स्फुरणात्मना विशेषाकारेण मिलितसामान्यप्रतिद्वंद्विनायुक्तमेव
लंकारांतरत्वं। अनद्गुणाव्ययोरिव विशेषोऽस्य संकारादित्यलं विस्तरेण। नृत्यदिति। नृत्यं कु
र्वतोऽर्गस्य दूरस्य पोऽहृद्गानस्तनप्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वासकचैः शहशोरित्यर्थः
द्दकक्कीर्तिर्वर्चुकः एव कमलाकामुकः नाभिकमलपरिमलस्य मौहिं समृद्धिं यदि नाला
साद्वियिष्यतनाधारविप्यादित्यन्वयः। यस्तु तद्गुणस्यात्र निर्बाधकत्वात्कथं तत्प्रतिद्वंद्वित्वमुन्मी १२१
लितस्येति तदनुक्तोपालंभरूपत्वादुपेक्ष्यं। तद्गुणे न भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात्। वा।

ग

णमिति। लांछने रतीयजोचनादिचिह्नसाधारणेपिसतीत्यन्वयः। पार्थोऽर्जुनस्तेन स्तनोपः
श्लहास्तेनव्रणो यत्र तादृशामुत्तमांगं शिरः। पूर्वत्रस्थानाधिकगुणसाम्यं। इह त्वागंतुकगुणसा
साम्यमिति भेदः। इत्युन्मीलितविशेषकौ। किंचिदिति। किंचिदनिशापतद्भिन्नं गुरुमुत्तमेना
मानालंकारः। चेतसि चेतसस्तना। मुखेन तत्तुल्यान्याः सुताः ता। ग्रामहग्ने। पस्तरप्रायपाषा
णवदुल्लपाषाणतुल्ये च। प्रायोवाहुल्यतुल्ययोरितिकोशात्। किंचिदास्तरणादिकं। समाग
तमप्रतिबंधकंचापयोधरो मेघःस्तनश्च। कश्चिदवगमिष्यति। तास्यतीत्यतादृशं रूत्याद्वि
रूपं उभयः। कल्पः प्रश्नायनतादृशस्योत्तरस्य। ईर्ष्यामानेति। ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः। अनुत
स्मार्गः पश्चात्तापयुताया। प्रश्नोत्तरेति। प्रश्नउत्तरोत्तरं च प्रश्नोत्तरोत्तरेणास्मामपि न्यमुत्तरं। चित्रम्पि
स्तव्यतद्वत्यर्थः। केदारेति। दारणं पाषाणेरतः केदतिप्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य पाषाणेरताइ
तिनदेवोत्तरं। केखदाः खे आकाशे अदंती। तिप्रश्नस्य यदुत्तरं खयपाछिणाइतितत। किंचप्रत्ययमिति

प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं तत्त्वं यस्ता कृष्याद्दी। निनेना भिन्नं। इत्यन्तरं। सूक्ष्ममिति। पराशया भिन्नस्यान्तर
स्मिन्परविषये मा भिप्रायं चेष्टितं सूक्ष्मालंकारः। पराशया भिन्नत्वा सा वितरस्य तस्य साकूतचे
ष्टितमर्थान्तरविषयः इतिवार्थः। संकेतेति। संकेतकालमनो यस्य न किंशासु मितियावत्। विदं
कारं नेत्रान्यामर्पितमकृतं यस्मिन् ताहृशं लीलापद्मं निमीलितवती। नेत्रेत्यादि। क्रियाविशेषणं वा। इ
निरस्त्रं। पिहितमिति। लक्ष्यनिर्देशः। तल्पशयने। वक्रेति। वक्रेप्रयवणाभिलानां त्वेदा बिंदुनो
प्रबंधे धाराभिः कंठे भिन्नं लग्नं कुकुंपं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मिता स्मितवत्। पुंस्त्वं नयति व्यं
सतीतन्याः पाणौ खड्गं लेखं लिखेत्यन्वयः। सूक्ष्मालंकारपराभिप्रायमवगत्य साकूतचेष्टितेना
त्र समर्पणं। पीहितालंकारं गुप्तं परवृत्तान्तं ज्ञात्वा साकूतचेष्टितया तत्प्रकाशनमिति ते दोषाध्याः।
इति पिहितं। व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। चौर्यरतेत्यन्तं यः संकेतभूतशुभ्रिपृष्ठकुठनमित्यन्त २२२
यः उपपतिना। जारेण। तस्यां खेकापद्भुतौ। आयांनमिति। प्रनो स्मारण्यायां। एकाकाचिद्र

मावनिता सख्यः पुरस्तात्। रोमांचकंपादिभिरनुभावैर्व्यज्यमानमनुरागं शंकरप्रणमता
सती ज्ञुगुह्य गोपितवतीत्यन्वयः। लक्ष्यते। व्याजेन। एवमिति सूक्ष्मालंकारसः पुंस्त्वं तन्न्यायं
ज्येष्ठं नीवयस्या नामा हा घन्यां प्रशश्याभि। नाथवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः। उदाहर्तव्य
मिति। यथा वस्यंदी निपघण्व। अलिबाला समस्मितं प्राहमंदमुग्धा हित्वा मघपश्या मिनाथमि
त्यकत्तर्षा निर्माणेनाथमित्युक्त्या प्रकाशनमिति बोध्यम्। वस्तुसौंदर्ये निवेतनानिकृत्यस्वरूपस्य
स्तुसौंदर्यं त्यर्थः। ध्वनिभावात्स्यदलात्। ध्वनित्वाश्रयत्वात्। उपसंहरति। अतयति येषुत्यस्य
भावाविष्करणमस्ती त्यनोनेन्वयः। इतिव्याजोक्तिः। गुढोक्तिरिति। यदन्योद्देश्यकं वाक्यं तदेतन्न्यं
प्रतिकथ्यते चेत् गूढोक्तिरलंकारः। हे तेत्संतस्याद्रेःकलंत्रं च। अपेहि। दुरितं भवः। अविवक्षितत्वा
दिति। अयं भावः। प्रस्तुताप्रस्तुतश्लेषे आमावुदयमाकृदत्यादावप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुतार्थोपमा
नतयान्वयः स्वीक्रितये। सर्वथैव प्रस्तुतासंबद्धस्याप्रस्तुतार्थस्य कथनेसंबंधार्थाभिधायकत्वा

पत्रैरतः प्रस्तुतेपि श्लेषवादिना प्रस्तुतस्य प्रस्तुतसंबंधो वाच्यः। स्वचनसंभवतिविवक्षाविरहा
दिति। कुतस्तर्हि प्रस्तुतार्थकथनं। तत्राह। तस्येति। अप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः। ननु तादृशविव
क्षाविरहेपि नानार्थविन्यासमात्रेण श्लेष एवेत्याशंक्याह। विछित्तिविशेषेति। तथा च
श्लेषसत्वेपि विछित्तिविशेषाद्भुता कैरविण्यभंगी कार्येत्याशयः। अत एव श्लेषमात्रमित्यत
मात्रनिराकरणमेवापक्रांतं न तु श्लेषनिराकरणमिति। नाथ इति। विपणिः पण्यवीथिका
पुष्पाणि। रसेरविला। आगमेन वेदेन ज्ञातनीयः स्तुत्यः। आगमनेन ज्ञातनीयः श्चारजनी। व्याप्य
त्यंतसंयोगे द्वितीया। इति गुढोक्तिः। श्लिष्टमिति। श्लिष्टत्वं परस्परलक्षणं। अर्थश्च। कीमुतगुप्तस्याध
गच्छास्य च्युतत्यादौ संग्राह्यत्वात्। वत्सेत्वेदृति। वत्सेनेति। विशारद इंदुरं चानुरूपं मघं महावेग।
ऊर्ध्वप्रवृत्तेश्वसनं श्वासं। पवनं च संत्यजन। कनूलं पातं। तिनयावरणः कंपश्च। गुरुर्महान्दुःख ॥१२३॥
निश्वासः संप्रासिद्धं न द्रुदानाशकेन। वनाद्यं दैत्यनाशकेनेंद्रेण च। अत्रश्री... चिंतयाहि

२
दृतिप्रकाशकार्णेन मथनिवारण्यानेन सुराणां सत्याख्यानं वर्जनेकारयित्वा मंथो मथनं तेन
मुग्धः पयोधिर्यस्मिन् लक्ष्मीमदामवादुरितं दंडे त्विन्व्यन्वयः। परेति। परवंचनायगुप्तस्याधि
ष्ठूरणमित्यर्थः। यत्रेति। एकया गुप्तस्येत्यर्थः। दृष्टेति। गोपत्वायियोरागः प्राप्तकिंसिदत्याश्च
पदुतयागवांपरागेधूलिमित्याप्सयाच। गोपेति संबोधनं वा। किंचितसमा विषयपु कायुक्तं च
।दृष्टत्वयि। सुमोच। पत्युर्भावः। पतितानां। पतनं प्राप्तं च। विषमेषुः पंचशरस्तेन खिन्नमनसां।
विषमेषुसंकटेषु खिन्नमनसो चा। अबलानां स्त्रीणां। बलरहितानां च। सलेशं सलेशं। गोष्ठं
गोस्थानं। चेतो न लपितं। एकोनः पयस्तगच्छतीत्यर्थेन तं कामयतेऽसौ इत्यर्थः। गुप्तः नंदाविष्क
रणं च हरिणा कृष्णाचेत्यनेन। निबोध्यं। शठशक्तिति। शठश्लेषविशेनेत्यर्थः। कौडिक्रनः संग
हितः गम्यामीति। अच्युतमहिषमे अत्युत्ति। गुप्तोऽर्थः। चिरकालं त्वद्दर्शनेनापि नष्ट
मितित्यर्थेन। दर्शनेन नष्टापिराप्पेंद्र संभोगेनेत्यर्थो। गुप्तः। विनयस्य योरेकांतगतयोः। द्वैतश्चा

सौजन्यः। अन्यथा। इत्यर्थः स्थितावितिसंभावयति। तेन द्वयोः किन्निजानैव वृथैवाभावं च य
इति गुप्तोऽर्थः। आमंत्रणस्याच्युत्यादेर्भंग्या रचनया सुचितो यो दूथावस्थानं वेदस्तेनास्व
सां। कविनिबंधेति। कविनिबंधनवक्त्राणुप्तस्येत्यर्थः। सुश्रुत्वामिति। शोभनन्द्रहदयिता। हे स्थि
तयोः संबोधनं। कोपोरोषः। विकारश्च। रागिण्यनुरागिणीति। अवनतेन घेड़ति चमत्स्य ये
विशेषणं। पद्मेरागिणि रक्तिमशिखे। नष्टे इति हक संबोधनं। एकं दृष्टं इत्यपि। उच्चारणेनेति
स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः। इति विद्वन्नाक्तिः। युक्तिरिति। स्वस्य मर्मगोपनाय। क्रिय
यायत्तु परस्यातिसंधानं वंचनं सा युक्तिरलंकारः। त्वामिति। नायकं प्रति दूतीवचनं। पुष्यस्ये
दंपोष्यं। दंपत्योरिति। तस्य शुकस्य। अतिमात्रं अत्यर्थं निगदतः इति संबंधः। फलशाद्वोवी
जपरः। गोपनीयविषयं नेदस्य विछितिभेदप्रयोजकत्वादाह। यद्वेति। नन्वेवं शत्वां पातमा १२८
लोकेत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्तं विरुध्येतेत्याशंक्याह। एवं चेति। यद्वेति। पद्मांग। कोरवे

त्यर्थः। एवं चपुर्वपद्यं अन्यपरिप्रायेणेति भावः। इति युक्तिः। लोकेति। अनुदूतानिरनुकरणं।
मद्वस्येति। अर्थाद्विहृरे। सामानति व्याप्येत्यर्थः। नामैवेति। देववदनवनामैववांछितदा
त्वमास्यातिकथयति। अनत्स्यैव वरदानमुद्रामितरदेव नवत्र धारयसि। यतो विश्वप्रसिद्धतरा
विप्रकुलेप्रसूतिं। उत्पत्तिर्यस्य तादृशो स्येत्यर्थः। इति लोकोक्तिः। छेकोक्तिरिति। तद्ध्यति
ईशः। अर्थांतरगर्भिता। अर्थांतरव्यंजकता। सामिपस्थं। यद्वत्तान्तः पृष्ट स्तनसमीपस्थं। पंचा
यचेति। भक्ष्यपानवृत्तांत स्तनसमीपस्य पश्चत्यर्थः। तेन लोकोक्त्यनुवादेन। मलयेति। व्याताः
समूढाः। पतागतावि कमितानां पद्मिकाकरूपानां परिमलस्य भारोपस्मिनू। तादृशो ग्रीष्मो
नयानष्टः। हे घन त्वं यद्यस्मद्गृसेकमाद्वानू नवासितरो नत्किः स्नेहं नाथकं घरयं अन्यास
हसंयोगत्यागवा निवर्त्तनेपरापदूतानां व्यावर्त्तनेय एव प्रभवतिस एव धनं नयोर्कन इत्यन्वयः
। लिप्सयापोषितस्य यांगनानत्तरवी वचन इति संबंधः। अधात्तैलंगाः इमां मत्सखीं। गोप्रा

योगो नुप्रासः। इति छेकोक्तिः। वक्रोक्तिरिति। वक्रत्वं नैर्विकारः। अपरार्थस्य। अभिमतादर्थान्त
रस्य। नंदीहरस्य गणविशेषः। दारुणा कुरंत्यभिप्रेतं। काष्ठेनेति। कस्यं न। विकृतत्वं चकस्य चि
ह्नर्णस्या वायोद्घयाभ्यां। नवविश्रामेति। तीतां प्रतिरावण्णोक्तिः। पादत्रयं चतुर्थ निमित्ता
याः। नेतव पतिः स रामो युधि संग्रामे पुरतो ग्रतो न स्थातास्थास्यतीत्यर्थः। अनिशयेन लघु
लघिष्ठस्तत्संबोधनं। इदं पादत्रयं। पश्चाद्गत्यरणां सप्तमानां त्रिनवीतिवर्णानां विलोपापत्र
ताद्दृशं पुनः पठेत्यर्थः। शास्त्रस्त्रेषेति। शास्त्रस्य परिहासस्य हित्वादितिभावः। भिद्येतिजलनिधि
छिमवांश्च तत्कन्यया लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेण इत्थं लीलया संलापा मिथो भाषणं नो स्मान्नु त्रा
यतामित्यन्वयः। इत्थं कीदृक्। तदाह। भिक्षार्थीति। हरमभिप्रेत्य लक्ष्म्या वाक्यं। बलेर्दैत्यस्य म
खे यज्ञे इति पार्वत्याभिप्रायं पार्वत्याः। मह्येशो भनेनांडवं नृत्यं प्रपंचकवन्नेदं इति लक्ष्मीप्रश्नस्यो
त्तरं वृंदावनस्यांतमध्य इति श्री कृष्णाभिप्रायं। मृगशिशुः महादेवेन करे धृतः। परशुमृगवा १२५

तावीति इदं स्नेयसंनमिति ध्यान श्रवणता इदं लक्ष्म्या वाक्यं। नैवेति पार्वत्याः। मृगः पशो कुरं
गेचेति विश्वः। क्वचिदिति प्रश्ने जरठा जीर्णाः वृषपतिर्वृषश्रेष्ठ इति हरवृषभाभिप्रायं लक्ष्मी
वाक्यं। गोपो गवां पालक इति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति। अत्र भिक्षादिपदानां परिवृत्ति
सहत्वादर्थश्लेषमुक्तं। असमासो क्येति। अविचार्येत्यर्थः। मालया पुष्पमालया इति च
क्रोक्तिः स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। जात्यादिस्थस्य जात्यादि संबंधिनः। स्वादिप
देन क्रियादिपरिग्रहः। उत्तरंगाणि नरंगायमाणान्यन्द्रीयाणि येषां तैः। तावितितौ प्रकौ
तौ वधूवरौ। गुरूणां समीपे अन्योन्याभिमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदाने यो रभ
सो वेगस्तेन सस्मितं नं भृष्टमवधानं सावधानत्वं यो स्तादृशौ उभावपि भिन्नदिकं वामद
क्षिणरूपदिक्संबंधि परस्परपार्श्वभागोपसर्पणं मुहुर्मुहुः कृतवासनकं यथा स्यात्तथो
पासरतां। उपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः। पूर्वोदाहरणे कुरंगनातिस्वभाववर्णनां। अत्र सलक्ष

क्रियात्वभावावर्णनमिति भेदः। इति स्वभावोक्तिः स्वाभाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः। अथापीति
।प्रमनयनं नयनमिति तत्याः वाच्यं निशम्य तत्र नतयात्याति तमुन्नरियं धत्तुं पुरः प्रवृत्तमयि स
तिनदाः प्रयसाद्धियत्न किंचित्निमिन नमकलेन इदमथापि समदृशीपुरात्तिदतित्यन्वयः। अ
त्रनयनपदे तत्ववाचकत्वरूपशक्यसंबंधेनानेत्रपदं लक्ष्यते। तस्मात्वदत्नमाति निः। किं
वास्यवाचकवाच्यत्वरूपशक्यसंबंधेन वत्समेव लक्ष्यत इति वचोगुणेरित्यादिव द्विलि
तलक्षणा लक्षणावाबोध्या। तत्र मधिगुणेवत्वालिविश्वः। इति भाविकं। उदात्तमिति ऋ
द्धेः समृद्धेश्चरितं उदात्तालंकारः। तथा श्लाघ्यं चरितं अन्यस्योपलक्षणमंगत्वेनदर्पितया।
सातोशिखरेयस्य पर्वतस्य। कीरिटी अर्जुनः। कृष्णानकष्टान्। आनतेनयेन कृनुमता। इ
त्युदात्तं। अत्युक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। अद्भुतं चतथ्यं मिथ्यारूपं। अद्भुताः समृद्धाः। १२९
औद्धरिति। स्वमते तु तथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यां भेद इति भावः। अतथ्य अद्भुतविशेषणस्य लक्षं

दर्शयति। अनयोरित्यादि। एतत्स्वयं योगेऽप्ययोगः संबंधातिशयोक्तिरित्यत्रप्रागुदाहृ
तं। असदुक्तिताः तन्येनेति। अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रं। अन्यमिति। पद्मेत्वन्यं तास
दुक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः। तथा चाद्भुतविशेषणादन्यं तातथ्यरूपलक्षणा भावात्ति
शयोक्तावतिव्याप्तिरिति भावः। अंतएतयोरिति पद्यानतरंदंडिनोक्तं। इतितं भाव्यमे
वेतद्विधा व्याख्यानसंकृतमिति। एवं लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः। योर्थस्त
नातिशयोक्तिं विदग्धानेनत्यथेत्युक्ता अन्यं निर्मितमित्याद्युदाहृत्य इदमत्युक्तिरि
कमिति चाद इत्यत्युक्तिः। निरुक्तिरिति लक्ष्यं। योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायि
नामर्थांतरोपवर्णनमिति लक्षणं। ईदृशैरितिचंद्रइवातिविरहिण्या उक्तिः। ईदृशैर्जेन
रूपैः दोषाया रात्रेः कर्त्री दोषाणां माकरश्च। पुरेति। कनिष्ठिकांगुलिविशेषः। अधि
नःकालिदासो यस्यां सा। सा अंगुलिविशेषरूपा। अर्थवति। नाविद्यते कविनामयस्यां।

सेत्यन्वर्थनामभवति। इतिनिरुक्तिः। ननुप्रसिद्धानुवादस्य चमत्कारित्वात्कथनमलंका
रत्वमतआह। निर्णीतइत्यादि। शाकुन्तपाशकेदृश्यते। तिशाकुनिकः। आविष्कृतमि
तिध्वनित्वशंकानिवारणं। एवंमपिप्रि। इतिप्रतिषेधः। पंचमस्यस्वरविशेषस्योद्वंचनमा
विष्कुरणं यत्रतादृशकालेकालेकोकिलोमधुरध्वनिरभवदित्यर्थः। द्वितीयकोकिल
पदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थान्तरसंक्रमितत्वात्संकल्पनेनद्रुढ्यत्वमती। निश्चयप्रयोजनं।
शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णायुषिद्विजबालकेमृतेतद्वधोद्यतस्यरामस्यस्वहृद
त्वमतियमुक्तिः। जीवातवे। जीवनाय। शूद्रएवतपश्चरणान्मुनिरिवमुनिः। तस्मिन्कृपाणं
खड्गंविसृजनिक्षिपः। यतोरामस्याकरुणस्यगात्रंशरीरमसि। निर्भरमतिशयेनगर्भ
खिन्नायाःसीतायाःप्रवासनेनिर्वासने। तत्रपटोरदक्षस्येत्यर्थः। अत्ररामपदमकरुण १२
त्वरूपार्थान्तरसंक्रमितं। तदतिशयोव्यंग्यः। सचात्यंतमित्यनेनोक्तः। ध्वनिमायास्यदा

निध्वनित्वप्रयोजकानि। व्यवस्थितत्वादिति। शाब्दार्थशक्त्याऽक्षिप्तोपिव्यंग्योर्थः। कवि
नापुनः यत्राविष्क्रियतेस्वोक्त्यासान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरितिध्वनिकारवचनेननिर्णीतत्वा
दित्यर्थः। उक्ताविति। निषेधाभासमाक्षेपंबुधाःकेचनमन्वते। आक्षेपोन्योविधौव्यक्ते
निषेधेचतिरोहितइत्येताभ्यांमनाक्दूतां। गच्छगच्छसीत्युदाहरणयोःप्रतीपादितावि
त्यर्थः। प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वंद्वित्वं। इतिविधिः। क्षेत्रोरितिहेतुमताकार्येण। मानच्छेद
कार्य। एषइति। विटूमध्यायः। प्रवासकालिःमविगततरुच्छायश्च। मरुनिर्जलदेशः। मा
नेइति। मानेनेच्छति। अनिच्छतिमति। एवमुपशमेवारयतिसतिक्रियालकार्यंदमोनु
मिमालिखेत्यां। भृत्युर्भेरवनस्यतदनुभावत्वात्। स्वोतंत्र्येचपारिहत्यपराङ्मुखीनुयति
ष्ठतिमति। धैर्यकारीत्याधुयममनानुमता। मितिसुचनायरुत्तधुनकृत्वागतेमतिरिति। क्षे
ष्टत्वामनुसरतामुनाजनेनैतावरुरुसंप्राप्तं। यत्पादेनाप्रियोनस्पृष्टः। सएवचरणोहि।

योऽस्पृष्टं न पश्यकमन्यते। अनुमानात्। अन्वयः। अत्र दृष्टान्तरूपलिङ्गेन कार्ययोः स्पष्टमभि
धानं। नेदोनरेमाहा। हेतुर्हेतुमतोरिति। केचित्तु नेदोदूरयन्तृ तयः। तदुक्तं। हेतुमतासह
हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति। लक्ष्मीति। करादाविदुषां लक्ष्मीविलासादित्यन्वयः। अ
त्रविलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानं। एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह। अत्रचे
ति। कार्यावश्यंभावस्य नत्वेष्यं चेतिविग्रहः। आदिना अपथ्याशनं रोग इत्यादावुपादेयत्वा
नुपादेयत्वादिरिति संग्रहः। आयुरिति। विरः कलिंगेश्वरः कलिंगदेशाधिपो विनयेनेत्य
न्वयः। कीदृशः। दानरूपस्य महोत्सवस्य आयुरिति कार्याभिन्नत्वेनाभिधानं। एवमग्रेपि
।विशेषणमनतानां ज्ञेयं। भूताराज्ञां कलितादिति। धृताकारः। वीरश्रियः वीरलक्ष्म्याः
निकेतनं स्थानं। इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाध्यायमहविद्वज्जनमौलिरत्न १२६
मश्रीरामचंद्रसुरिसुनुना वैद्यनाथेन कृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटी

कायां हेत्वलंकारप्रकरणं संपूर्णं॥ ॥भवस्यैति। निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः।
प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः। न च प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्या
ख्याः। विभावेत्यादि। रत्यादेरालंबनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचंद्रोदयादीनि कारणानि का
व्ये वर्ण्यमानानि विभावयंतीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयंते। कार्याणि च कटाक्षे
पाचादीनि तथाविधान्येवानुभावयंतीति व्युत्पत्त्यानुभावपदेन। एषामेव कार्याणां रत्या
दीनोत्पादने कर्तव्ये सहकारिभूतानुत्कंठादीन् व्यभिचारपदेन। विशेषादभितः समंतात्
कार्यस्थायिनं चारयंतीति व्युत्पत्तेः। एवं रतिरासक्त्यनुरागादिपर्यायवाच्यांतःकरणवृत्तिः
विकृतनविदुषकादिचेष्टादर्शनजन्याचित्तस्य विकासरूपा वृत्तिर्हासः। इष्टनाशानिष्टलाभादि
जन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः। आक्षेपनक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्याना
षण्णां परिग्रहः। विशेषपदेन चरत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कान्ताविषयत्वमितरा

नं गत्वच विवक्षितं । तदुक्तं । रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादिविषयो ऽथवा ऽन्यांगभावभाग्वा स्यात्त
न्दा स्थायिशब्दभागिति । स्थायिन एव चाभिव्यक्तो रसत्वं । यदाहुः कारणान्यथ कार्याणि सह
कारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः । विभावा अनुभावास्तत्कथ्यंते
व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृत इति । अभिव्यक्तानां च रत्यादीनां
रसरूपाणां क्रमात् । शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञा
बोध्या । निर्वेदादिरिति । निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः । आलस्यं चैव दैन्यं च चिं
ता मोहः स्मृतिर्धृतिः । व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा । गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा वि स्मृति
रेव च ॥ सुप्तो विबोधो ऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरण
मेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु
नामत इति ॥ ४ ॥ भरतेनोक्ताः । लज्जादिना विकारगोपनमवहित्था स्थायिभावः । देवतेत्याद्युपरिष्टु १२५

इत्यादेरुपलक्षणं । हरतिरिति चापुष्टहासादेः । अनौचित्येनेति । एतच्चोदाहरणे दर्शयि
ष्यामः । मुनिरिति । कुंभसंभवोगस्त्यः । एकचुलकेन समुद्रे पीयमानेन तदंतर्गयोरचता
ररूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेन गम्योद्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया नहि
षयरतिपोषकत्वात्तदंगमिति भावः । अयमिति । धूर्जटिश्च वसच्छिन्नेहस्तमालोक्य तद्धु
नामुक्तिः । सपूर्वानुभूतोयं करः यः कांचिसमाकर्षणशीलः । नीवीवसनग्रंथील्लस्या
विसनो मोचक इति स्मर्यमाणेन तया शृंगारस्य याक करुणरसपरिपोषः । कुदेति । नि
मिषमिवाद्विवसानकदानेष्वापीत्यन्वयः । कीदृशः । काश्यांगा[illegible]विवसन् । अयदित्यादे
रितिकोशत्स्यनेनान्वयः । असुच्चा इति । स्फाराः विस्तीर्णाः । प्रस्तोमि । प्रसन्नयामि । नुवः
धृष्ट्याः । द्रुमां भुवं विभ्रन्न धारयमाणेः लक्ष्मस्यर्थिनीति । हे वीरसंत्रासतो भयाऽनेसत्व
रंगछंती । तव प्रत्यर्थिनः शात्रवाव समुंधरश्चाभुयास्त्वपांतकरुणोवीनुच्छिंतुयाताः किरात

मिथ्या स्तासांतःकरणानामुन्मत्तैरतिचपलैः स्वनैरतितरामतिशयनूत्नो यौऽश्वचलैरपां
गैर्नेत्रप्रान्तैश्चेतस्त्रिमिता स्तब्धाः प्राकृतरोमांचाः॥ विस्मृतत्रपकस्येत्युक्तं न कदापीयत्ता
दृश्यास्तिष्ठतीत्यन्वयः। अत्र शृंगारस्यानुत्पन्नत्वानवनिता विषयत्वादनौचित्येन प्रवृ
त्तिरित्याभासरूपत्वं। लयोति। अनतिष्ठश्च मुनत्वा युधिसंग्रामे। तादृशवृत्ति प्रभृ
वित्तयाद्विषद्गणस्य यारातिस्तद्रूप इत्यर्थः। अत्र शत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन
प्रवृत्तित्वाद्भावस्याभासत्वं। पश्यामइति। नायकस्य स्वामित्रं प्रतिनायिकाया उक्ता
तोक्तिः। मयि रहस्यनुते किमियं प्रपद्यते कुतो न पश्याम इत्यभिप्रायेणमया
स्थैर्यमौनं रूपमालंबितं मंगीकृतं। पश्यामइति बहुवचनं। सखीसमानाभिप्रायं। ए
वत्यापि अयं सततं गौरवमां। किमिति नालपति मावत इति कोपः आश्रितः। इत्यन्यो २३०
न्यंपरस्परं विलक्षणसन्दर्शकतायादृष्टिस्तत्र चतुरे। संख्यानं।। निमित्तानरख्यान

मद्भिन्नं तदन्ति। ऐधि। भवानिनीषामितेनुमिध्यामि यतस्त्वैव रूपेण स यः समाग्निर्योनलः पवित्रेणाकुंसे
नपादेन विलिख्य अदर्शा दर्शितः। एकेति। द्वैरक्षणमात्रेण युद्धस्यानावाद्याविरहे पत३
शस्त्रदमछिद्गुनोऽनाहीदृर्यातीपश्यततस्तथा प्रौढसंग्रामात् वरमाकर्णेः श्रवनतः एकाकपाल
स्यलिङ्गाकृष्टाघ्रपुलके। कुसुमायुधस्य मदस्येष्टधि स्तुणामिव मध्यस्थापुंस्वावलीशरपुंख
पंक्तिर्यत्र तथा भुता उक्ता।। अन्याद्वितीयानेतुर्नयशीलस्य मंगलपालिका। मंगलरूपापा
लिका। कुशाकाशादिनिर्मिता उभयपार्श्वस्त्रेस्य भद्रद्वादिबुधदामार्गपालि लिप्तमसिद्धा त
द्वद्भुदित्यर्थः। अत्र प्रेमहोरूपायारतेरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपत्वं बोध्यं। का कार्यमिति। शुक
कन्यादेवयानिं दृष्ट्वा तो तस्या ययातेरियमुक्तिः। अकार्यं ब्राह्मणकन्याशक्तिः। शशांकोऽत्र
स्य चंद्रस्य कुलं तस्मात् वंशः। अयं येन कः तदुपमर्दनं भूयोपीत्यो स्मकं। एवमपीपि। श्रुतशास्त्र
श्रवणं मितिमतिः। अहोकोपवीतिस्मरणं। अपगतकल्मषाः दृतेनसुदृतेधियैर्बातेकिंच

द्विस्यंनीतिशंकाः। स्वप्नेपितिदैन्यं। द्वेचेतः स्वास्थ्यमुपैहीति धैर्यं। कः खलु धन्यो युवा नरूणा
ऽधरं धास्यतीति पास्यतीति चिंता। विप्रलंभो वियोगः इति पर्यायो। कांतेति। इंद्रियाणां वर्गः समु
दः पंचधु निमग्नो निर्वकार निहिताः प्राप। कथंभूते। संक्रांत प्रियमुखप्रतिबिंबे। मग्नको मलाग्रप
ल्लववत् सुगंधौ। स्वाद्विति। आस्वाद्ये। प्रश्लिष्टनादयुक्तं तमरयुते। शीतस्पर्शे चेति। इंद्रिय
वृक्ष्यानन्तस्य प्रत्यक्षमसंक्रांतः। किमिति। आतांतर्गुरा इति लक्षणसंदिग्धकश्चित् ककसर्ग
वासिनाकमलानां परोक्षैरदृश्यैर्विविधोऽकर्मानाभिः यकथात्तापविवेकोऽनादरः। क्रियेत्युक्तं ल
क्षणेर्द्वा विविधैषमुखमिति निश्चिकार्य निर्णीतवान्। इति प्रत्यक्षमपाय येति। यथा शष्ट्रा
नुमानार्थाः। यथा शाब्दस्तु निर्दिष्टः तु स्ययोगानुमानयोरिति विशिष्ट्यकोशतः। तथा च चपलन
दरूपो धूमः व्योम्नः आकाशस्य रंध्रमवकाशमयस्मान्। स्थगयति। यस्मात् चकोर मण्यः स्वद्यो १३१
ताः स्फुलिंगानां हृदयं दधातिधारयंति। यस्मात् च विद्युदुपाभिन्नाज्वालामिरुत्कलिताः प्रकाशीभू

ताः परितः। पिंगवर्णाश्च ककुभो दिशः तस्मात्पथिकरूपाणां तरुणानां खंडे समुद्रेस्मि
रलक्षणो दावाग्निर्लग्न इति मन्ये इत्यन्वयः। प्रयोगस्तु। पथिकतरुखंडे। स्मरदावा
नलवत। व्योमव्यापि तलदधूमवत्वादित्यादिर्बोध्यः। पत्रैतादृशि। तदुरी वच्चला
चलाश्वं चलादृशो या सां तास्ता एताः कामिन्यो यत्रैनं न स्वलतांव्यापारयंति प्रेरयंति त
चैव भ्रुसंज्ञाविषयत्वं घ स्मादमी समर्मस्पर्शिनो बाणाः सततं पतंति। तेन तस्मान्मे
उल्लीरक्तेते चापपुंखिता यो नितपुंखा येशरा लोषुपेंखलनुचपलः। करोयस्य ताहशः
वक्रो धृतः स्मरः शासनमुद्रा नक्रारके स्वामिना धावतीति सत्यमित्यन्वयः। अ
तिशयोक्तिरिति। मार्गणत्वेन मध्यवसानादिति भावः। प्रयोगस्तु। एताः वक्रोक्तनवा
वतदापुराधावदान्याकरमदनकाः। मर्मभेदी बाणपाता अयं भूसंज्ञास्यानकत्वा
दिति बोध्यः। एवं निलीयमानैरित्यत्रापि अलंकारः। स्पर्यान्तमयवान्। पद्धिनिलीयमा

नताद्यायत्वादिति रविरश्मिगमनत्वात् । तादृशकालसंबंधित्वादिति यावत्प्रयोगो ज्ञेयः ।
सौमित्रे इति । विरहातुरस्य रामस्य लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः । अप्राप्य चंद्रः कुरंगधारित्वा
दिति प्रयोगः । इत्यनुमानं । तामिति । तारकाणां न्यासः । संनिवेशः । शकरस्याकारसंस्था
ने आश्विनस्रोतो हिणी । विमानी । ह्रीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमित्युपमानं । इयं शकराका
रनक्षत्रपङ्क्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमितिप्रतिकरणत्वात् । अत्रेति । अत्र रणतु राजसु
मध्ये मन्मथमिवातिसुंदरं महीपतिं बकरिपोनिसंज्ञं त्यागइत्यन्वयः । दानवारिर्विष्णुः शील
गणं दूरं । धैर्यशालिनं मदनशाशकत्वात् । मन्मथस्य रूपमिति । सादृश्यविशिष्टं पिंडं प्रत्य
क्षस्योपि फलायोगव्यवच्छिन्नत्वेन करणत्वादिति भावः । फलेन । उपमितिरूपेण । इत्यु
पमानं । विहृणवंतानि । कुमारसंभवे बटुवेषं हरं प्रति पार्वत्या इयमुक्तिः । वरदोषं प्रकाश १३२
यतोपि स्खलितां नः करणेन त्वया ईशं मद्दिवं । प्रतिरणकं अनद्यीनन्मत्वं साधूक्तोप

तोयम । शमाल्मन्यो ब्रह्मणो विकारणमामनंति वेदाः । स कथं न द्रव्यः । प्रनवकल्पान्निस्था
नेयस्य तादृक् भवीष्यतीत्यन्वयः । विवस्थानेति किंचित्पाठः । वक्रुमिच्छंतेनीतदर्थः । बा
लादिति । नास्तिको क्रियं द्विजनाः पापानि बलान्नकुर्वतः । तानि च पापानि वो युष्मा
कं अस्ततान्येव भवंतु । यतो बलात्कारेण कृतानू सर्वानर्थान्मनुरत्नतानवादित्यन्व
यः । तदूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण । आत्मनस्तुष्टिः प्रीतिर्वैकल्पिके वि
षयेग भांष्टमे अष्टमे चाष्ट ब्राह्मणस्योपनायनमित्यादौ समाणमित्यक्रमः । मद्वासनेनेति ।
दमयंतीप्रति नलोक्तिः । नाम वितर्के । नादर्दनेन गृह्णति । आचारमुचः । आचारत्यागिनं ।
विगायति । निंदति । आशामयामिति । ह्वेत्रेण ह्वेत्रियेण परिच्छेद्य मायोध्या यातः आ
यैश्चाष्टं मम मनोस्याः शकुंतलायामपिलाषभाग्जं । पदेष्वविषयेषु त्वधाईति । वरमुद्रि
कां । वरदमुद्रां । नाधस्से । न धारयामि । श्रुतिर्वरदसंज्ञा रूपाः लिंगमकोपदो । श्रुत्यान्

नीयाद्धि रूपयाप्रकर्षेणशोध्यं सिद्धेऽर्थेऽगाणीभावेसति। लिंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्यं
रूपेनाद्रियते। यद्येइद्रागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य
मंत्रस्येइप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिंगेनेंद्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियत इत्यर्थः। क
दिगिरीश्वरः क्वापि गिरिश्वरः। विदितमिति। इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः। अतइत्यस्य
चेष्टारूपप्रमाणांतरं नाशंकनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः। ज्वलदिति। गुरूणां संनिधावपि
हास्यं नामकाम्यं समयोचितो विधिर्नोत्सृष्टः। यथा ज्वलद्दुलतया नायिकया विपद्ध
स्यसप[illegible]दिर्दिशन्नुपन्यासेन सकाशागागतोसीति सूचनेन हेतुना यकेन लेननेति सूच
नायशिरो विधूतं संचालितं। ननु स्तदृष्टांत परिहितेनायिकया हेतेनमत्यस्तेन नृपसको
हः। विलक्षणत्वस्थितः। ततः ईषत्साम्राकपोलकांतिर्यस्य तादृशो नायिकायामुखका १३३
यानिशया ज्ञातेसति तन्यादृयोर्दृष्टिपातेनैवानतः प्रणत इति। किमस्तु भिरिति व्या

ख्यानं प्राकृ। नयेति। ननु मुखचंद्र विषयत्वव्याख्यानुः मारस्येत्यर्थः। न चामिठलालंकर
स्मितमिति भावः। दुतिशद्धः। निर्णिनुमिति। अस्तीति विर्लंतुशक्यमित्यन्वयः। व्यक्तमि
ति। हेतुस्तर्कः। यदि व्यक्तं प्रकटं बलीयान् तदा माजाऽकुर्वीतवधिंनापुरयत्। अन्यथा पू
र्णेसति अर्णः समुद्रस्य नचा। गोघैर्निर्गलितं मतशं भृकंठसमानवर्णं नीलकथं स्यादि
त्यन्वयः। इत्यर्थापत्तिः। स्फुटमिति। हेतोन्वितर्कयंतस्तर्कशीला। अपिकास्तद्वलग्नं
नुपलभमानाऽपपश्यंतस्तावलग्नंमध्यमस्तीति। स्फुटमेवनिश्चिन्वंति। कुलपर्वतश्रे
ष्ठायुग्मत्वनाध्यवसितं स्तनद्वंद्वमाधारं विना यद्वा स्तनत्विद्धप्रकारध्वनस्येइजालं माया
चरितं प्रतीमइत्यन्वयः। इत्यनुपलब्धिः। अनुतनी। इस्थरं प्रति माके स्यात्किः। पूर्वप
भूत्वा। अन्नतपूर्वं नाहं धंमम। किंवा भावि नु। किंचित्सर्वंशीतानपादिदं ठसदे। द्वि[illegible]नाभम
सननमेवद्भुतवमस्ति। [illegible]नोतितवधारणागता नांमेक्षानोत्वदग्रेपराभवोनानुरूपो

नोचिरस्येत्यन्वयः। अथवा तवानानुरूप इत्यन्वयः। अत्र दुःखोदः संभाव्यप्रमाण। सिद्ध
स्यकथनं येनामेति॥ नवभूतेरुक्तिः। नामेति कुत्सने। नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधापगमक
मनेइत्यन्वयः। किमपीति काकुः। न किमपीत्यर्थः। एषः काव्यनिर्माणरूपः। मम कोपी समा
नधर्माशहणो यत्र सत्यते अस्तिवांप्रतियत्नः। क्रियस्मात्त्रिबाधिरयं कालः। पृथ्वीचवि
पुलेति क्रमेण योज्यं। अत्र कालोद्वयमित्यादिना सोपपत्तिकं संभवाख्यप्रमाणमु
पदर्शितं। ध्यानरीति। पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः। कुत इत्यनेनतरमार्गादिविशेषः न न५
गरादित्युत्तरं। वांत्रेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः। बाढमित्युत्तरं अंगीकारोक्तिरित्यर्थः। बृद्धी
तिपूर्वस्याक्तिः। युवेत्यादि पांथवचनं। मत्यं जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः। जीवतीत्यादि
पांथवचनविस्तीर्णत्यादि ग्रामस्थवाक्यं। इतिसंभवः। अनिर्दिष्टप्रवक्तेति। अनिर्दि १३८
ष्टाविशेषणतानुक्तः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः। एवं चैतद्वैतिह्यलक्षणमिति दर्शितं। इत्य

लंकारचंद्रिकायां प्रमाणालंकारप्रकरणं संपूर्णं॥ यथासंभवमिति। संख्यशिशंकरा
भ्यां द्वयोस्तदधिकानां वा निश्चयथासंभवमित्यर्थः। स्फुटेति। स्फुटमेव गम्यमानो भे
दाये षामिति विग्रहः। एकस्मिन्नुवाचकेऽनुप्रवेशो वास्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणेष्व
क्तं भविष्यति। कुसुमेति। माघे ऋतुवर्णने पद्यमिदं। अन्यया कयापि वनितया। कु
सुमसौरभलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वरा विशेषेण संभूतासंभृष्ट
शोभायस्यास्तथा अलकानां जाय स्यां ताहृशी दृक्पयस्यास्तथा भूतेयति। आनं
देति। आनंदेनमुपरं यथा स्यात्तथा पुरंदरेणांडेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र ताहृशं। म
ल्लिवासुरस्यमौलौ मस्तके हठेन निहितं। मंजुमनोज्ञं मंजीरस्य नूपुरस्य सिंजीतं रणि
तं यत्र ताहृशं मनोरममंघ्रिकायाः पादांबुजं मंबुजसदृशं चरणं नो स्माकं विनयायत
नीत्यन्वयः। अत्र पादांबुजमित्युपमितसमासत्वात् न तु मयूरव्यंसकादित्वादेवं

बुन्नमिति। तथा सत्यं बुन्नमाधान्ये मेनीरासिंसिता च यायोगादित्युपमैव न रूपकमिति द्वयं
ऽइति संसृष्टिः। तत्संसृष्टीति। तदा मारूतकं दितानां मद्धीरूद्धाणां तत्संसृष्टी या अवयवं तं कं पमा
ना ऽत्र समनु। तत्रोत्प्रेक्षते। शशांकरूपेणेति द्वैतछिन्नाऽऽहतेनीतमोलक्षणनानां शरीरखं
डाद्द्वे ति। गुणानां चेति तान्त्रीयाधिकरणसूत्रे ऽस्यार्थः। गुणानां गुणभूतानां पदार्थानां
पदार्थत्वात्। मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परमसंबंधः। कुतः। समत्वात्। अप्रधानत्वसाम्या
दिति। यथा भाष्यकारमते पवमानेष्टीनामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात् परस्परं नांगा
गिभावसंबंधः। यथा वा वार्त्तिकारमते ऽग्निसमिन्धनार्थानां मंत्रविशेषरूपाणां निविदां स
मिधेनीनां चेति संक्षेपः। एतेनाधिकरणेन पूर्वपक्षसिद्धान्तः प्रदर्शनानुपयोगात् प्रदर्शितौ। स्व
८३ रूपनाशेति। स्वरूपनाशरूपमुपचरितं गौणं वदाहत इति लक्षणमित्यर्थः। नन्वेवमपि त १३५
मोंशे ऽस्य विशेषणस्यानन्वयात् कथं रूपकसिद्धिरित्याशंक्याह। स्वरूपेति। को ऽपि

करेणेति गौरवेणेत्यलक्षणामुक्तेति। साध्यवसानलक्षणामुक्तेत्यर्थः। तथा च तमोंऽशरूपचा
रेणान्वय इति भावः। न चैवं सत्युपमांगीकारे ऽपि किं बाधकमिति वाच्यं। तदंगीकारे प्रधाना
न्वयेनोपमावाचकाश्रयणापत्तेः। तदपेक्षया ऽप्रधानेन तमोंशेनांगीकारेण रूपकस्यैवौ
चित्यादिति। नच्छायानामिति। सिध्येदित्यनुवर्त्तते। उत्प्रेक्षानामिध्येदित्यन्वयः। इव
शब्दस्य ताद्रूप्यप्रसिद्धत्वेन सतितात्पर्यग्राहके संभावनाबोधकत्वासंभवादि
ति भावः। रूपकं विना ऽप्युत्प्रेक्षायां तात्पर्यग्राहकमस्तीति शंकते नन्विति एवमुक्तौ
तमोंऽगमेनामित्युक्तौ तथा च साधकाभावस्य साधकान्तरा रूपकत्वादुपकत्योत्प्रेक्षा
गत्वमाविकत्वमिति भावः। अथ वेति। सवितुः सूर्यस्य तुरंगावलिः अश्वपंक्तिर्नो ऽस्मा
न वन्तु केयं नभः श्रियः गगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनामेकलता एकावली वेपुलिन्दा।
सूर्यतुरंगाणां हरितवर्णत्वात्। कथंभूता संध्याति लंधिता स्तुगाः उच्चाः पयोधरा मेघा य

या। एकावलीपद्ध्रेपयोधरौ स्तनौ। तथा स्फुरितौ चित्रिमान्मध्यगतः अरुणरूपो नाय
कोमितानारार्थिर्यस्याः सा। पक्षे। अरुणः आरक्तः नायको हारमध्यमणिः नायको न
त्विश्चै हारमध्यमाणाव पीति विश्वः। अतिशयोक्त्या। मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसानरू
पया। गर्भैरित्यनेन तिलतण्डुलन्यायेन स्फुरावगम्यमानमेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्वै
लक्षण्यं दर्शितं। एवमग्रेपि। एकस्य च मत्स्यतेन नेनेपरापेक्षत्वादंगांगिभावमाशंक्या
ह। परस्परेति। अंगुली। मिरितिशाखी। अंगुली मिरिव मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमि
रं संनिरुद्ध्य कुड्मलीकृतं सरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्रादृशं जाने मुखं चुंबती
त्यन्वयः। नत्रायेति। उपमावकुलमंदतादित्यर्थः। मुख्येति। मुख्यार्थरूपयत्कुड्मली
करणरूपलिंगं पुष्यासाधारणधर्म तस्यानुक्त्यादित्यर्थः। तच्छापकत्वाविशेषात्। १३५
अंगत्वाविशेषात्। चंद्रस्य चुंबनोत्प्रेक्षायां दाम्पत्यव्यवहारसामारोपात्मकसमासो

क्तौ चापेक्षितस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसमर्पणात् कथं तयोस्तदंगत्वमिति
शंकते। यद्यपीति। मरीचिभिरिवेति मरीचीभिरिवांगुलीभिः। तिमिरमिव केशसंचयमि
त्येवं रूपेत्यर्थः। एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः। तयोः वाक्य
समासोक्तोपमयोः आवश्यकाभेदाध्यवसायेनापपन्नोक्तमन्वयांतरसमासोक्तरक
स्य नागौरवेणेत्याशयेनाह। यद्वेति। ननु द्वौघौत्यादौ पूर्वनिपातनियमानुरोधेन यथा
संख्यक्रमपरित्यागः तथा चांगुलीमरीच्योः स्तनुत्वनीरंध्रताभ्यां। तिमिरकेशसंचय
योरावरणरूपत्वनीलताभ्यां। सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकोमलताभ्यां च सादृश्यं बो
ध्यं। सातिशयिकरूपेण। अंगुलित्वमरीचीत्वादिना। अनुगतेति। अनुगतं यत्सादृश्यमने
कानेकरूपं तनुत्वादिकं तेनेत्यर्थः। एतच्च सादृश्यमितिरिक्तमित्यभिप्रायेण। सिद्धांतादि
ति। तदुक्तं। साधर्म्यं त्रिविधं। भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चेत्युपक्रम्य। विधा

नाथेन। उपमानत्वयोपमेयोपमासमारणोऽनेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमुक्तत्वमि
ति। ननु भेदाभेदरूपांशद्वयोपेतायाउपमाया भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्यास्तद्भेदानु
पयोगित्वमित्याशंक्य परिहरति। तद्धीति। प्रकाशश्चशीतापनयनं चेति द्वंद्वः। शीतातुः
शीतार्त्तः। शीतोद्गतत्वं प्रेम्यस्तदसहन इति चातुः तत्कृशोद्यानस्यानिर्वृक्तिकत्वेनाश्रये
यत्वमाशंक्य मानं प्राप्याह्ना एवमिति पाठ्योपमिति पाठ्योनामा यं नृपः अदितानाद्य
मातिकथंभूतः असूयारोपितोत्संबोद्धारायेनसः तथाकुरिवंदुनेनारकेचंद्रनेनत्स्यः
तत्वेऽस्मिन्गणानुलेपनं येनतथाभूतः अद्रितज्ञः कीदृक् बाजानयेनरक्षानिमानूनिम
स्थानियम्यसः तथानिर्जरस्याप्सरोगणहर्मेनसहितः। पिनद्धेति व्याख्यातं प्राक् पौर्वा
पर्येणेति तथा च चमत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संमतहिवैलक्षण्य २२
मितिनावः। दर्शादिवत् दर्शपूर्णमासादिवत् अयंच भिन्नकालिनयोरपि समप्राधान्य

दृष्टांत फलंतत्रस्वर्गः मर्त्यं नतु च मत्स्यादितिविशेषः शाशिनमिति तत्र अनस्यं दुमत्या
स्वयंवरं समगुणयोरजेंदुमत्यायोर्विनृपोनिर्यंबोनेपारनागरिकानृपाणामन्ययोश्च वर
योः कृतुपीडाकरं ज्ञातिपूर्वाद्विरूपं एकमेव वाक्यं विवक्षुः उच्चारयामासुरित्यन्वयः। तेन स
र्वेनाम्ना। साइदुमती। विवभूता धर्मः। अनकर्मकं वरणं। तत्रतान्मिन्सद्गे। विलीयति। अ
ग्निसंयोगेन घृतादिवत्तकेनापि द्रुतुनावलिनतां प्राप्यत्यर्थः। विकचं। विकसितं। तडाग
कैसेत्सं। मदनएव शिखीवह्निः। संरंभस्तात्पर्यं। सिक्तमिति। स्फुटी ककुंभानास्थित्याश्व
नीलतेः शुभ्रोल्लतेर्जलैः शिक्तमो क्षिकमित्यन्वयः मुखेनेति। संदोद्धः समूद्धः लक्षविल्वे
स्फुरमकत्र विषयशक्षार्थालंकारनिद्रूयामिति सुवर्णात्यर्थः। स्पष्टेति। अथोऽनंतरंवि
वरूपमरविंदं कमलं संचुकोचसंकोचंमगमत्। कीदृक्। स्पष्टमुग्धमुसेनतद्देसंतः। किरण
एवकेशसरणिर्यस्यास्तथाभूतां सूर्यबिंबरूपा विस्तीर्णकर्णिकावराटोयस्यतत्। श्रि

श्यकाशाभावेन परस्परं मिलिताः अष्टदिश एव दलानां कलापस्तन्मुखेनावनायकस्य
स्यादशिवद्युः अंधकाररूपा मधुपावलिर्येन तथाभूतामित्यर्थः। पद्मेंदेनेति। श्रोण्यामि
त्यत्र गामिनोः असमदमदंतलाः असं। नहनालाद्धिः अः अनूंडिंपरिमक्तिं तिलिवारडाम
नात्यत्र ग्रामियएतां स्फुरद्ध्वावण्या। नहणां नांकुचयत्नुं छनपरिमपंतीनिवारयतीति
संकलितंमुः अत्र पूर्वार्द्धे नुप्रासस्तृतीयपादे रूपकमिति तयोः संसृष्टिः। वाच्यप्रतिये
गिकत्वादिति। वाच्यं प्रतियोगि प्रतिसंबंधि यस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः।
एवं च काव्यावाच्यस्यनुप्रासादेः शब्दालंकारस्य न तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवेशः इति व
क्तुं युक्तमिति भावः। सत्युक्तेरेति। यस्यां न गर्यातली हृशतद्यानसंबंधि वा विषयालिव
नायः एदेरमंते। क्रीडेति। क्रीडशोः समीचीनैः पुष्करैः कमलैर्यांति नो यतरंगास्तच्छोभा १३८
वति। गृहपद्धेः समीचीनैः पुष्करैर्वाघमाडमुखे। यांति नो यारंगा नृत्यभूमिस्तच्छोभा नित्य

त्यः। पुष्करं करिहस्ताग्रवाद्यभांडमुखेन जे व्योम्नि स्वद्रूपं फलेपस्तरत्यमरः। श्लेषमितिके
ति। श्लेषो भिन्नैरिव भिन्ने मूलं यस्येत्यर्थः। रागंवतीति। रागोऽनुरागो रक्तिमा चू अंबर
माकाशं वलुंच। न त्वत्र विशेषणसाम्याद्यामेदाध्यवसायाद्भेदेऽपि सत्युक्तत्वादो
शब्दसाम्यमात्रेणाप्युपमापपन्नेनेतद्रूपकत्वमत आह। शब्देति। शब्दतोऽर्थतो वेति। शा
ब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत्क्वचिसमतं साम्यं तत्प्रतिपादनेत्यर्थः। सर्वविधे सर्वप्रका
रे। यथेति। चंद्रि आह्लादने इति धात्वनुसाराच्चंद्रपदमन्वर्थं। अन्वया ऽन्वर्थनाम। तत्त्मा
न्नाम तद्यस्याप्ययुक्तत्वात्। विधुकरेति। सद्यस्तत्रत्रे मैमावननंदमयत्यात्तद्यानेनुक्ता
चित्ता व्यराचितलतः। कथं नुतन। चंडांकरणाश्लेषादानेरंगितलते निर्ध्येदेः पूर्णे इंद्रकान्त
घटितेस्ताहणामालवातीविकनीलतनतेल सूक्ष्मप्रकारहपगौरवेणेत्यर्थः। शब्दव्यवस्थि
तेति। शब्दप्रयुक्तेत्यर्थः। तथा च समप्राधान्यमर्थशब्दविषय इति भावः। प्रतिद्वंद्विपनेनिवार्यते

कोट्यंतरमनेनेतिप्रतिक्षेपाविधः। मुक्ता इति। विदुषां भवनेषु मंदिरेषु केसो मुरलेकी
डायां विछिन्नमुक्तातत्वान्नगलिताः समानं निर्भिरपमारिताः प्रातःकालेगण्यंते मंदंच
लतां बालानां चरणेलाक्षारसेनारुणाः मुक्ताः। द्रुतदाडीमवीजशंकितेधियः कीडा
शुका यत्कर्षति। आकर्षति तद्राजन्नृपते त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः। तत्र
वावालांघ्रिलाक्षारुणा इत्यत्रैवावक्ष्यमाणेति। सकिंतधियइति वक्ष्यमाणेत्यर्थः
तयोः तद्गुणकाव्यलिंगयोः तन्मूलः संकरमूलः। तान्याससंकरध्वनिमद्ध्यां। संकरस्ता
निर्मते। तस्य उदात्तस्य हेतुमतः। कार्यस्य। अप्रमेकथनं। तत्त्यागलीलायितस्य का
र्यतिनिवक्रुक्ष्ये। तद्वत्यागलीलायितमित्यनेकथनं। तदीयेति। राजकीयेत्यर्थः। अ
तथ्योदार्येति। असत्योदार्येत्यर्थः। तन्मूलकस्येति। वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलं १३५
कारमूलकस्येत्यर्थः। ननु राजसंपत्तिसमृद्धेर्व्यंजनागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं न हेतुनाल

कोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह। वाचकशब्दस्येति। त्रयाणामि
ति। एकत्र उदात्तातिशयोक्त्योरपरा हेत्वलंकृत्योरन्योन्यस्योदात्तप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतांकुरान्यतर
योरित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः। उदात्तालंकारस्य हेत्वलंकारांगतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्ता
तिशयोक्तिसंकरस्यापि तदंगत्वमिति निशंकां निरस्यति। उदात्तादिमात्रस्यैवेति। उदात्तादीत्या
दिपदेन हेत्वलंकापरिग्रहः। हेत्वलंकारादीत्यादिपदेनाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः। तत्रापि
निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरि
ष्कारकाराणतद्रूप्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामंगत्वं न त्वद्भुतातथ्य
वर्णनारूपातिशयोक्तिसंकरस्यापपेक्षतेति भावः। यथायोग्यमिति। तथाहि। उदात्तहेत्वोरंगां
गिभावसंकरस्य ध्वनिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्य चांगांगिभावेन संकरः। तथा ध्वनिम
दुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्योदात्तांगकहेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्य चांगांगिभावेन संक

रद्गुतिं स्तम्भमतिमिरुद्धनीयं। स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वनाम चोपनिबध्नन् ग्रंथपरिसमाप्तिमनुवदति
।अमुमिति। स्वग्रंथस्य कुमुदस्य समाप्तिकत्वं सूचयितुमाह। चंद्रालोक इति। शरदागमसं
ज्ञक चंद्रालोकप्रभृतग्रंथः। शरत्कालागमनेन चंद्रस्यालोक इति श्लेषः। तस्मात्स्वकुवल
यानंदः स्वग्रंथोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानंद इति। च। श्लेष इति शिवमाम्। विहृदकुम
द्वामास्य रामचंद्रात्मजन्मना विदुषा वैद्यनाथेन सा तालंकारचंद्रिका। एतां कुवलयानंदप्रका
शनविशारदाम्। विदां कुर्वंतु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदो वराः। असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोको
ल्यितोपि सन्। प्रतिष्ठां लभतेनैवं विनालंकारचंद्रिकाम्॥ ॥इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञ
तत्सद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथसतालंकारचंद्रिकाख्या कुवलयानंदटीका संपूर्णा॥ श्री॥